

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKERNE I VARDE OG ESBJERG

DANMARKS KIRKER

UDGIVET AF NATIONALMUSEET

RIBE AMT

DANMARKS KIRKER
UDGIVET AF NATIONALMUSEET

RIBE AMT

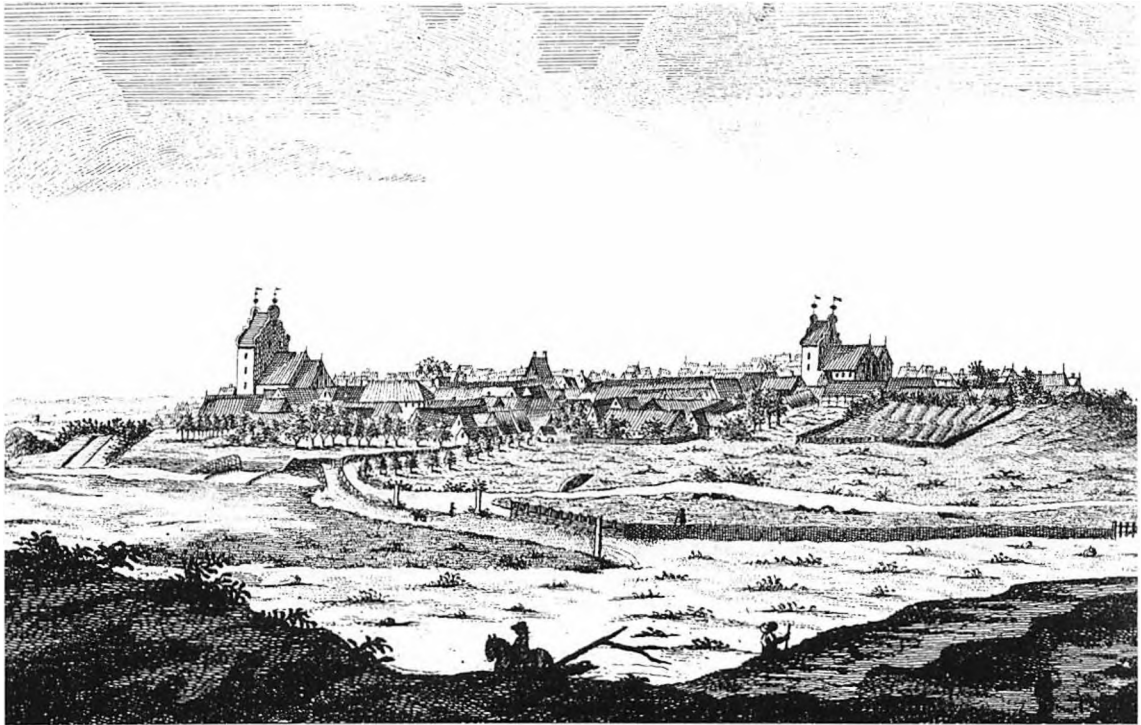

Fig. 1. Varde o. 1760, set fra sydøst med Varde å i forgrunden. Til venstre S. Jacobi kirke, til højre S. Nikolaj. Efter Danske Atlas. — *Varde um 1760, von Südosten gesehen, mit dem Fließchen Varde Å im Vordergrund. Links die Sankt-Jacobi-Kirche, rechts Sankt-Nikolaj.*

KIRKERNE I VARDE

DEUTSCHES RESÜMEE S. 967

Varde by er opstået som en handelsplads ved nordsiden af et vadested over den brede å. Her havde landtrafikken forholdsvis let passage, og stedet kunne anløbes af små skibe fra Vesterhavet.¹ I 1100'rne nævnes en kongelig ombudsmand, bryden Eskild Ebbesen, og kong Valdemars jordebog opregner blandt krongodset kongsgården »Warwith med tilliggende«. Senere kendes voldstedet Vardehus i engene sydvest for byen.² Denne betegnes 1234³ blot som en »flække« (latin: oppidum), men gav ikke desto mindre navn til det store syssel, omfattende de tre Horne herreder, samt Skast, Malt og Gørding herreder.

Stedets bymæssige karakter bevidnes i Valdemarstiden af de to sognkirker, *S. Jacobi* og *S. Nikolaj*, eller, som de også kaldtes, Store kirke og Lille kirke.⁴ I kirkelisten i Ribe Oldemoder (midten af 1300'rne) takseredes de til henholdsvis 8 og 6 skilling.

Efter reformationen beholdt byen begge sine kirker, uagtet der 1537 og 1551⁵ var planer om at nedbryde *S. Nikolaj* kirke. Fra 1731⁶ havde kirkerne dog fælles præst. Først 1809 blev *S. Nikolaj* sogn nedlagt og menigheden henvist til *S. Jacobi* kirke, der blev udvidet og ombygget. Opretholdelsen af to kirker, hvor andre småbyer nøjedes med én, skyldes formodentlig

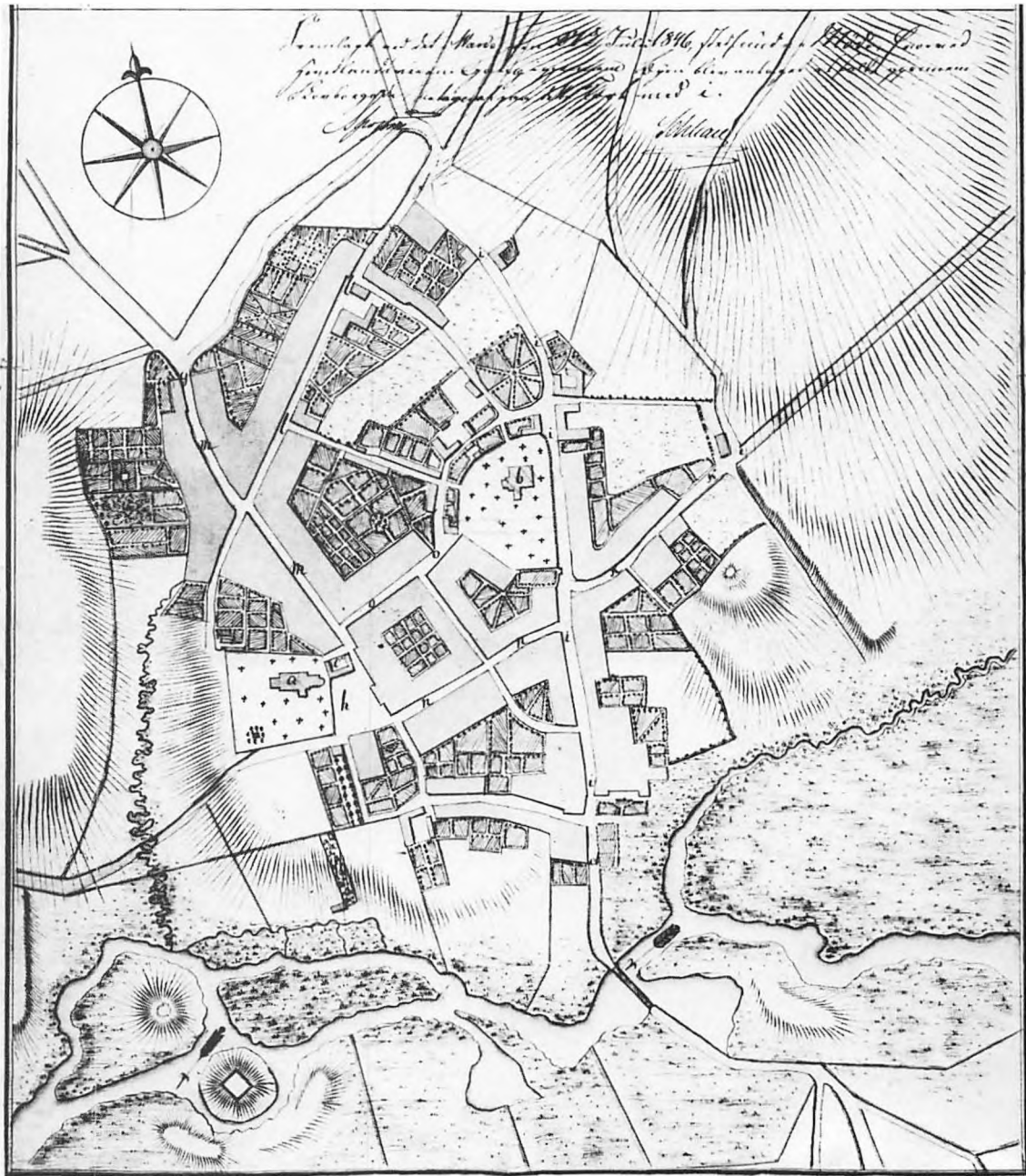

Fig. 2. Varde 1797 med de to kirker, S. Jacobi (a) og S. Nikolaj (b). Sogneskillet (s. 867) fulgte en linie fra Vesterport (g) over torvet (h) med rådhuset (c) til Østerport (e) gennem Vestergade (m), Kræmmergade (n) og Østergade (k). Kortet angiver endvidere Sønderport (d), Nørreport (f), Skovbogade (Storegade) (i), Nørregade (l) og Smedegade (o). Syd for Sønderport ses broen over Varde å og vest herfor, på en holm i åen, voldstedet Vardehus. Kort i Vejdirektoratet, Rigsarkivet. — Varde 1797 mit den beiden Kirchen, der Sankt-Jacobi-Kirche (a) und der Sankt-Nikolaj-Kirche (b). Die Kirchspielgrenze folgte einer Linie vom Westtor (g) über den Marktplatz (h) mit dem Rathaus (c) zum Osttor (e) durch die Vestergade (m), Kræmmergade (n) und die Østergade (k). Der Plan zeigt ferner das Südtor (d), das Nordtor (f), die Skovbogade (Storegade) (i), Nørregade (l) und Smedegade (o). Südlich des Südtors sieht man die Brücke über die Varde Å und westlich davon, auf einer Insel im Flüsschen, die Stelle, wo die Burg Vardehus lag.

Fig. 3. Markedsdag på torvet foran S. Jacobi kirke. Brorson fot. o. 1900. Det kongelige Bibliotek. — *Markttag auf dem Marktplatz vor der Sankt-Jacobi-Kirche.*

en vis økonomisk blomstring i reformationsårhundredet samt tilstedeværelsen af de to *land-søgne*. »Der er så mange udenbys boende bønder, at de mesten kan gøre den ene menighed komplet«, hedder det 1746.⁷ Byen bevarede længe et landligt præg. Engene gav rig græsning, og rundt om købstaden og dens haver lå en stor bymark, afgrænset af åbent hedeland. Under gudstjenesten sad købstadsfolkene side om side med beboerne fra de omgivende landsbyer, der gennem tienden ydede gode bidrag til kirkernes vedligeholdelse. Tienden var så betydelig, at der i modsætning til andre købstæder ikke betaltes stolestadepenge. Bønderne i Mejls og Nørre Frisvad hørte til S. Nikolaj sogn, mens beboerne i Orten, Blaksmark, Sdr. Frisvad og Gellerup samt herregården Lunderup og Rosengård hørte til S. Jacobi.⁸

Sogneskillet fra tiden før S. Nikolaj kirkes nedlæggelse kan rekonstrueres på grundlag af kirkernes stolestaderegistre 1784⁹ (sml. fig. 2).

Skellet fulgte en linie fra Vesterport over torvet til Østerport, gennem Hospitalsgade, Vester-gade, Kræmmergade og Østergade, således at byens sydvestre halvdel søgte S. Jacobi kirke, den nordøstre S. Nikolaj.

Byen strakte sig i middelalderen længere mod sydvest, indtil to ulykkelige brande, 1551 og 1590, ødelagde den vestre bydel.¹⁰ S. Jacobi kirke kom derved til at ligge i byens udkant med frit udsyn over markerne. Sognepræsten beklagede 1593¹¹ – nok noget overdrevent – at størsteparten af hans brandlidte sognebørn var flyttet til S. Nikolaj sogn.

Begge kirker ramtes af branden 1551, der navnlig synes at have voldt skade i S. Jacobi, hvis østende igen blev antændt ved bybranden 1590. Brandene og deres betydning for kirkerne nævnes gentagne gange i præsternes indberetninger i 16-1700'rne. 1754 skriver provst W. Fabricius til Thura: »Ved disse hændelser er nok de gamle monumenter, som har været i

disse kirker og bleven ødelagte. Derfor og de ældste ting, som findes i disse kirker, er anskaffet efter den store ildebrand anno 1551, som opskriften på klokkerne etc. viser, undtagen dåbskarret (i S. Jacobi)«. ¹²

NOTER

¹ Under udgravningen af S. Nikolaj kirkes tomt 1981-82 fremkom to frisiske mønter fra 1100'rne (sml. s. 944).

² Carl Lindberg Nielsen: Varde Bys Historie, Varde 1942, s. 9ff.

³ DiplDan. 1 rk. VI, nr. 182.

⁴ Således betegnet på vejkortet 1797 (fig. 2).

⁵ Sml. den historiske indledning til S. Nikolaj kirke, s. 943 og 949f.

⁶ RA DaKanc., Jy. reg. 24. aug. 1731.

⁷ De Jessenske Relationer 1746, udg. af H. K. Kristensen, ÅrbRibe XXII, 1982, s. 233-45.

⁸ Præsteindberetninger til Ole Worm, udg. af Frank Jørgensen, I, 1970, s. 214.

⁹ LA Vib. Varde kirkeinspektionsarkiv. Stolestadsregistre 1710-1857 (C 629.3).

¹⁰ Lindberg Nielsen (jfr. note 2) s. 203.

¹¹ KancBrevb. 16. febr. 1593. Allerede 10. jan. 1554 var det dog blevet pålagt S. Jacobi sogns indbyggere at søge deres rette kirke og ikke S. Nikolaj.

¹² KglBibl. Håndskriftsaml. Langebeks ekscerpter, 4° nr. 48.

Redigeret af Niels Jørgen Poulsen.

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1982. — *Die Kirche von Süidosten gesehen.*

VARDE S. JACOBI KIRKE

NOTER S. 938

Historisk indledning. Kirken nævnes ligesom byens anden kirke, S. Nikolaj, første gang ved midten af 1300'rne, i Ribe Oldemoder,¹ og kaldes herefter altid S. Jacobi (S. Jep eller Ib); kirkens malmfont, støbt 1437, er viet til S. Marie og S. Jacob (sml. s. 902). Kongen havde patronatsretten til kirken i middelalderen;² efter reformationen fik borgmester og råd ansvaret for kirkens indtægter.³ Fra 1731⁴ havde sognet præst fælles med S. Nikolaj. Forud for en omfattende istandsættelse 1748⁵ bevilgede kongen en kol-

lekt fra hele landet. Efter Nikolaj sogns nedlæggelse 1809⁶ blev Jacobi sognekirke for hele byen og landsognet, og den blev betydeligt udvidet 1809-12.

Kirken skal være blevet beskadiget under bondeopløbet 1439.⁷ Skipper Clements rejsning af vendelboer og vestjyske bønder under Grevens fejde 1534 mindedes i en kalkmalet tindskrift (se s. 889). Ved bybranden 1551 blev bygningen formodentlig varigt svækket (jfr. s. 879 og tindskrifttavle s. 922), hvori- mod kirken slap lempeligere under branden 1590.⁸

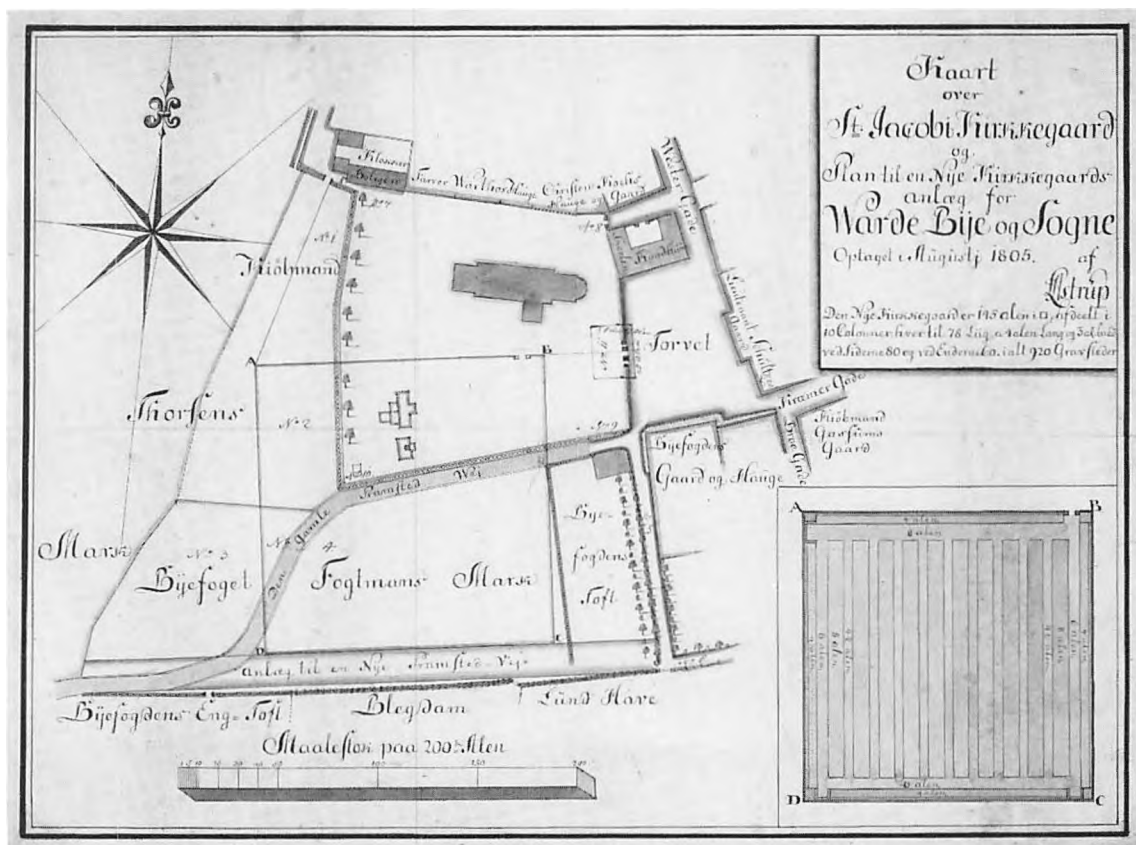

Fig. 2. Kort 1805 med kirkegården omkring kirken (s. 870) samt forslag til kirkegårdens flytning og indretning (s. 873). Ved kirkegårdens nordvestre hjørne ses tKlokkerboligen (s. 872), ved det nordøstre hjørne trådhuset 1785-1872 (s. 872). Mål i danske alen. Farvelagt opmåling af L. Astrup. Landsarkivet for Nørrejylland. — Plan von 1805 mit dem tFriedhof um die Kirche mit Vorschlag zur Verlegung und Einrichtung des Friedhofs. An der nordwestlichen Ecke des Friedhofs sieht man die tGlöcknerwohnung, an der nordöstlichen Ecke das tRathaus 1785-1872. Maße in dänischen Ellen.

BELIGGENHED OG KIRKEGÅRDE

S. Jacobi kirke er rejst på en svag højning vest for byens torv, ca. 250 m nord for åens nuværende løb. Som nævnt ovenfor (s. 867) lå kirken tidligere midt i den middelalderlige købstad, indtil ildebrande i 1500'rne ødelagde det sydvestre kvarter, der herefter blev dyrket som mark. O. 1800 har man således kunnet stå ved kirkegårdsdiget og nyde det frie udsyn mod vest, over mark og eng. I dag (fig. 3) indgår kirkens østende med de tilføjede korsarme i torvets monumentale randbebyggelse, mod nord Handelsbanken og mod syd rådhuset, op-

ført 1872 af L. A. Winstrup, som få år før havde tegnet et nyt spir til kirkens tårn. Den åbne plads vest for kirken afgrænses i syd af nordmuren omkring den udflyttede kirkegård, i vest af S. Jacobi skoles hovedbygning fra 1856.⁹

†KIRKEGÅRD OMKRING KIRKEN. Indtil anlæggelsen o. 1810 af en ny fælles kirkegård syd for kirken (den såkaldte »gamle kirkegård« s. 872) lå S. Jacobi som midtpunkt på sin egen kirkegård. Det var en indhegnet begravesplads (fig. 2 og 3), omtrent en tønde land, der optog en del af det nuværende torv og mod vest strakte sig ind på skolens grund, dengang

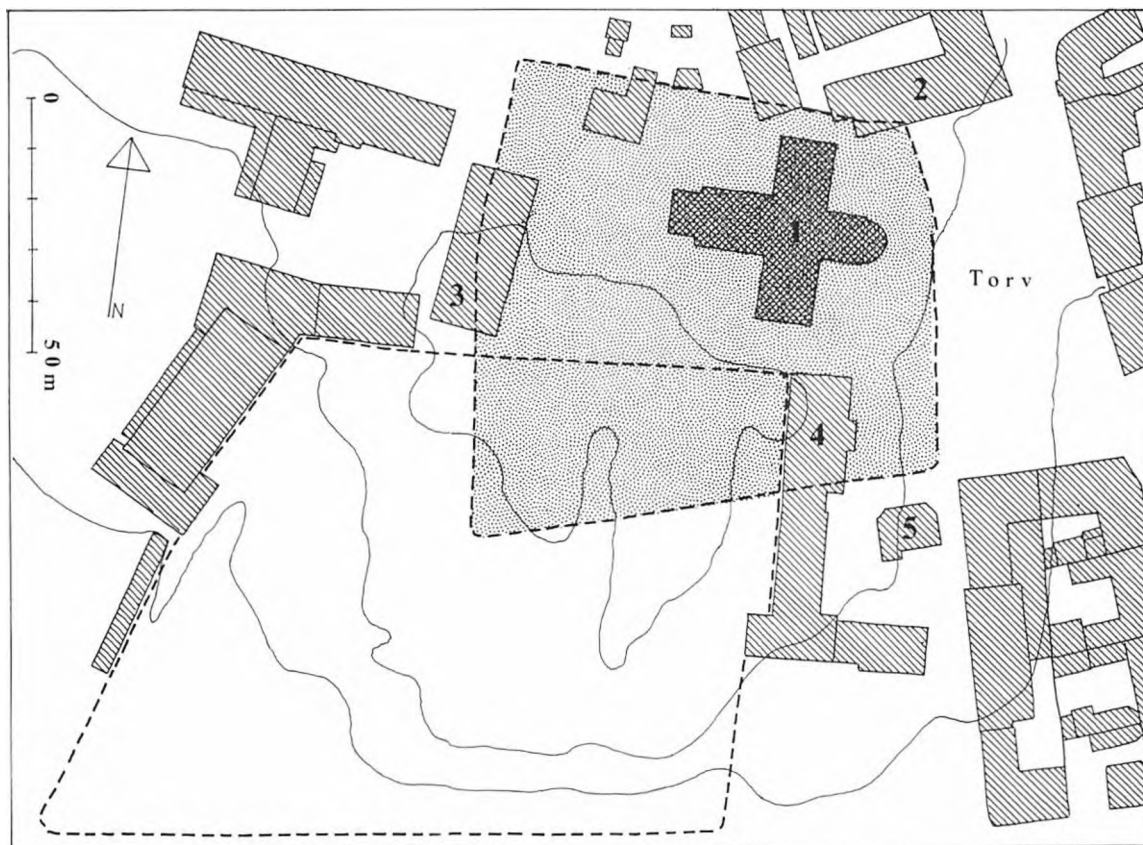

Fig. 3. Situationsplan 1984. 1. Kirken. 2. Handelsbanken. 3. S. Jacobi skole. 4. Rådhus. 5. Sillesens hus (turistkontor). Den gamle kirkegård omkring kirken (prikket areal) er indtegnet på kortet. Syd herfor er med stiplet linie angivet den udflyttede kirkegård, »Varde gamle kirkegård«, anlagt o. 1810 (s. 872). Tegnet af MN 1984. — Lageplan 1984. 1. Die Kirche. 2. Die Handelsbank. 3. Die Sankt-Jacobi-Schule. 4. Das Rathaus. 5. Sillesens Haus. Der alte Friedhof rund um die Kirche ist auf dem Plan eingezeichnet (punktierte Fläche). Südlich davon ist der verlegte Friedhof, »Der alte Friedhof von Varde«, angelegt um 1810, durch eine gestrichelte Linie angegeben.

åbent land. I nord afgrænsedes kirkegården af klokkerboligen (den gamle latinskole) og af byens haver, i nordøst af det gamle rådhus. Det lille Sillesens hus, nu turistkontor (fig. 3, 5), lå 1805 lige syd for kirkegårdens søndre dige, kun adskilt af den gamle præmstedvej, der fulgte diget vestover.

†*Hegn og indgange.* Kirkegården hegnedes i 1700'rne¹⁰ af et stendige, hvorover der var rejst et plankeværk, i daglig tale kaldet »planken«. Mod torvet var en mur med bindingsværk, som nær det søndre hjørne indholdt en teglhængt portal (»ligporten« eller »stetten«).¹¹ 1688 blev der anbragt et »korstræ« i risten ved

torvet, og 1710¹⁰ blev kirkeportens lås repareret. En vestre, brolagt indgang med rist, formentlig i hjørnet ved klokkerboligen, nævnes 1778.¹² – I forbindelse med opførelsen af rådhuset i torvets nordre ende (jfr. ndf.) rejste bygmester Peder Frisvad 1786 en ny mur og flyttede for symmetriens skyld indgangspartiet mod nord, så det kom til at stå midt i torvets vestre langside. Den nye port, gengivet på kirkegårdsplanen 1805 (fig. 2), bestod af malede træfløje og låger, ophængt mellem fire murede piller, som var afdækket med sandsten, indkøbt i Hamborg, efter at Peder Frisvad først havde forsøgt at skaffe bornholmske sten fra Køben-

havn.¹¹ De to midterste piller smykkedes af stenkugler («kloder»), hvilende på sandstensplatter. – Nord for rådhuset var en *låge* mellem to murede piller, afdækket med gamle *ligsten*, og med en *rist* i bunden.¹¹

Kirkegården henlå i 1700'erne som et grønt område, hvor gravstederne blot markerede sig som græsgrøede tuer. Kirkeværgen slog afgrøderne som hø mod en mindre betaling til kirkens kasse.¹¹ Når vinterstormene havde blæst plankeværket omkuld, lød der klager over fritløbende geder, får og svin eller græssende heste og kreaturer, som nedtrådte gravene. I 1780'erne¹¹ plantedes træer inden for vestdiget, elm og lind, og i de følgende år begyndte man at lægge mindsten på gravene;¹³ men endnu 1790 fik rebslager Peder Hark tilladelse til at indrette en reberbane på kirkegården.¹⁴ 1782 sattes en sten over provst Fabricius og hustru, og 1795 rejstes et monument over medlemmer af slægten Brorson (sml. s. 936f.). 1800¹³ anlagde kammerråd Hack Kampmann en *indhegnet gravplads* i kirkegårdens sydvestre hjørne (sml. fig. 2). I forbindelse med portens flytning 1786¹¹ førte man en brolagt vej fra torvet til kirken.

†*Gabestok*. Byrådet bcostede efter Kejserrigens afslutning i maj 1629 opsætningen af »kirkens gabestok«. ¹⁵

Af ældre bygninger omkring kirken er kun bevaret det lille Sillesens hus, sydøst for den oprindelige kirkegård.

†*Bygninger*. På Resens prospekt (s. 943), trykt 1677, ses endnu bebyggelsen langs den gamle Slotsgade syd og vest for kirkegårdsdiget, men på byplanen 1797 (s. 866) er husene helt forsvundet.

Klokkerboligen i kirkegårdens nordvestre hjørne, afsat på planen 1805 (fig. 2), tjente indtil 1740 som *latinskole*.¹⁶ Skolen nævnes første gang 1542, blev ødelagt under branden 1551, men genopførtes i de følgende år. Der var to lærere, en rektor og en hører. Rektoren var tillige købstadens degn og ledede disciplenes sang i S. Jacobi kirke, mens høreren forestod sangen i S. Nikolaj. Disciplene, der ofte var fattige drenge, fungerede indtil 1670 om søndagen som løbedegne i de landsbykirker, der lå

mindre end 2 mil fra staden (sml. de indridsede navnetræk i Hodde og Grimstrups gamle degnestole). Hertil kom indtægter ved skolens opvartning med sang ved dåb, vielser og begravelser. Efter skolens nedlæggelse 1740 blev høreren kordegn med bolig i skolebygningen og pligt til at læse dansk med fattige børn. – Det var 1746¹⁷ et bindingsværkshus med tegltag, som vedligeholdtes af begge sogne i forening.

Det ældst kendte *rådhus*,¹⁸ nævnt første gang 1620, var en teglhængt bindingsværksbygning på torvet ud for kirkens apsis. Bygningen blev nedbrudt o. 1646 som følge af den overlast, den havde lidt under Torstenssonfejden, hvorefter byrådet flyttede til Kræmmergade. Nordre halvdel af torvet, der 1697¹⁰ stadig betegnedes som »tinget«, var i 1700'erne optaget af en stor *firlænget* gård, hvis vestre længe grænsede ud til kirkegården. På denne grund, men trukket noget mod nord, opførtes 1785 igen et rådhus, efter tegning af Peder Frisvad.¹⁹ Det var et trefløjet anlæg (sml. fig. 2) med frontonsmykket hovedbygning i syd og to smallere fløje i nord forbundet af en mur, som lukkede sig omkring gårdrummet. Den vestre længe, der stødte ud mod kirkegården, indeholdt indtil 1834 byens *skole*, hvorefter længen indrettedes til *sprøjtehus*. Bygningen blev nedbrudt 1872, da byen fik sit nuværende rådhus syd for kirken; samtidig blev torvet betydeligt udvidet.

VARDE GAMLE KIRKEGÅRD, mellem kirken og Slotsgade (fig. 3 og 4), er anlagt o. 1810 som fælles begravelsesplads for hele byen efter sløjfningen af de to gamle kirkegårde omkring kirkerne. Kirkegården, der 1862f.²⁰ blev udvidet med et areal mod vest, henligger nu som en park med store, gamle træer og 80-100 ældre gravsten (se s. 936f.). Den sidste jordfæstebegravelse fandt sted 1922.²¹ 1984 er en urnekirkegård under indretning midt på området.

Kirkegården hegnes i nord, mod kirkepladsen, af en cementafdækket *mur* af gule sten, opført 1869, bcostet af L. Christensen og muligvis tegnet af L. A. Winstrup (sml. tårn).

Fig. 4. Parti fra Varde gamle kirkegård (s. 872). I forgrunden det Brorsonske gravmonument (jfr. fig. 57). Ældre fot. i Varde byhistoriske arkiv. — *Partie vom alten Friedhof von Varde. Im Vordergrund das Brorson'sche Grabmal (vgl. Fig. 57).*

Indgangspartiet består af port og to låger med jerngitterfløje mellem svære piller, afdækket med sandstensplatter og granitkugler. Platter og kugler indgik oprindeligt i en nyklassicistisk indgang til S. Nikolaj kirkegård (jfr. s. 945), opført af Mikkel Stobberup 1796 og flyttet hertil 1810.²² Jernbogstaver med »LC« (for L. Christensen) og »1869«. Kirkegården kom ved anlæggelsen o. 1810 til at overlappes den middelalderlige kirkegårds sydvestre del. Man flyttede en del træer²³ samt to gravsten for familien Øllgaard og brugte kampesten fra det gamle hegn i et nyt stendige, der omgav det meste af kirkegården.²⁴ Foruden en port i det nordøstre hjørne var der en indgang i det søndre dige, »engporten«,²⁵ og i nordvest en ganglåde.

Anlæggelsen af den nye kirkegård markerer borgerskabets udflytning i det fri. Forordningen af 22. februar 1805 forbød begravelse i kir-

kegulvet (sml. s. 929); men som nævnt ovenfor havde flere ledende familier: Fabricius, Øllgaard, Brorson og Kampmann, allerede vist vejen. I modsætning til den middelalderlige kirkegård, hvor gravene blev kastet på må og få, indrettedes den nye begravelsesplads med lige gange og nummererede grave, med løvhytter og bænke.²⁵ På planen fig. 2, der dog ikke helt blev fulgt, er der beregnet plads til i alt 920 gravsteder: 140 langs siderne og inden for de fire hovedgange ti kolonner med hver 78 grave à 3 × 4 alen. – 1814 opsattes to »afvisere« til at holde kreaturerne ude, og 1815 blev der gravet grøfter i den bløde bund. 1829 plantede man tolv kastanjer og efter udvidelsen 1864 hvidtjørn og hvidel, fyr, elm og ahorn.²⁰

Et *tighus* af træ opførtes ved kirken 1864²⁰ under østrigernes okkupation (sml. kirkegårdsmonument nr. 6, s. 937).

Fig. 5. Kirken set fra sydøst o. 1870. Foto i privateje. — *Die Kirche um 1870, von Südosten gesehen.*

KIRKENS BYGNINGSHISTORIE

Oversigt. Kirken består af romansk skib og kor med apsis, hvortil der, formentlig i senmiddelalderen, er føjet et stort tårn i vest (s. 877). Under en gennemgribende ombygning 1809-12 (s. 884), under ledelse af bygmester Mikkel Stobberup, nedrev man den østre halvdel af skibets flankemure og tilføjede to lange korsarme i syd og nord, så kirken fik form af en korskirke. I forbindelse hermed blev et tvåbenhus (s. 879) ved skibets sydmur nedbrudt. Kirken istand-

sattes 1748 ved N. H. Rieman (s. 884), der forsynede tårnet med svungne gavle. En kuppel over tårnet (s. 886), opsat 1810, afløstes 1869 af kirkens nuværende høje spir (s. 879), tegnet af L. A. Winstrup, der tillige lod vinduerne udskifte og facaderne bemale. Kirkens nuværende udseende skyldes en heldig gennemført restaurering 1949-51 (s. 888), ledet af Kaare Klint, som tog udgangspunkt i Mikkel Stobberups klassicistiske bygning.

DEN ROMANSKE KIRKE (s. 875) har en samlet længde på godt 35 meter, mens skibets bredde er omkring 11 meter. Det er amtets største kvaderstenskirk, større end både Brøndum, Jerne, Føvling og Anst, der lige som kirken i Varde er udstyret med apsis. Arkitekturen er uden særlige, dekorative detaljer, hvorfor det ikke umiddelbart er muligt at anslå bygningsens alder; opførelsetidspunktet falder formodentlig inden for perioden 1150-1225. Orienteringen er omtrent solret.

Plan og proportioner. Apsiden er ret frem-springende med centrum for den krumme mur i korgavlens yderside. Koret, der er noget skævt, er formentlig afsat som et indvendigt kvadrat. Springet mellem korets og skibets mure (109 cm i syd og 112 i nord), der sandsynligvis svarer til 4 fod à omtrent 28 cm, er noget mindre end skibets murtykkelse, som målt over soklen gennemgående er omkring 125 cm; vestgavlen er betydeligt tykkere, o. 175 cm. Skibets smalle døre sidder stærkt forskudt for hinanden.

Materialer og teknik. Murene, der hviler på en skråkantsokkel, er rejst af kvadre af *granit* og *jernal*; i skibets østre taggavl er der anvendt et mindre parti *frådsten*. Indvendig, bag de pudsede vægge, er murene formodentlig af marksten. Soklens skråkantled, der springer ca. 7 cm frem fra murplanet (under skibet noget mindre), er kun 20 cm højt og hviler på et nedre skifte, bestående af små syldsten, under skibet delvis skjult af terrænet.

Kvaderstensmurværket er ret stærkt omsat, således er vinduessporene i korets nordside helt forsvundet. Det bedst bevarede murparti findes formodentlig i skibets nordside. Her ses endnu tre lag tilmurede *bomhuller* fra bygningens opførelse, hugget nederst i kvadrenes hjørner og lukket med al og tegl.²⁶ I korets sydmur, hvis sydøstre hjørne består af 14 skifter, indgår nederst fem usædvanligt store, *rejste granitkvadre* (sml. fig. 9), hvoraf den største måler 160 × 130 cm, svarende til højden af tre normale skifter. To kilehuller viser, at stenhuggeren i første omgang havde tænkt sig at kløve stenen. Også i skibet er der stedvis brugt store formater. Nederst i sydmuren måler en kvader 83 × 194 cm, en anden 83 × 84 cm (3 × 3 fod?), og i nordsiden findes en kvader med målene 99 × 165 cm.

I apsiden, hvis øverste trediedel i renæssancen (efter branden 1551?) er ommuret i tegl, er der så godt som udelukkende brugt *jernal*, stort set forarbejdet til de samme formater som korets granitkvadre, dog med et enkelt meget tyndt skifte. Den nyhugne al, der 1950 er anvendt ved tilmuringen af to store, sekundære vinduer (sml. s. 888), udskiller sig 1984 stadig ved sin rustrøde farve.

Skibets vestre *gavltrekan*t, hvoraf den nedre part er bevaret under tårnets østmur, er indvendig af granitkvadre. I skibets østgavl er der i spidsen brugt et mindre parti *frådsten*.

Døre og vinduer. Skibets oprindelige døre, der som nævnt sidder forskudt i forhold til hinanden, er tilmuret (med granit) formodentlig i

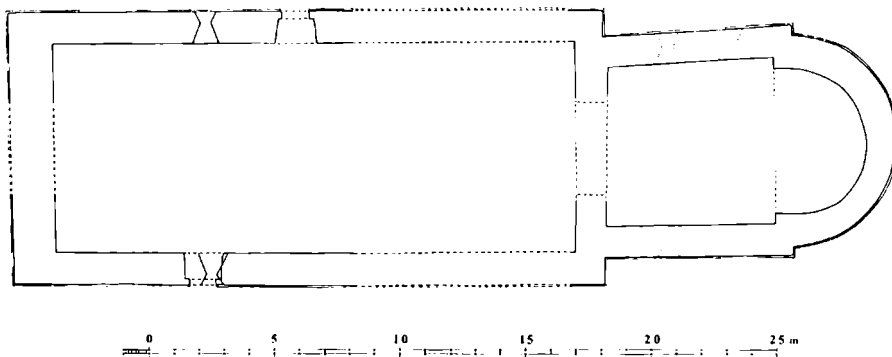
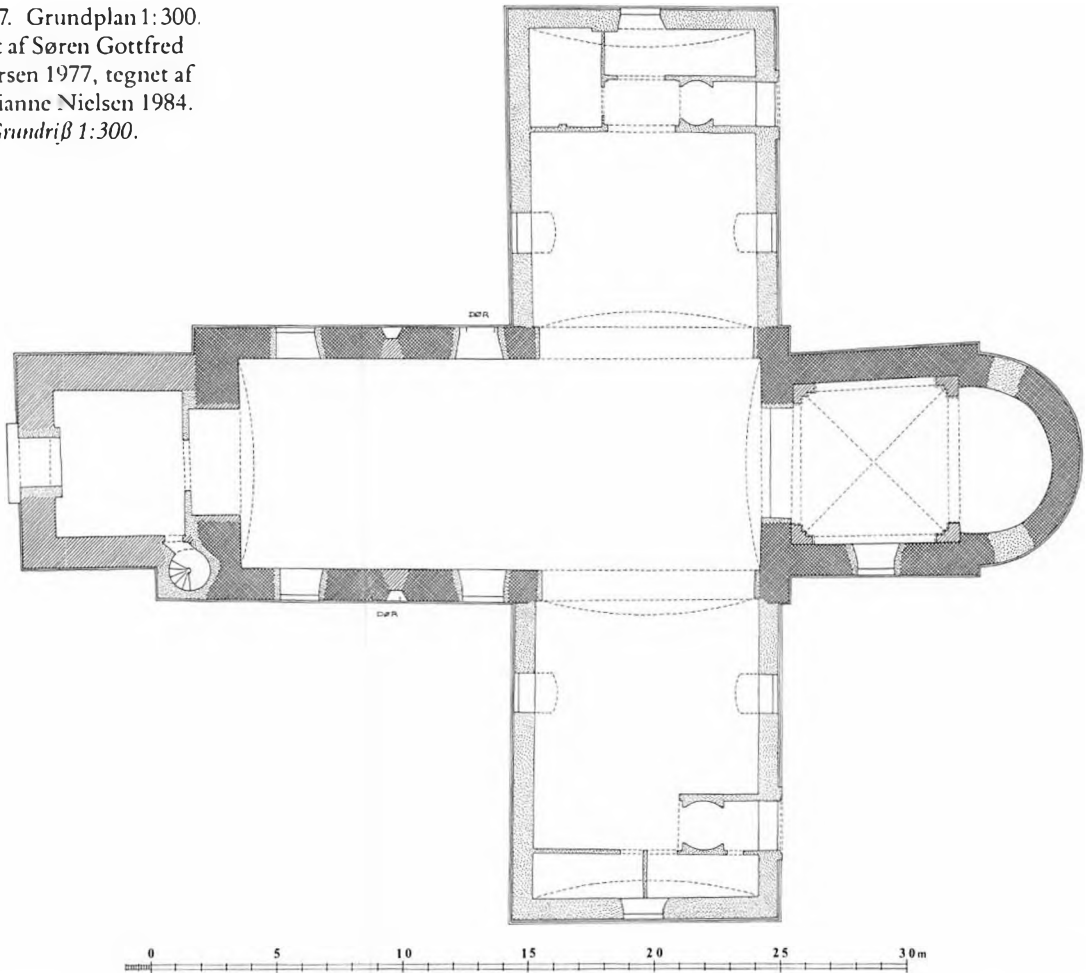

Fig. 6. Grundplan 1:300 af den romanske kirke. Tegnet af MN 1984. — Grundriß 1:300 der romanischen Kirche.

Fig. 7. Grundplan 1:300.
Målt af Søren Gottfred
Petersen 1977, tegnet af
Marianne Nielsen 1984.
— Grundriß 1:300.

senmiddelalderen, da der via tårnet skabtes adgang fra vest²⁷ og indrettedes en dør i skibets østende (sml. nedenfor). De to rektangede døre med kvadersatte karme bryder ikke soklen og er begge påfaldende smalle, bygningens størrelse taget i betragtning. Den søndre, 226 × 103 cm, dækkes af tre kvadre, hvoraf den midterste er formet som et trapez. Norddøren, 112 cm bred, er delvis ødelagt af et vindue.

Af de rundbuede og smigede vinduer er kun bevaret to i skibets vestre halvdel, nu tilmuret i indre flugt. De sidder højt, lige for hinanden, det søndre med bund tre skifter over dørkarmen. Dette vindue dækkes af et kilestensstik af seks sten, én af al, resten af granit, mens nordvinduet, dannet af 13 sten, helt er af al. Det lader sig ikke afgøre, hvor mange vinduer der

har været i skibet. 1666²⁸ omtales »to små vinduer i korets nordside«, hvorfra man må slutte, at koret oprindeligt har haft to vinduer i hver side.

Indre. Apsiden dækkes af et kvartkuglehvælv, der sandsynligvis er fornyet i forbindelse med ommuringen af det øverste murparti. Korset og det høje, lange skib stod oprindeligt med flade bjælkelofter. Den runde korbue er rimeligvis noget udvidet.

ÆNDRINGER OG TILBYGNINGER. Den romanske bygning bevarede i det store hele sit oprindelige udseende indtil ombygningen og udvidelsen 1809-12 (sml. s. 884). Formodentlig i senmiddelalderen tilføjedes et tårn i vest (se s. 877), og der blev indbygget et hvælv i koret,

mens skibet beholdt sit flade træloft. Kirken gennemgik formentlig ret omfattende reparationer som følge af de ødelæggelser, bybranden 1551 forvoldte på bygning og inventar (sml. s. 879) og modtog en hovedstandsættelse 1748, under ledelse af N. H. Rieman (sml. s. 884).

Uvist hvornår, måske i forbindelse med tårnbyggeriet, da kirkens hovedindgang blev henlagt til tårnet, blev skibets søndre dørsted flyttet til skibets østende, hvor der indtil o. 1810 stod et våbenhus (sml. s. 879). Den urtraditionelle placering kan skyldes kirkens orientering østover mod torvet; men det tør ikke udelukkes, at døren blev anbragt så langt mod øst for at skaffe plads til et orgel i korets nærhed, idet bælggen var anbragt på våbenhusets loft (sml. s. 918).

Hvælvet i koret hviler på falsede hjørnepiller med femleddede kragbånd og helstens, runde skjoldbuer. Hvælvingen må oprindelig have haft ribber, men fremtræder nu som et grathvælv efter en ommuring, der kan være foretaget efter brandene i 1500'rne eller ved hoved-

istandsættelsen 1748. Også apsiden og dens halvkuppel blev ommuret i 1500'rne. 1730²⁹ måtte den igen repareres, da den var revnet tre steder »fra øverst til nederst«.

Tårnet ved skibets vestende er formodentlig opført i senmiddelalderen, men er ombygget i årene efter branden 1551, der synes at have været ganske voldsom (sml. s. 879). Alt træværk er formentlig udbrændt; i hvert tilfælde blev der i de følgende år anskaffet nye klokker (se s. 927). Herefter er tårnet ændret flere gange: 1748, 1810 og sidst 1869, da klokkestokværket blev ommuret og det nuværende spir opsat. Det er i fem etager, bestående af tårnrum med ovenliggende korrum bag orglet, to mellemstokværk samt klokkestokværk. Etageadskillelsernes bjælkelag giver sig udvendig til kende i de mange jernankre.

Murene, som hviler på en skråkantsokkel, er udvendig kvaderklædt til halv højde, i nord dog noget højere, og er herover af teglsten. Indvendig er de sat af kampesten helt op til klokkestokværkets underkant. Østmuren hvi-

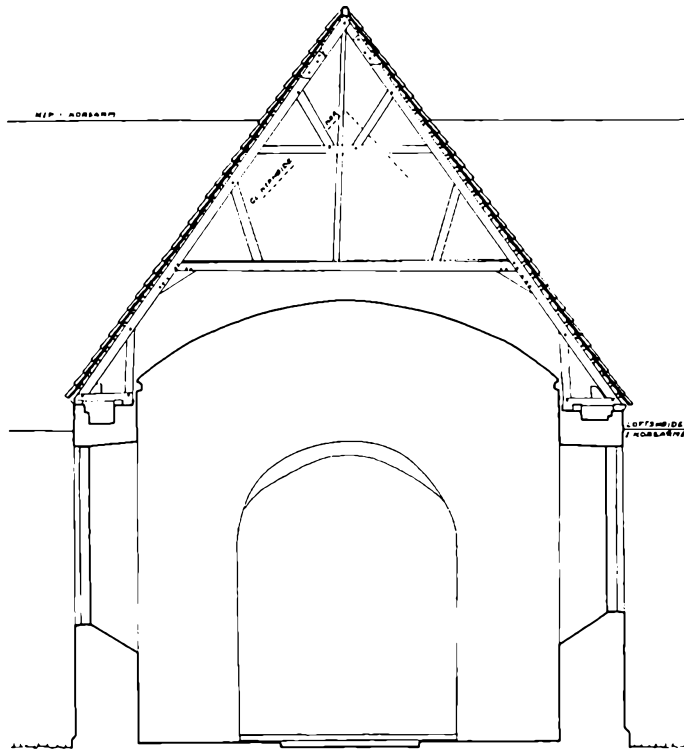

Fig. 8. Tværnsnit gennem skib, set mod øst, 1:150. Målt af SGP 1977, tegnet af MN 1984. – Querschnitt durch das Schiff.

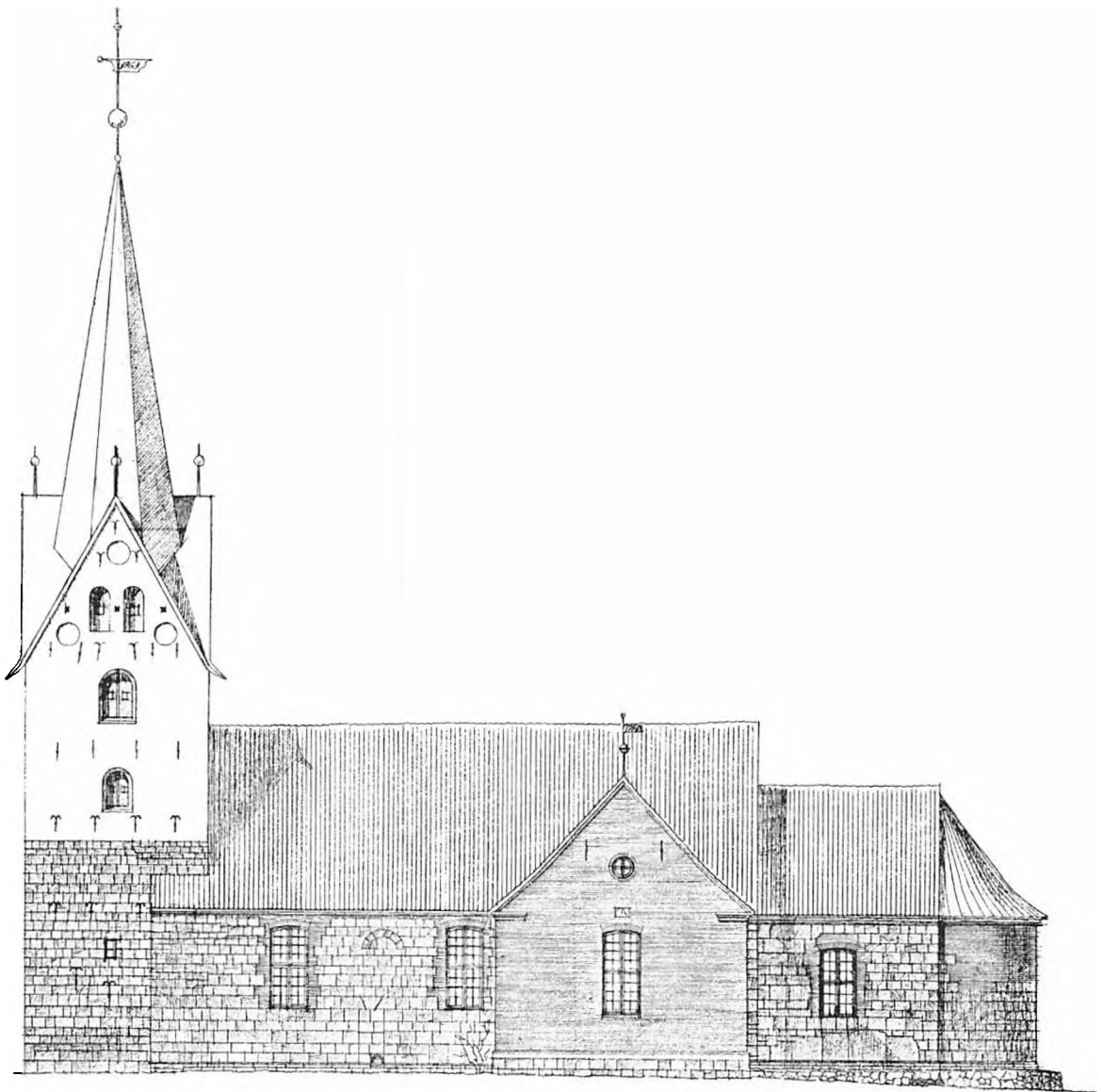

Fig. 9. Opstalt af kirkens sydfacade 1:300. Kaare Klints tegnestue 1947. Kunstakademiet. — *Aufriß der Südfassade der Kirche 1:300.*

ler på skibets taggavl. Murværket bærer præg af talrige reparationer og indeholder meget lidt munketegl; det bedst bevarede parti ses fra skibets tagkammer, øverst i gavltrekanter. Det er bemærkelsesværdigt, at murene er af samme tykkelse, 1,3-1,4 m, hele vejen op gennem tårnet, et træk, som muligvis peger på et ret sent opførelsestidspunkt.

Den rundbuede *vestdør* har fået sin nuværende skikkelse ved restaureringen 1950 (sml.

s. 888). De to mellemstokværk har hver en åbning i syd og vest, anbragt i fladbuede niches. Det nedre vindue i syd og det øvre i vest er blændet; de to ibrugværende lukkes af lemme.

Tårnrummet dækkes af et nyere træloft, oplagt i forbindelse med indretningen af et ovenliggende korrum. Det høje tårnrum åbnede sig oprindeligt mod skibet med en stor, spids bue, nu lukket af en skillevæg. — Fra tårnrummet er der adgang til de øvre stokværk via en *spindel-*

trappe i tårnets sydøstre hjørne, muret efter tegning af arkitekt Kaare Klint 1950 og placeret på samme sted som en ældre sløjfet trappe (se trappehus), idet skibets sydmur forlængedes med et kvadersat parti mod vest. Trappen, der har sider af gule sten og trin af beton, bevæger sig mod solen. Ved genindretningen udnyttede man en ældre, smal døråbning i tårnrummets sydside med fladbuget stik af munkesten. Trappen, der får lys gennem et par små glugger i vestsiden af det tilføjede murparti, udmunder i det nedre mellemstokværk, hvorfra man kommer videre op i tårnet ad tømrede trapper.

† *Trappehus*. Den ældre tårntrappe, hvis nedre dør som nævnt stadig er bevaret, har delvis siddet i et muret(?) trappehus i hjørnet mellem skib og tårn, hvor fundamentet endnu sås 1950. Huset nævnes 1700¹⁰ og 1730¹⁴ (»stentrappen op ad tårnet«) og må være nedbrudt under kirkens istandsættelse 1748, hvorefter det afløstes af en indvendig, tømret trappe.

Tårnets nuværende, høje spir (fig. 9) og klokkestokværk er opsat 1869 efter tegning af kgl. bygningsinspektør L. A. Winstrup og bekostet af købmand O. Palludan, Varde. Klokkestokværket har store, rundbuede og falsede glamluller i syd, vest og nord samt to lignende, men smallere lydåbninger i øst. Det ottesidede spir, som oprindeligt var dækket med skifer, rejser sig over fire gavle, hver med to rundbuede åbninger, i øst dog et mindre, fladbuget hul, alle smykket med cirkelblændinger. Spirets karakteristiske, gotiserende profil understreges af lange vandspyere mellem de spidse gavle, der smykkes af toptinder med kugler, svarende til den store kugle under spirets vindfløj. – Winstrup, som før 1864 var bygningsinspektør i hertugdømmerne, har muligvis ladet sig inspirere af de såkaldte »Tørningléniske« spir (sml. DK. Sjyll. XXIII, s. 2724f.).

Tårnets tidligere afdekninger. På Resens prospekt (s. 943) har tårnet sadeltag med gavle i øst og vest. 1689¹⁰ blev der lagt nye tagsten på *kammene*; men hvorledes disse har været udført kan ikke endeligt afgøres. – Under N. H. Riemans restaurering 1748 (sml. s. 884) blev tårnet betydeligt ombygget og gavle og tag-

værk fornyet. Der blev således anskaffet »20 store træer til sparere (spær) i tårnet«,²⁹ og såvel prospektet i Danske Atlas (s. 865) som Mikkel Stobberups opmåling 1805 (fig. 11) viser, at sadeltaget er blevet afsluttet med Riemans karakteristiske *svungne gavle* og buedeformede toptinder, der kendetegner hans arbejder på Ribekirkerne og adskillige jyske landsbykirker og herregårde. Dette tag holdt, indtil Mikkel Stobberup 1810 opsatte en kuppel (se s. 886).

† *Våbenhuset* (fig. 38) foran indgangen i østenden af skibets sydmur,³⁰ nedrevet 1810, var af uvis alder, men som nævnt (s. 877) muligvis opført i senmiddelalderen. Husets kampestensfundament, i gulvet under søndre korsarm, blev fremdraget og opmålt i forbindelse med restaureringen 1950.³¹ Våbenhuset var ca. 5,25 m bredt og 6,3 m langt med svære flankemure og en noget tyndere gavl, der indeholdt en dør. Taget var i 1700'rne³² tækket med tegl, idet der dog var bly over nordenden, hvor orgelværket stod indtil 1767.¹¹ I rummet var der murede *bænke* langs væggene, og en stejl trappe førte op til loftet, hvorfra der gennem en lille dør var adgang til orgelpulpituret, som efter orglets flytning indrettedes til en lukket stol.³³ 1716¹⁰ var der udgifter til våbenhusets »overtakning« (kamtakker?), og der opsattes jernankre med årstal.

BRANDE OG ISTANDSÆTTELSER. Ikke mindre end tre gange, 1439, 1551 og igen 1590 ramtes byen og kirken af ildsvåde og ødelæggelser. Navnlig synes branden 1551 at have været ganske omfattende.

Ifølge provst Pallesens indberetning til Ole Worm⁷ led kirken overlast 29. maj 1439, efter at Vardehus 2. april samme år var blevet ødelagt under tumulter og bondcopløb. – Bybranden 1551 ramte begge Vardes kirker, og ødelæggelserne på S. Jacobi må have været ganske omfattende at dømme efter den latinske minde-tavle (se s. 922), der senere ophængtes ved prædikestolen: »Denne kirkebygning blev brændt med grusom flamme på helgerne Nereus og Achilleus' dag (12. maj) 1551«. Også tårnet udbrændte, og de gamle klokker synes at være

gået tabt (se s. 927). Kongen pålagde 11. juni samme år stiftets kirker at komme Varde til hjælp ved opbygningen af den ene af de to afbrændte sognekirker. Kancelliet fandt, at det var rimeligst at opbygge S. Jacobi, der var den største, og nedbryde S. Nikolaj. For at arbejdet på kirken kunne blive færdigt inden vinteren, skænkede kongen byens indbyggere kronens part af tienden i Lunde, Ovtrup og Billum sogne. Byen blev fritaget for kongelige skatter og de norske lensmænd bedt om at være behjælpelige med at skaffe tømmer, når Vardeborgerne sendte deres skibe.³⁴ År 1700 nævnes det med beklagelse, at kirken siden branden 1551 ikke havde haft råd til blytag.

9. oktober 1590 brændte byen igen, og ifølge borgmestres og menige borgeres bønsskrivelse til kongen ødelagde branden denne gang »den største og bedste del af byen« og S. Jacobi kirke »led stor skade«.³⁵ Det kan ikke afgøres, hvor omfattende ødelæggelserne har været. Ifølge provst Fabricius' indberetning 1754³⁶ afbrændte kun »noget af (kirkens) østerende«.³⁷

Borgernes bøn om hjælp til kirkens istandsættelse blev hørt af kancelliet, der gav ordre til, at de formuende kirker i Varde sysselprovsti skulle komme kirken til hjælp.³⁵

Det er ikke muligt at bestemme omfanget og arten af de istandsættelser og ombygninger, der må være udført efter de ovennævnte brande. Formodentlig efter branden 1551 blev apsidens øverste trediedel ommuret i tegl, og som nævnt ovenfor (s. 877) må også korhvælvet være ændret. Trods reparationer var kirkens tilstand dog allerede 1607 dårlig. Forstanderen for Sorø skole, Jon Jakobsen, berettede overfor kongen, at begge kirker i Varde var meget bygfældige, »så det er at befrygte, at de ville falde helt ned, hvis de ikke i tide bliver hjulpe«.³⁸ Kongens indgriben resulterede i begravelsesforordningen af 29. maj 1608 (se s. 929), der fastsatte takster for borgernes betaling til kirken i forbindelse med begravelser.³⁹

1639 var kirken igen meget brøstfældig: »En del af den er allerede faldet ned. Grunden hertil er den, at kirken og tårnet ved en stor ildebrand i forrige tider blev forbrændt og ødelagt«. Iføl-

ge byrådets bønsskrivelse kunne kirken ikke komme på fode ved de faste årlige indkomster, hvorfor kongen pålagde de mest velhavende kirker i sysselprovstiet tilsammen at give 150 rdl. til S. Jacobi kirkes reparation.⁴⁰

1689 reparerede og kalkede Jens murmester og Peder Michelsen Nue (Noe), Varde, tårnets østre og vestre side fra top til tå, og 1697 fik Peder Michelsen hjælp af muremester Oluf Pedersen, Årre, med to karle i 23 dage under endnu en *tårnreparation*. 1702 arbejdede Peder Michelsen og Lambert Iversen af Fåborg igen på tårnet i 48 dage, udbedrede murværket og udskiftede jernankrene. Der medgik bl.a. 4500 »store dobbelte mursten« fra Oxholmen i Holsten og 1000 små Hamburger-mursten.¹⁰

Et syn 1. september 1721⁴¹ giver et indtryk af kirkens tiltagende forfald: Der var blæst tagsten af skibets nordside og der behøvedes nye bjælker og lægter over koret, og *sugffæl* og *vindske-*der måtte udskiftes. Trappehuset trængte til nye tagsten, og tårnets østre vindfløj var blæst ned. Kvaderstensmurværket på kirke og tårn burde »sømmes« (fuges) og væggene »dønnikes« (pudses) og kalkes. Gulvet skulle forbedres og jævnes med nye mursten, og en del »deller« (brædder) skulle udskiftes i skibets træloft. – Synsrapporten mundede ud i et overslag⁴¹ over de nødvendige materialer, bl.a. 1500 tagsten, 1300 Hamburger-mursten, 40 tdr. kalk, 30 lægter, 24 Hamburger-deller og 4 norske deler. De nævnte mangler er muligvis ikke umiddelbart blevet afhjulpet.

1727¹¹ klagede værgen over kirkens dårlige tilstand og gjorde opmærksom på, at han havde ladet den istandsætte uden at føre det til regnskab. 1739 blev tårn, våbenhus, tage, gulve og vinduer repareret.¹¹ En egentlig hovedreparation fulgte først nogle år senere, under ledelse af N. H. Ricman (sml. ndf.).

Tagene har oprindeligt alene været tækket med bly, der gradvist er blevet afløst af tegl. 1700³² nævnes det med beklagelse, at kirken siden branden 1551 ikke har haft midler til blytag. Der var da tegltag overalt på tårn og kirke med undtagelse af apsis (»runddelen«), det meste af skibets sydside, dele af våbenhusets vest-

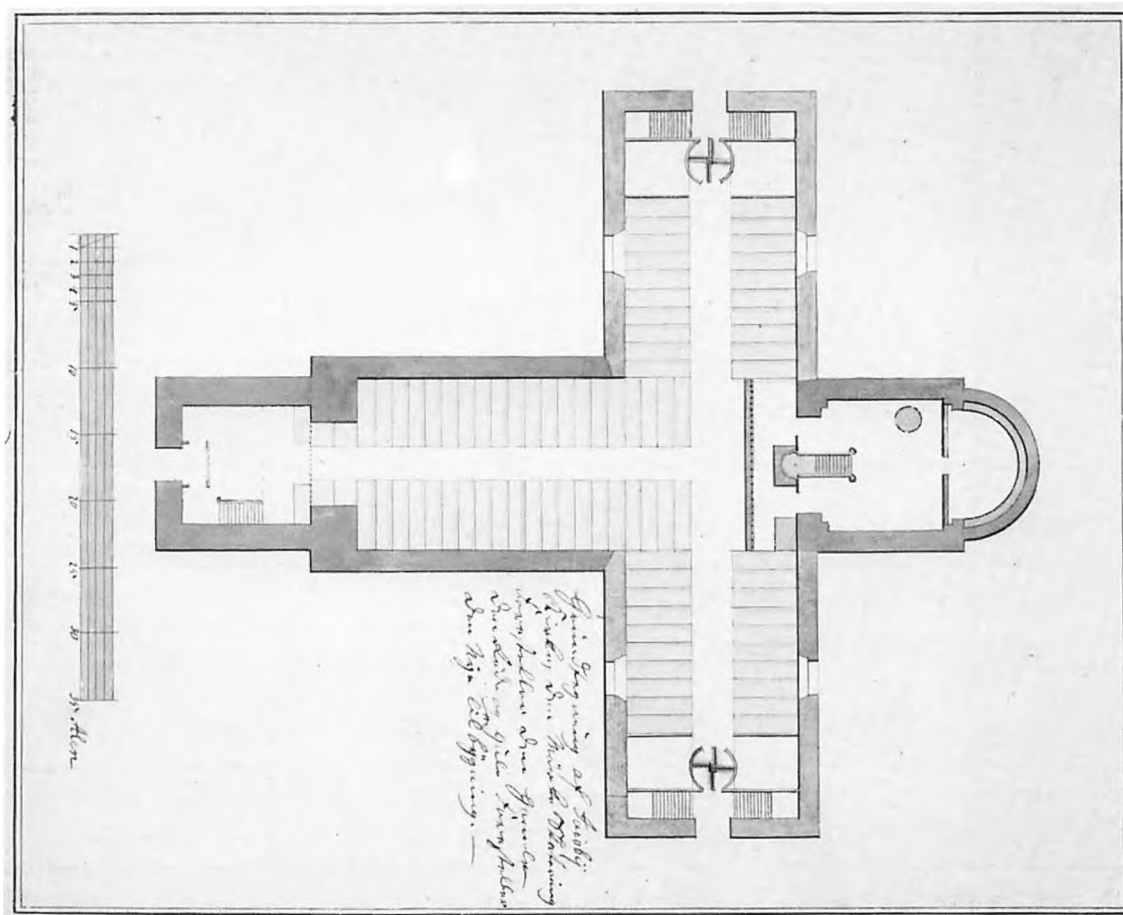
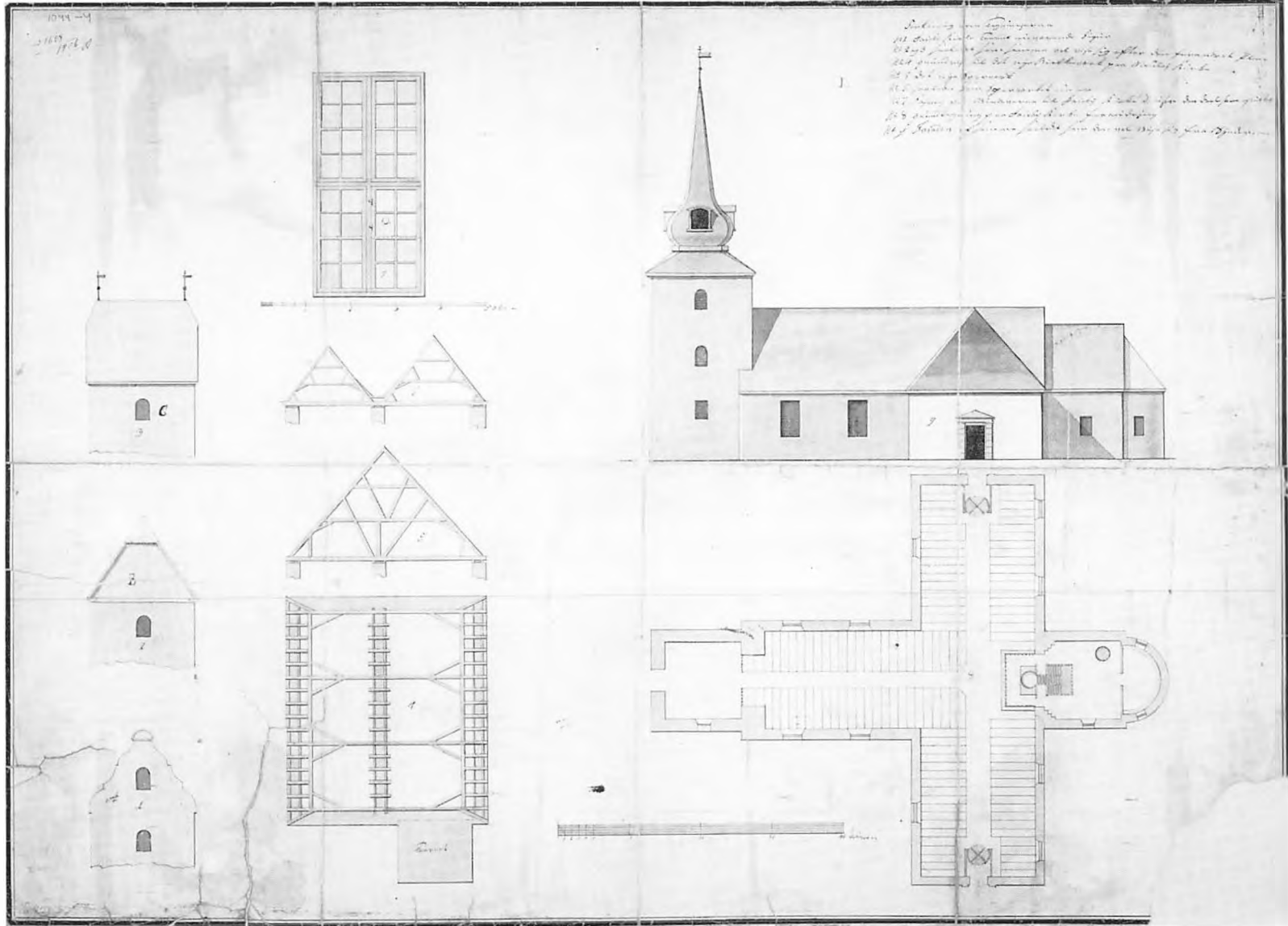

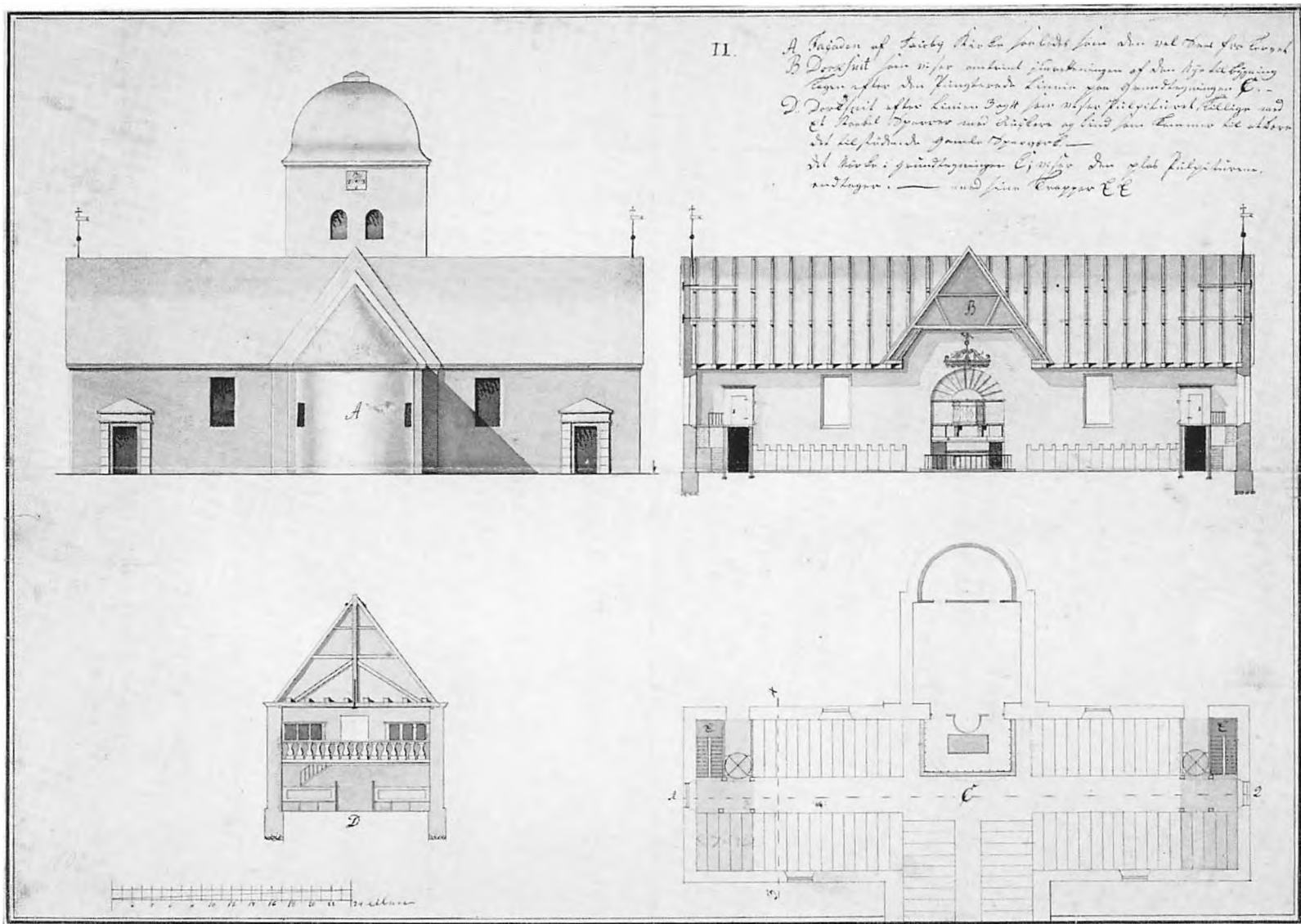
Fig. 10-12. Mikkel Stobberups tre projekter til kirkens ombygning og udvidelse 1803, 1805 og 1808 (s. 884). Mål i danske alen. Farvelagte tegninger i Landsarkivet for Nørrejylland. — Mikkel Stobberups drei Pläne für den Umbau und die Erweiterung der Kirche 1803, 1805 und 1808. Maße in dänischen Ellen.

Fig. 10 (ovenfor). Forslag til ombygning 1803. — (Oben). Vorschlag zum Umbau 1803.

Fig. 11 (s. 882). Forslag 1805 til ombygning af S. Jacobi kirke og fornyelse af S. Nikolaj kirkes tagværk. Numrene 1-9 viser: 1. S. Jacobi kirkes tårn med N. H. Riemans svungne barokgavle 1748 (s. 879). 2-3. Forslag til nyt tag på S. Jacobi kirkes tårn. 4-5. S. Nikolaj kirke. Forslag til nyt, fælles tagværk over det toskibede anlæg (s. 952). 6. S. Nikolaj kirke. De eksisterende tagværker. 7. Forslag til vinduer i S. Jacobi. 8. Grundplan med forslag til ombygning af S. Jacobi kirke. 9. Opstalt af S. Jacobi kirkes sydside med forslag til spir (s. 886). — Vorschlag von 1805 zum Umbau der Sankt-Jacobi-Kirche und zur Erneuerung der Überdachung der Sankt-Nikolaj-Kirche. Die Ziffern 1-9 zeigen: 1. Turm der Sankt-Jacobi-Kirche mit N. H. Riemans geschwungenen Barockgiebeln von 1748. 2-3. Vorschlag zu neuem Dach über dem Turm der Sankt-Jacobi-Kirche. 4-5. Sankt-Nikolaj-Kirche. Vorschlag zu neuer, gemeinsamer Überdachung der zweischiffigen Anlage. 6. Sankt-Nikolaj-Kirche. Die existierende Überdachung. 7. Vorschlag zu Fenstern in der Sankt-Jacobi-Kirche. 8. Grundriß mit Vorschlag zum Umbau der Sankt-Jacobi-Kirche. 9. Aufriß der Südseite der Sankt-Jacobi-Kirche mit Vorschlag zu einer Turmspitze.

Fig. 12 (s. 883). Det endelige projekt til S. Jacobi kirkes ombygning 1808. A. Opstalt af østsiden. B. Snit gennem korsarmene, set mod øst. C. Grundplan af korsarme og kor. D. Snit gennem nordre korsarm, set mod nord. — Das endgültige Projekt von 1808 für den Umbau der Sankt-Jacobi-Kirche. A. Aufriß der Ostseite. B. Schnitt durch die Kreuzarme, gegen Osten gesehen. C. Grundriß der Kreuzarme und des Chors. D. Schnitt durch den nördlichen Kreuzarm, gegen Norden gesehen.

side samt trappehuset, hvor der endnu var bly. Maren Pedersdatter Gråfod testamenterede 1684 6½ skippund klampebly til kirken, indkøbt i Hamburg,⁴² og det følgende år skænkede borgmester Laurids Lauridsen 2 skippund.¹⁰ 1692 købtes 5 københavnske skippund, som blymester Hans Nielsen, Haderslev, 1693 selv fjerde lagde på skib og våbenhus (sml. DK. Sjyll. s. 722 og 768); 1695 udskiftede han blyet over apsis.¹⁰ 1700 omstøbte blymester Tue Thorsen syv fag over skibet og to fag over trappehuset.¹⁰ – Skibets (og tårnummets) *træloft* blev repareret 1699¹⁰ og listerne strøget med brunrødt; 1799 malede Niels maler fra Tradsborg (Tjæreborg sogn) loft og bjælker lysblå.¹³ – Murstensgulvene måtte fra tid til anden jævnes på grund af sammensunkne grave (sml. fgravkrypter s. 933). En pikstensbelægning under stolestaderne blev 1732 afløst af teglsten.⁴³ – I tiden mellem N. H. Riemans istandsættelse 1748 og Mikkel Stobberups ombygning o. 1810 havde apsis og kor tre større *trævinduer*, de to formodentlig i apsis og det tredie i korets sydside; i skibet var der i alt seks vinduer.⁴⁴

N. H. Riemans arbejder 1748. – I oktober 1745 modtog Nicolaus Hinrich Riemann betaling for rejseomkostninger og syn af kirken.¹¹ Den tysk fødte bygmester fra Skive⁴⁵ havde da afsluttet sin istandsættelse af Ribe domkirke, 1738-40 (sml. s. 333f. med fig. 216), og var midt i arbejderne på Ribe S. Katrine kirke (s. 719f. med fig. 32 og 33). – S. Jacobi var forfalden af »ælde og stærke stormvinde«. ⁴⁶ Et foreløbigt overslag 28. januar 1746 anslog de samlede udgifter ved en istandsættelse til den betragtelige sum 4277 rdl.,²⁹ hvoraf kirken kun havde 250 rdl. Christian VI gav tilladelse til en kollekt i Jylland, der bragte kirkens beholdning op på 1150 rdl., og 29. april 1747 bevilgede sønnen Frederik V endnu en kollekt, denne gang over hele Danmark.⁵ Den sidste indbragte 1832 rdl., hvorefter arbejdet kunne tage sin begyndelse. I marts 1748 henvistes menigheden til S. Nikolaj kirke på grund af kirkens »nedbrydelse« (reparation) og fra april til december samme år foretoges løbende udbetalinger til N. H. Riemann under den igangværende istand-

sættelse.⁴⁷ Desværre véd vi mere om omkostningerne, der må betegnes som betydelige, end om selve arbejderne. Ifølge overslaget²⁹ skulle reparationen omfatte tårnet, våbenhuset, kirkegårdshegnet, kirkeristene samt stoleværket, og i Danske Atlas⁴⁸ siges det, at kirken »fik et nyt kor, tag og tårn«. Der medgik 1260 tønder kalk, 53000 af de bedste mursten, 10000 af de ringere samt 11100 hollandske klinker og 6738 tagsten.²⁹ Det kan fastslås, at i hvert tilfælde *tårnet* (sml. s. 879) er blevet betydeligt ombygget og forsynet med Riemans karakteristiske svungne gavle og buformede toptinder. Kirkens øvrige gavle synes derimod ikke at have fået tilsvarende kamme (sml. s. 865, fig. 1). – De samlede udgifter blev opgjort til 3408 rdl.¹¹ Et varigt minde om restaureringen er bevaret i vindfløjen over nordre korsarm med »1748« (sml. s. 888), der oprindeligt må have smykket tårnet.

MIKKEL STOBBERUPS OMBYGNING 1809-12. Tanken om at nedlægge S. Nikolaj kirke og udvide S. Jacobi, der havde været fremme allerede på reformationstiden, blev fremsat igen 1788,³³ men foreløbig stillet i bero, da Nikolaj menighed nødvendig ville opgive kirkegården omkring kirken. 18. december 1802⁴⁹ forespurgte cancelliet, om S. Nikolaj kirke stadig var nødvendig, eller om den kunne overdrages til anden brug, hvis S. Jacobi blev udvidet. Vardebygmesteren Mikkel Stobberup (1761-1844), der 1794 havde sat spir på S. Nikolaj, udarbejdede i den anledning et foreløbigt overslag over S. Jacobi kirkes udvidelse, dateret 8. januar 1803⁴⁹ og ledsaget af en grundplan af kirkens daværende udseende (fig. 38), samt en tegning med de foreslåede tilbygninger (fig. 10). To år senere, 12. september 1805, da det efterhånden stod klart, at S. Nikolaj måtte nedbrydes, fremlagde Mikkel Stobberup, efter forudgående syn af begge kirker, et detaljeret forslag til S. Jacobi kirkes udvidelse, bilagt en række tegninger (fig. 11), som anskueliggjorde planerne. Projektet indsendtes i november 1805 med byfogdens, biskoppens og amtmandens anbefalinger til cancelliet, der 26. september

Fig. 13. Varde med S. Jacobi kirke set fra syd o. 1850. Udsnit af anonym gouache i Varde Museum. — Varde mit der Sankt-Jacobi-Kirche um 1850, von Süden gesehen. Ausschnitt aus anonymer Gouache im Museum von Varde.

1806 gav tilladelse til sammenlægning af de to sogne og udvidelse af Jacobi kirke »efter vedlagte tegning«; samtidig blev det tilladt, at tårnet måtte sires med et spir i stedet for fladt tag.⁵⁰

Mikkel Stobberup fik den omfattende opgave overdraget 31. marts 1808 efter at arbejdet – forgæves – havde været udbudt i licitation. Inden licitationsbetingelserne blev godkendt af kirkedirektionen (18. januar 1808)⁵¹ foretog Stobberup en række ændringer i projektet (fig. 12), hvorved blandt andet det foreslåede spir blev erstattet af en kuppel.

Den ombygning, der fandt sted de følgende år og vist i det store hele var afsluttet 1812,⁵² gav stort set kirken det udseende, vi kender i dag. Våbenhuset og den østre del af skibets flankemure blev revet ned og kirken udvidet med et tværskib af samme bredde som det oprindelige skib, så grundplanen herefter kom til at udgøre et kors. Koråbningen blev bygningens centrale og samlende punkt, hvor alles øjne rettedes mod et prædikestolsalter (fig. 22), en alterudformning, der var typisk for 1700'ernes kirkeindretning og blandt andet kendes fra flere københavnske kirker, således Vartov og Christians kirke (DK. Kbh. By, bd. 4, s. 36f. og 145f.). I korsarmene opsattes pulpitter med lukkede stole i hver ende (jfr. fig. 37), og her havde Stobberup oprindelig også tænkt sig at anbringe de to indgangsdøre, der på det endelige forslag blev flyttet til østfacaden, hvor de forlener bygningen med en vis monumental virkning. Også tværskibets gavle ændredes i forhold til tegningen 1805, hvor de er vist afvalmede, og en lille, men væsentlig detalje blev rettet, idet korsarmene blev trukket en anelse mod vest, så skibets østre hjørner fik lov at træde frem.⁵³

Korsarmene er rejst af røde og flammede teglsten i krydsforbandt over en profileret, muret sokkel, der hviler på to granitskifter. De glatte murfacader, der oprindelig har stået pudset og hvidtet, afsluttes med en aftrappet gesims. Taghældningen er lavere end på skibet.

De to *døre* i østfacaden sidder i fremspringende portaler, som flugter med bygningssoklen.

De murede lisener, der på tegningen er vist med refendfugning, bærer en arkitrav, hvorover en lav trekantfronton, alt i alt en udformning som viser, at Stobberup var fortrolig med arkitekturens nye, klassicistiske strømninger. Bag dørene er der et lille *vindfang*, oprindelig med tøndeformede svingdøre, hvorfra der er adgang til afskilrede rum i hver ende af korsarmene, som bærer de ovenliggende pulpitter. Korsarmene har hver tre høje *vinduer*, oprindelig med rektangulære trækarme (sml. fig. 5), efter restaureringen 1950 med en fladbuet afslutning. I hver gavlspid er der to mindre, nu blændede vinduer. I skibet indsattes fire tilsvarende vinduer.

I det indre stod rummet med gipsede *træløfter*, flade i korsarmene og – hvis vi tør tro tegningen 1808 (fig. 12) – med åben tagstol i skibet og korsskæringen. Allerede 1820⁵² trængte gipsdækket til reparation og bjælkerne over korsarmene var begyndt at synke, hvorfor der opsattes to slanke støttepiller af træ for enden af hver korsarm mod korsskæringen, parvis med en indbyrdes afstand af fire alen, svarende til gangenes bredde. Pillerne var tegnet af Mikkel Stobberup.⁵⁴

†*Kuppel 1810*. Omkring 1800 var Riemans svungne gavle rådne og faldefærdige. Mikkel Stobberup opstillede 1805⁵¹ to løsninger til tagets forbedring: 1) At kammene blev nedtaget og sadeltaget forsynet med et lille udhæng og afvalmede gavlspidser med vindfløje (fig. 11, 2 og 3), eller 2) at der opsattes et blytækt spir (fig. 11, 9). Det sidste forslag, der var bygmesterens foretrukne, viser et næsten 20 meter højt *barokspir* med svulmende, ottesidet løgkuppel med fire kviste. – Det endelige resultat blev dog et ganske andet. Tårnet fik en lidt tung, prosaisk kuppel (fig. 12), tækket med bly og i folkemunde kaldet »kalotten« med henblik på betydning til præstens hovedbeklædning. Denne prægede byens horisont, indtil det nuværende spir opsattes 1869, og er gengivet på flere byprospekter (sml. fig. 13). Fra Stobberups hånd foreligger en tegning af tømmerkonstruktionen (fig. 15), dateret 11. januar 1808 samt et overslag, hvor omkostningerne er beregnet til

Fig. 14. Kirken set fra sydøst efter 1887. Ældre foto i Nationalmuseet. — *Die Kirche nach 1887, von Südosten gesehen.*

1195 rdl. – 29 rdl. dyrere end det projekterede spir. Kuplen blev foretrukket – uagtet størstedelen af menigheden ønskede et spir – fordi den blev anset for lettere at vedligeholde »især i denne egn, hvor vindene ofte raser og ødelægger mange ting«. ⁵¹

Forud for opsætningen af kuplen blev tårnet skalmuret, der blev indlagt nye bjælker og 34 jernankre blev udskiftet. De rundbuede glasmuller, to i øst og vest, et i syd og nord, blev lukket med lemme af træ. ⁵¹

Skibet fik sit nuværende, gipsede *tøndehvælv* i forbindelse med en *istandsættelse* 1828, ²⁰ hvor-

under der blev foretaget betydelige ændringer af inventaret. ⁵⁵ En ny, omfattende *restauration* 1857-58 ⁵⁶ ændrede kirkens indretning. Pulpiturnernes lukkede stole blev fjernet og midtgangen udvidet. ⁵⁷ Vinduernes trækarme blev 1857-71 ⁵⁸ afløst af rundbuede støbjernsrammer (sml. fig. 14, hvor vinduerne er ændret i kor og apsis, mens korsarmene endnu står med Stobberups trækarme). Gulvene fik ny belægning af Flensborg-fliser. Kort efter 1870 ²⁰ blev de udvendige facader harmoniseret, idet murene blev pudset og malet med en rødlig (granit)farve og kunstige, hvide fuger. Samtidig blev Stobberups por-

taler mod torvet ommuret i pseudoromanske former, med høj spids trekantgavl og rundt tympanonfelt (jfr. fig. 14). Således stod kirken i de følgende firs år, indtil restaureringen 1949-51.

RESTAURERINGEN 1949-51, der blev ledet af professor Kaare Klint under medvirken af arkitekterne Rolf Graae og Richard Aas,⁵⁹ fastholdt bygningens grundlæggende træk og gav kirken det udseende, vi kender i dag. Korsarmenes facader blev afrenset for cementpuds og kom til at stå i blank mur. De to portaler mod torvet genskabtes efter ældre spor, mens en pseudoromansk portal med tympanon ved tårnets vestside, opført 1904 af arkitekt H. F. J. Estrup, Horsens, blev fjernet, og døren fik en enkel granitindfatning. Også kor og absis blev renset for puds og absidens to store, sekundære vinduer tilmuret med jernal og tegl, svarende til de omgivende materialer. Der blev opført en ny tårntrappe på den gamles plads i forlængelse af skibets sydmur (sml. fig. 9). Buen mellem skib og tårnunderdel blev lukket med en mur, tårnrummet ombygget og orgelpulpituret fornyet. Der blev udført nye dørfloje, og vinduernes rundbuede støbejernsrammer udskiftedes med fladbuede trækarme, genskabt efter Mikkel Stobberups vinduesåbninger, der imidlertid havde rektantede karme. I det indre fik kirken gulv af gule sten på fladen, som afløste fliser af cement. Stolestaderne blev afkortet og midtgangen gjort bredere, og der indrettedes et præsteværelse i søndre korsarm. Tværskibet, der hidtil havde haft flade, gipsede trælofter, fik tøndehvælv, hvilende på segmentbuer mod hovedskibet og spændt så lavt, at vinduesnicjerne skærer sig ind i kappen.

Kirken står idag indvendig hvidtet overalt, udvendig med blanke mure, idet dog tårnets overdel, skibets østre taggavl, østportalerne samt gesimserne over absis, kor og tværskib er hvidkalket. Der er vingetegl over kor, skib og korsarme og bly på absis. 1966 er tårnspirets engelske skiferbelægning udskiftet med blytag.

Tagværkerne over kor og absis, af fyr, er formodentlig oplagt i forbindelse med korsar-

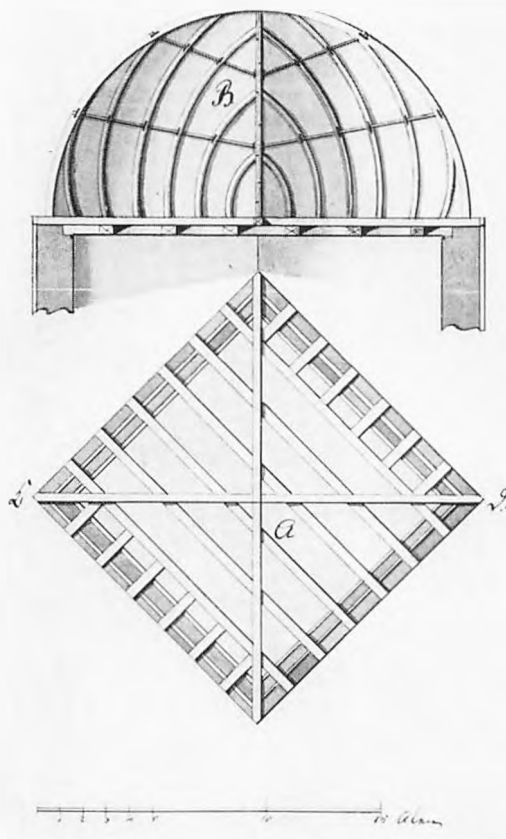

Fig. 15. Mikkel Stobberups forslag 1808 til tagværket i tårnets kuppel (s. 886). Farvelagt tegning i Landsarkivet for Nørrejylland. — Mikkel Stobberups Vorschlag von 1808 zur Überdachung der Kuppel des Turms.

menes opførelse. Et tagspor i østsiden af skibets gavl (sml. fig. 8) viser, at korets taghældning oprindeligt har været noget lavere. Skibets tagværk er af savskåret, bomkantet egetræ med dobbelt lag hanebånd og skråstivere.⁶⁰ Knægte under de nederste hanebånd tyder på, at tømmeret er fornyet i renæssancen, sandsynligvis efter den meget omfattende brand i 1551 (sml. s. 879). Tappede samlinger og nummerering med huljern i østsiden af de 23 spærfag, begyndende i øst.

Vindfløje. 1) 1748. Gennembrudt årstal i fane over kugle. Over nordre korsarm, hvortil den formodentlig er flyttet fra tårnet, hvor den må være opsat i forbindelse med N. H. Riemans

ombygning 1748. Prospektet i Danske Atlas 1768 (s. 865) viser to vindfløje over tårnet.

2) 1795, svarende til nr. 1. Over søndre korsarm, hvortil den er flyttet fra S. Nikolaj kirke, hvor den smykkede spiret, opsat 1795 (sml. s. 948). Fornyet eller repareret 1894.²⁰

3) 1869. Gennembrudt årstal i stor fane (sml. fig. 9). I tårnspirets top, hvor den formodentlig er opsat 1874,²⁰ da fotograf J. C. Forum optog et billede af kirken, som skulle lægges i vindfløjens kugle. Her findes tillige et dokument, der meddeler, at »til Guds ære og kirkens prydelse lod hr. købmand Ole Carl Tidemann Palludan og hustru Ana Margrethe Hansine, født Teubner i Varde i året 1869 dette spir opføre efter tegning af bygningsinspektør, professor Winstrup.«⁵⁶

†*Vindfløje*. »Tårnfløje« er nævnt i regnskaberne 1701, 1722¹⁰ og 1740.¹¹

Solur, 1814,²⁰ af sandsten, 40×60 cm, med viser af messing. I tværskibets sydgavl (sml. fig. 9). Istandsats 1979 i samråd med billedhugger Vitus Nielsen.

†*Solur*, 1785. Bygmester Peter Frisvad, Varde, modtog 1785 6 rdl. i forskud(?) for at forfærdige en »solskive af marmor« og indmure den i kirken.¹¹

Varme. Kirken var uden opvarmning, indtil købmand O. Palludan 1879 skænkede en »Luftheissungseinrichtung«, indkøbt hos W. A. H. Schuldt's ovnfabrik i Altona.⁶¹ Apparatet, der blev installeret i tværskibets nordende, suppleredes 1894²⁰ med petroleumsovn og afløstes 1905²⁴ af et lavtryksdampvarmeanlæg, leveret af De Schmidtske Jernstøberier i Ålborg. I forbindelse med installeringen blev der gravet kanaler i gulvet; varmen ledtes rundt i store rør

langs væggene. Det nuværende varmeanlæg, der har radiatorer langs væggene, er installeret 1950 og i 1960'erne tilsluttet byens fjernvarmeværk, hvorefter man sløjfede fyrrummet i nordre korsarm og indrettede legerum og toiletter.

Der blev 1894²⁰ installeret gaslys i kirken, som 1913²⁴ afløstes af elektrisk lys.

†KALKMALERIER

1) Kalkmalet gravskrift fra o. 1477, se s. 933.

2) Kalkmalet indskrift o. 1534. »MD tu scribas X triplex bis duo jungas / tum Clemens bellum guttis^{61a} imponit amarum«, (Du skriver 1500 og tilføjer tre gange ti og to gange to (= 1534), da påfører Clemens jyderne bitter krig). Ifølge indberetning til Resen^{61b} (o. 1677?) fandtes indskriften indtil få år tidligere på kirkens væg. Den sigter til Skipper Clements rejsning af den nørrejyske almue i efteråret 1534, der i slaget ved Ålborg 18. december samme år blev slået ned af Johan Rantzaus tyske lejetropper. På sin vej mod Ålborg fulgte Rantzau en rute fra Kolding over Varde, Ringkøbing og Holstebro. I Varde tog bønderne flugten; en skipper Hermand blev dog overilet og dræbt. Da opgøret var slået ned, måtte bønderne i Varde syssel sammen med andre nord- og vestjyske bønder udrede en særlig straffeskat, en halsløsning.^{61c}

3) 1710¹⁰ maledes »gardiner« på muren bag altertavlen. Arbejdet udførtes af Hans Poulsen fra Ribe i forbindelse med hans nymaling af altertavlen (s. 898). Få år senere afløstes kalkmaleriet af rigtige tgardiner, ophængt bag altertavlen (s. 894).

INVENTAR

INDLEDNING. Det eneste bevarede inventarstykke, der med sikkerhed vides at have stået i kirken i middelalderen, er den fornemme *bronzedøbefont* (s. 902), støbt 1437 af Niels klokkestøber. En romansk *granitdøbefont*, opstillet i søndre korsarm, stammer fra S. Nikolaj kirke (s. 955), og det samme gælder muligvis kirkens *korbuекреucifiks* (s. 904) fra den sidste katolske tid.

Fra tiden umiddelbart efter branden 1551 stammer to *klokker* (s. 928, nr. 2 og 3), støbt henholdsvis 1561 og 1565 af Hamborg-klokkestøberen Hans Altena. *Slagklokken* (nr. 1) er støbt af Gert van Mervelt 1552, men er først senere (1725) kommet til kirken. Det samme gælder dåbsfadet fra o. 1550 (s. 903), der er indkøbt 1843. Kirkens gamle **tårn* (s. 926) er fra o. 1600.

Højrenæssancen er i øvrigt repræsenteret med en *lysekrone* (nr. 1, der dog først er kommet til kirken o. 1660 eller 1808) og med *altertavlen* (s. 894), skænket 1616 af borgmester Otto Rasmussen og hans 2. hustru Maren Nielsdatter. Det er formentlig også hende, eventuelt i forbindelse med hendes 2. mand Jacob Bjørnsen, som har skænket den prægtige *prædikestol* (s. 905), udført o. 1640-53. Dens nogenlunde samtidige himmel er givet af borgmester Hans Nielsen Arnsberg og hans hustruer. Fra baroktiden stammer også orgelpulpiturets stærkt opmalede *malerier* (o. 1650, s. 919), *alterstagerne* (o. 1650, s. 900) og to *lysekroner* (s. 924), skænket af henholdsvis adelsparret Iver Vind og Helvig Skinkel (nr. 2, 1642) og Maren Pedersdatter Gråfod, enke efter Mads Hansen (nr. 3, o. 1686).

Stolestaderne. (s. 912) er i rokokostil, fra 1768, korsarmenes er overført fra S. Nikolaj kirke. 1800'erne er repræsenteret af *alterskranken* (1855, s. 901), de tidligere *altermalerier* af C. A. Schleichner (1877, s. 898, 922), *alterkanden* (1876, s. 900) og tårnuret fra 1887 (s. 925). *Orglet* er fra 1952, leveret af Marcussen & Søn (s. 917).

Kirkerummets indretning er i det væsentlige etableret 1857-58, og har fået sin nuværende fremtræden ved den seneste hovedrestauration 1949-52.

Takket være Mikkel Stobberups plan af kirken o. 1803 (jfr. fig. 38) har vi et udmærket kendskab til situationen før udbygningen til korskirke 1809-12.

Indretningsplanen (fig. 17) viser møbleringen o. 1800, men giver formentlig en god fornemmelse af indretningen tilbage til anden halvdel af 1600'erne.

Før den tid er det ikke muligt at tegne noget helhedsbillede. Om den *middelalderlige indretning* har vi ingen viden, eftersom bybranden 1551 synes at have

raseret kirkerummet. Kun malm-døbefonten fra 1437 har øjensynlig overlevet den »grumme flamme«, hvis hærgen mindedes i en lille indskrifttavle (s. 922). Opsætningen af nye klokker 1561 og 1565 antyder, at altomfattende fornyelser har været nødvendige i årene efter branden. Men først i begyndelsen af 1600'erne begynder kilderne og de bevarede inventarstykker at tale om den *protestantiske indretning*. Kirkens korgitter (fig. 17, D) har formentlig været opsat før 1611, og et orgelværk, indirekte omtalt 1620, havde sikkert allerede da sin senere kendte placering på et pulpitur over skibets sydindgang (fig. 17, F). Denne gammeldags placering nær koret har øjensynlig været noget karakteristisk for Sydvestjylland (jfr. s. 470f., 762). 13. sept. 1616 kunne borgmester Otto Rasmussen og Maren Nielsdatter lade opsætte den store renæssancealtertavle (fig. 17, A), der bærer givernes udskårne portrætter (fig. 18). Denne hovedrige og dybt religiøse Maren Nielsdatter, der i sin enkestand vides at have holdt morgen- og aftensang med sine folk i borgmestergården ved torvet, har været kirken en stor velgører. For det må også være hende, måske samme forening med hendes 2. mand Jacob Bjørnsen, som har skænket kirkens prægtigste stykke, den pompøse prædikestol (fig. 17, E). Stolen, der synes udført engang mellem o. 1640 og 1653, udmærker sig bl.a. ved sine virtuose bruskbarokke skæringer, og ved de indsatte, nederlandske alabastrelieffer, der er interessante vidnesbyrd om Vardes gamle handelsforbindelser. Prædikestolens himmel er skænket af borgmester Hans Nielsen Arnsberg (†1661) og hans hustruer. Sønnen, Niels Hansen Arnsberg, præst ved kirken 1653-93, står sandsynligvis bag prædikestolens malede indskrifter på ikke mindre end 11 forskellige sprog, der bærer vidne om en usædvanlig lærdom hos ophavsmanden.

Både alterklæde og messeshagel måtte fornyes efter svenskekrigen 1658. Om større ødelæggelser og plyndring har der dog næppe været tale, og trods de urolige forhold har årtierne midt i 1600'erne været ganske rige på bekostelige nyanskaffelser og gaver fra menigheden. Kirkens vestpulpitur (jfr. fig. 17, G) har – efter de bevarede pulpituremalerier at dømme – været opsat nogenlunde samtidig med prædikestolen, og det samme gælder en herskabsstol for Lunderups ejere (fig. 17, I) samt en række messinglysekroner og lysearme.

Maren Gråfod bekostede 1684 en udskåret himmel til fonten, der da stod i koret (fig. 17, B). Få år senere opsattes tillige omkring den gamle malm-døbefont et

Fig. 16. Interiør set mod øst. NE fot. 1982. — *Interieur, gegen Osten gesehen.*

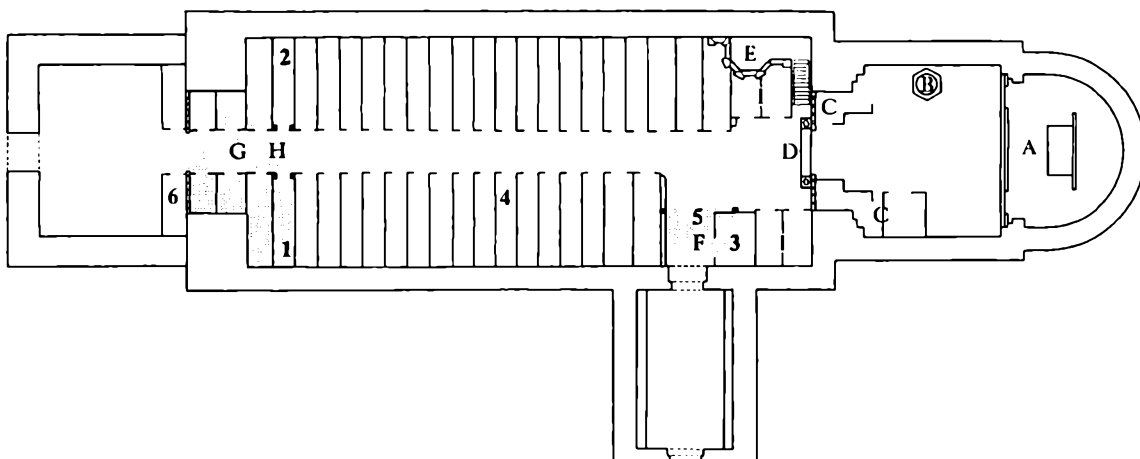

Fig. 17. Indretningsplan o. 1800. A. Alter og alterskranke. B. Døbefont og fontegitter. C. Skrifte- og præstestole. D. Korgitter. E. Prædikestol. F. Gammelt orgelpulpitur, siden 1768 indrettet som pulpiturestol (flukkede stole nr. 5). G. Orgelpulpitur (siden 1767), tidligere almindeligt pulpitur. H. Orgel. I. Herskabsstole for Lunderupgård. Tallene 1-6 angiver placeringerne af de øvrige familiestole (flukkede stole nr. 1-6, s. 915), nr. 1, 2 og 5 på pulpituret, de øvrige på gulvet (nr. 3 delvis under pulpituret F). Tegnet af MN 1984 på grundlag af Mikkel Stobberups plan 1803 (jfr. fig. 38). — *Einrichtungsplan um 1800. A. Altar und Altarskranke. B. Taufe und Taufgitter. C. Beicht- und Priesterstühle. D. Chorgitter. E. Kanzel. F. Alte Orgelepore, seit 1768 als Emporestuhl eingerichtet (†geschlossene Stühle Nr. 5). G. Orgelepore (seit 1767), früher gewöhnliche Empore. H. Orgel. I. Herrschaftsgestühl für Lunderupgård. Die Zahlen 1-6 geben die Placierung der übrigen Familiestühle (†geschlossene Stühle Nr. 1-6) an, Nr. 1, 2 und 5 auf Emporen, die übrigen auf dem Fußboden (Nr. 3 teilweise unter der Empore F).*

fontegitter »for at beskytte dens billeder og bogstaver«, og såvel font som gitter stafferedes med forgyldning.

1710-11 blev alterpartiet oppudset i barokkens smag. Hans Poulsen maler fra Ribe forsynede renaissance-tavlen med nye malerier, stafferede den overalt med guld, blå, lilla og røde farver, og malede »gardiner« på muren bag tavlen. Samtidig bestodet nyt alterklæde og messchagel, og altersølvet blev omgjort.

1726 kom turen til den øvrige korindretning. Den gamle skriftestol suppleredes med en ny »med drejede knapper« (jfr. fig. 17, C), og såvel rektorens og hørerens stole som disciplenes lange bænke blev repareret, inden de blev smukt stafferet af Hans Iversen maler. Samtidig blev vestpulpituret, der i mange år havde været brøstfældigt, delvis fornyet og dets malerier opfrisket. I den forbindelse indrettedes to lukkede familiestole på pulpituret, de første af ialt seks, der i løbet af 1700'erne kom til at sætte deres præg på kirkerummet (fig. 17, 1-6).

1767-68 foretog orgelbygger Amdi Worm en om-

bygning af orglet, der flyttedes til kirkens vestende, hvor pulpituret indrettedes til orgelpulpitur. På det gamle orgelpulpitur over syddøren opførtes en lukket stol (jfr. fig. 17, 5). Samtidig udskiftede man stolestaderne, og 1772 kunne maler Niels Lund fra Janderup staffere såvel orgelfacaden og de nye »mands- og fruentimmerstole« som hele det ældre inventar i rokokkens modefarver. En lys blå dannede grundtone for marmorering og forgyldning af lister og sirater. 1796 blev skriftestolen i korset udvidet til 12 personer, og hermed har kirkerummet stået som på indretningsplanen fig. 17.

Ombygningen 1809-12. Nyindretningen efter Mikkel Stobberups ombygning (jfr. s. 884) skete med udgangspunkt i bygmesterens tre *indretningsforslag* (fig. 10-12), af hvilke det sidste fra 1808 i alt væsentligt kom til at danne grundlag. Korbuens aflukkedes med en skillemur, og foran denne, centralt i det ny kirkerums korsværning, blev prædikestolen opsat som et prædikestolsalter, sådan som tiden yndede det (jfr. s. 822f.). S. Nikolajs menighed fik anvist plads i de ny korsarme, hvor der opsattes stolesta-

der i stil med langhusets, til dels med anvendelse af materialer fra den nedlagte kirke. Til afløsning for Lunderupstolen og en række lukkede familiestole indrettedes fire familieleger på pulpituret i korsarmenes ender; den ene sikrede bygmester Stobberup sig. Om anvendelsen af det aflukkede kor havs ingen nærmere oplysninger; måske har der, som antydet i Stobberups to tidligste indretningsforslag (fig. 10, 11), været indrettet dåbsværelse. Den gamle renæssancealtertavle blev stående på sin plads, og bag den, i apsisbuen, opsattes en skillemur med to døre, hvorved apsisrundingen udskiltes til en ny, rummelig skriftestol. Fra S. Nikolaj kirke erhvervedes en del inventarstykker, således altersølv og stoleværk, mens andet afhændedes ved auktioner 1809-11.

Ved en ny *istandsættelse* 1828 opgav man prædikestolsaltret, og i det genåbnede kor kom renæssance-tavlen atter til ære og værdighed, opfrisket af maleren Peter Ussing fra Ribe. Et middelalderligt kor-buekrucifiks, muligvis fra S. Nicolaj, blev opsat over korbuken. Prædikestolen rekonstrueredes og opsattes i korsskæringens nordvesthjørne, og orgelpul-pituret fik ny brystning. Barokmalerierne fra den gamle – forestillende Kristus, evangelisterne og apostlene – blev ophængt i skriftestolens runding. Endelig blev hele kirken overstrøget med lys perlefarve, idet dog dele af Niels Lunds rokokostaffering, specielt forgyldningen, fik lov at stå urørt. Herefter var kirken rede til at modtage majestætens besøg, i hvilken anledning tre kongelige navnetræk med krone blev udskåret i »pappapir«, forgyldt, og opsat over kirkedørene.²⁰

Restaureringen 1857-58 (jfr. s. 887) betød en åbning af apsidens, idet de ved altertavlen anbragte »sidemure med døre« blev borttaget; altertavlen sænkedes.²⁰ I skibet forsvandt pulpiturenes lukkede stole, og i vest opsattes et nyt orgel bygget af Johan Andreas Ohrt. Midtgangen blev udvidet og bænken afkørt, hvorefter alt stoleværk blev egetræsmalet. På det øvrige inventar afløstes den lyse perlekulør af en mørkere, grå stenfarve, der endnu engang lod dele af Niels Lunds forgyldning fra 1772 urørt. »Kirken er nu meget smuk«, udtalte synet efter istandsættelsen.⁵⁸

1877 fik altertavlen nye malerier af C. A. Schleisner, og dertil en overmaling i egetræsfarve med forgyldning.

1894 suppleredes messinglysekronerne med ny gaskrone og lampetter, og 1905 anskaffedes et nyt orgel, bygget af P. S. Rung-Keller. Dette nødvendiggjorde en udvidelse af orgelpulituret, og i dets brystning indsattes – efter istandsættelse – de gamle pulpituremalerier fra 1600'rne, der siden 1857 havde henligget på kirkeloftet.

I årene 1916-18 foretog maler Kristian Due en

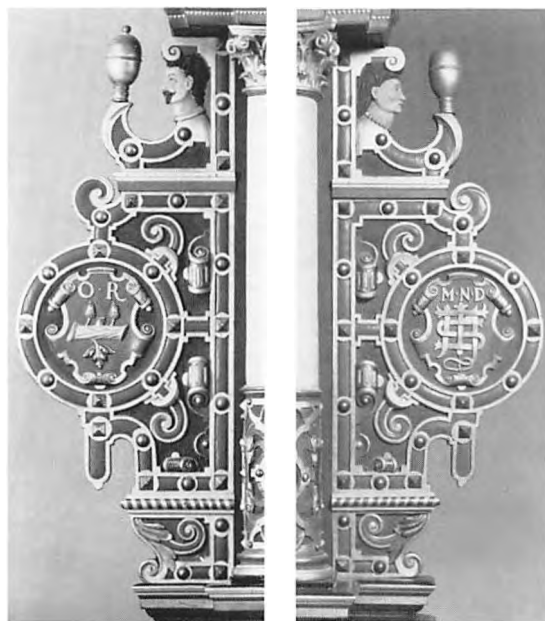

Fig. 18. Altertavle 1616 (s. 894), storvingerne med givnerne Otto Rasmussens og Maren Nielsdatters portrætter og initials skjolde. NE fot. 1979 og 1984. — *Altarbild von 1616, die großen Flügel mit den Porträts und Initialschildern der Schenker Otto Rasmussen und Maren Nielsdatter.*

gennemgribende istandsættelse af det fine gamle træinventar, først prædikestolen, derpå altertavlen som fik Hans Poulsens malerier fra 1710 tilbage. De ældre farvelag undersøgte og dokumenteredes, og de nuværende stafferinger blev udført som en genskabelse af de oprindelige fra 1600'rne.

Ved den seneste *restaurering* 1949-52 opsattes et nyt orgel, leveret af Marcussen & Søn, med festlig facade tegnet af Rolf Graac. Også orgelpulituret fornyedes, i det bagvedliggende tårn indrettedes korrumb, og under søndre korsarms pulpituret sakristi og præsteværelse. Kirkens inventar blev underkastet en istandsættelse, der hovedsagelig var af bevarende karakter, men som dog også har tilført indretningen et tidspræg gennem en fornyelse af alterbordet og prædikestolens underbygning i gule, blanke mursten. Stolestaderne og det øvrige, nyere inventar fik lyse, blågrå farver.

Da disse harmonerede dårligt med altertavlens og prædikestolens kraftige staffering, afløstes de 1957 af den nuværende, mere varierede farvesætning, udført af Poul Høm. Der er nu (1984) planer om at genopsætte Johan Andreas Ohrts orgel fra 1857 på nordre korsarms pulpituret.

Alterbord, 1949-52, af gule mursten dækket af en egetræsplade, 180 × 96 cm, 100 cm højt, afstand fra apsidens østvæg 285 cm.⁶² †*Alterborde*. 1) Indretningsplanen 1803 (fig. 38 og 17, A) viser et alterbord nogenlunde på samme sted som det nuværende. Det kan have været et murret middelalderligt alter, men har snarest som de følgende været et panelværk af træ. 2) 1809-12, foran korbuen som led i tprædikestolsalter (jfr. s. 899 og fig. 22). 3) 1828, i koret lidt vestligere end det nuværende, formentlig identisk med det enkle alterbord af fyrrepanel, der fjernedes 1949-51 (jfr. fig. 24).⁶³

†*Alterklæder*. Om et alterklæde, der 1690 blev »udtoct« og omfarvet, hedder det 1710, at det havde været i kirken »siden dend svenske feyde 1658«. Det udskiftedes med et nyt, hvortil bl.a. medgik 13½ alen valmuerødt fløj (»ponsoi couleur«) og 7½ alen hamburgerlærred til underfor.¹⁰ Til udførelse af endnu et alterklæde indkøbtes 1723 blandt andet 4½ alen hvid katon og 7½ alen kniplinger, og til afløsning af et gammelt gjordes 1801 et nyt med blå og hvide »fryntser«.⁶⁴

Siden 1723 havde kirken til stadighed haft to alterklæder. 1808 fik den også S. Nikolaj kirkes gamle (jfr. s. 953), men 1811 bortsolgtes to ved auktion, og herefter nævnes i inventarierne kun ét alterklæde.²⁰ 1824 syedes et nyt, der 1830 blev farvet og forsynet med kongens navnetræk, »ægt« forgyldt. 1840 købtes rødt fløj, sølvtræsser og sølvfrynser til et alterklæde, og 1889 omtales igen et nyt, formentlig det, der ses på et fotografi o. 1905 (fig. 24), prydet med latinsk kors af guldgalon.²⁰

I inventarierne optræder tilbage til 1600'erne 1-2 *talterduge*, gerne med kniplinger. En særlig fin skænkedes 1878 af købmand og havnefoged Th. Thomsen i anledning af hans guldbryllup. Den var syet af datteren, hvid, af ægte kammerduge og indlagt med ekstra tvist, hvorpå var syet vinløv, vinranker, en due og to sommerfugle.²⁰ Fire *tgardiner* på begge sider af altret nævnes i inventarierne mellem 1721 og 1792 (de afløste kalkmalede »gardiner«, jfr. s. 889). 1733-34 fornyedes gardinerne i grøn rask.⁴³

Altertavle (fig. 19), 1616, ifølge indskrift

skænket af borgmester Otto Rasmussen og hans 2. hustru Maren Nielsdatter til erindring om hans 1. hustru Karen. Den statelige, henved 4 m høje renæssancetavle er arkitektonisk opbygget, bestående af postament, tredelt storstykke og attika, samt et todelt, gavlprydet topfelt. Til hvert arkitekturled hører kartouchevinger med drejede småspir, der næsten alle er fornyede ved istandsættelser 1828 og senere.⁶⁵

Fire korintiske storsøjler med kartoucheprydbælte opdeler storstykket i et næsten kvadratisk midtfelt og to lidt smallere sidefelter, der alle indrammes af æggestavs- og diamantbosses. Under storsøjlerne har den kvadrante, kartouchesmykkede postamentbjælke englehoved-fremspring, de yderste forneden med en (1918 fornyet) drejet hængeknop.⁶⁶ Postamentet har store, kartoucheprydede volutfremspring flankerende postamentfeltets kartouche; i vingerne frugtklase. Storvingerne rummer givernes våben og initialer i cirkelmedaljon, hans: »O. R.« over egekvist med agern (i nord), hendes: »M. N. D.« over Kristusmonogram. Foroven løber vingerne ud i et lille profilhoved, der må opfattes som givernes portrætter (fig. 18). Otto Rasmussen (i nord) er vist med halvlangt, krøllet hår, snoet overskæg og hagefip. Maren Nielsdatter har langt, bølget hår og bærer en stor perlekæde om halsen. Storgesimsen, hvis underside er forsynet med kassetteloft og små drejede hængebosses, har mellem frisefelterne glatte fremspring. Herom forkrøpper sig arkitrav og kronliste, den første med perlestav, den sidste med æggestav over tandsnit.

Yderst på storgesimsen står drejede, sekundære kuglespir.⁶⁷ De flankerer den lidt fortrykte attika, der i opbygningen er en noget forenklet gentagelse af storstykket med glat, gennemløbende frise og joniske søjler, hvis prydbælter har gammeldags akantusløv af ungrenæssance-karakter. Attikaens opbygning er gentaget i det todelte topstykke, hvor dog søjlerne er afløst af nøgne hermer (fig. 21). Den midterste er en hårfager, skægget mand, der peger ned over tavlen, de to yderste er kvindehermer med

Fig. 19. Altartavle 1616 (s. 894), skænket af borgmester Otto Rasmussen og hans 2. hustru Maren Nielsdatter. Malerier af Hans Poulsen 1710. NE fot. 1979. — Altarbild von 1616, ein Geschenk von Bürgermeister Otto Rasmussen und seiner 2. Frau Maren Nielsdatter. Gemälde von Hans Poulsen 1710.

Fig. 20. Altertavlemaleri 1710 (s. 896), Jesusbarnet bades, af Hans Poulsen, Ribe. NE fot. 1979. — *Altargemælde 1710, das Jesuskind wird gebadet, von Hans Poulsen, Ribe.*

korslagte arme. Vingerne har frugtklase, og kartouchegavlen, med bredovalt felt, krones af den dømmende Kristus siddende på regnbuen med jordkloden under sine fødder.

Altertavlens otte *malerier* fra Kristi barn- doms- og lidelseshistorie er udført 1710 af Hans Poulsen »Skildrer og Stafferer af Ribe«, ¹⁰ som har signeret de fem øverste: »Hans Poulsen pinxit 1710«.

Malerierne står efter en rensning 1967 uden senere overmalinger, i klare barokfarver med meget højlys. Til flere af motiverne har Hans Poulsen anvendt forlæg, som går igen i hans andre altertavlemalerier på egnen. Således svarer Nadveren, Bønnen i Getsemane og Kristus på Korset helt til fremstillingerne i Hostrup

kirke, Skast hrd., og på en tavle fra Ribe hospitals kirkesal (jfr. s. 822).

Når malerierne læses fra nord begyndende forneden følger de nogenlunde en kronologisk rækkefølge. Enkelte brud herpå må formentlig skyldes ønsket om at få hovedscenerne anbragt i tavlens midterste felter. I *storfelterne*: 1) Jesusbarnet bades (fig. 20), en meget usædvanlig fremstilling. Vaskefadet står foran en bänk, hvorpå det nøgne barn sidder sammen med ammerne Zclomi og Salome, der bærer hvide hovedklæder. Maria, med langt, udslået hår, knæler henført foran, medens én af kvinderne rækker hendes hånd til barnet.⁶⁸ Bag ammerne står Josef, med brun kappe, og ser til, ligesom to tilbedende engle over Maria. Billedets baggrund udgøres af et rødt draperi.

2) Nadveren. Kristus, med halvlångt hår og hageskæg, sidder bag bordet i færd med at bryde brødet. Af de omgivende, forfærdede apostle, i røde, hvide og blå gevandter, sidder kun to foran bordet, til venstre Judas, der som den eneste fikserer billedets beskuer. Han støtter sit hoved mod venstre arm, med albuen på bordet, og holder i højre hånd pengeposen. Til højre, modstillet Judas, en apostel, der vender sig og hvisker med en bagvedsiddende. På bordet ses kalken og offerlammet og derover en hængende olielampe. I baggrunden grønt hængedraperi. Om en opmaling minder stadig en signatur med utydelige versaler i nedre, venstre hjørne: »Pensit(!)/Peder Ussing/1828«. 3) Bønnen i Getsemane. Kristus, med langt, bølget hår og skæg, er vist i profil knælende mod højre. Han gør en talende gestus og ser op mod englen, der kommer ud af skyen med den bitre kalk. I baggrunden til højre sover de tre apostle, og til venstre skimtes soldaterne på vej. I *attikafelterne*: 4) Kristus fremføres for Kajfas (cller Pilatus?), der troner til højre iført en prægtig kåbe og »bispehue«. Kristus føres ind fra venstre af tre romerske soldater, den ene slår til ham med albuen. I baggrunden romersk arkitektur. 5) Kristus på korset, alene, med Jerusalems tårne i rødt aftenskær som baggrund. Tunge sorte skyer skiller sig bag korset, hvis øvre arm bærer en seddel med indskriften: »Je-

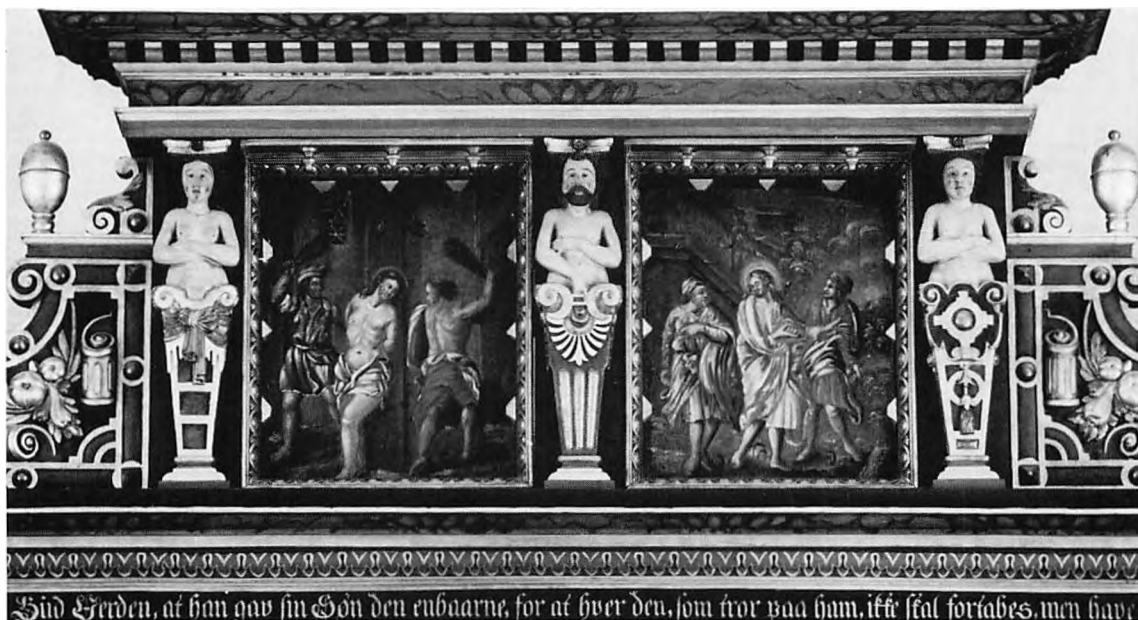

Fig. 21. Altertavle 1616 (s. 894), detalje. Topstykket med Hans Poulsens malerier af Piskningen og Vandringen til Emmaus, 1710. NE fot. 1979. — Altarbild 1616, Detail. Das Oberteil mit Hans Poulsens Gemälden, darstellend die Geißelung und die Wanderung nach Emmaus, 1710.

sus Nazaræus Rex Judcorum» (sort skriveskrift). 6) Opstandelsen. I en gylden mandorla svæver den opstandne Kristus over graven. Han er iført hvidt lændeklæde og flagrende rødt slag, og slår ud med højre arm, mens den venstre bærer sejrspanen, der har rødt hammerkors på hvid bund. Forneden kaster soldaterne sig omkring graven. I *topfelterne*: 7) Piskningen (jfr. fig. 21). Kristus, bundet til pælen, trakteres med ris af to bødler, den ene med hat og en kort, blå kjortel, den anden med bar overkrop. 8) Vandringen til Emmaus (jfr. fig. 21). Kristus er vist mellem de to apostle, gestikulerende.

Tavlens øvrige *staffering* med stærke lasurfarver, guld, lidt sølv, rødt, blå og grønt, er udført af maler Kristian Due i forbindelse med en gennemgribende undersøgelse og istandsættelse af tavlen 1918. Farvesætningen er et forsøg på genskabelse af den originale bemaling, der efter fundne rester at dømme har været en rig renæssancestaffering, med stærk anvendelse af metal, lasur på sølv og smalteblå bund i ornamendelene. På tavlens konstruktive dele og lister var væsentlig anvendt farver og marmore-

ring; af søjleskafternes bemaling var intet i behold.⁶⁹ Restaurator nævner intet om de små englehoveder på storstykkets frisesfremspring, men de går formentlig tilbage til den oprindelige staffering ligesom storfrisens tolinjede stifterindskrift, der fremdroges i velbevaret tilstand: »Guds hellig Naffn til ære, S: Jacobi kirch til bepry/delse, afgangen S: Karen Ottes til Ihukommelse/ Haffuer den Dannemand Otte Rasmusen, oc hans kiere Høstruc,/ Maren Nielsdatter, ladet denne Alter Taffle gjøre, Paa dieris/ Bekostning, Oc her Sammesteds Ladet Op/sette, den 13. Septembris. Anno 1.6.1.6.«⁶⁹ Tavlens øvrige indskrifter er sekundære. Fra en staffering 1710–11, samtidig med tavlens malerier (jfr. nedenfor), stammer topgavlens skriftsted: »Joh: C:XI/v 25/ Jeg er Opstan/delsen og Lifvet«, medens de øvrige er nytilsatte 1918 med ordlyd og stavemåde taget fra Christian IV.s bibel.⁷⁰ På postamentbjælken: »Jesus Kristus/ er i Gaar og i Dag den samme ... Hebr: 13 K: 8v«. I postamentfeltet: »I have ikke udvalgt mig, men jeg har udvalgt eder ... Ioh: 15 K: 16v:«. I attikafriksen: »Thi saaledes elskede Gud

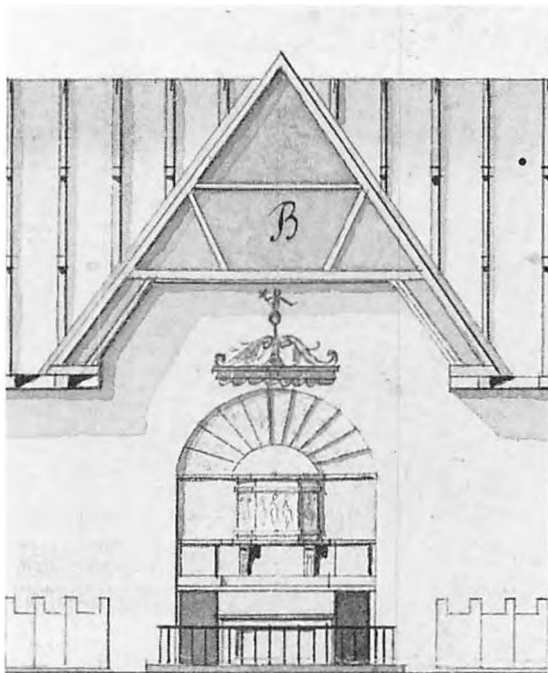

Fig. 22. †Prædikestolsalter (s. 899), 1809-12, udsnit af Mikkel Stobberups indretningsforslag 1808 (fig. 12) i LA Vib. — †Kanzelaltar, 1809-12, Ausschnitt aus Mikkel Stobberups Einrichtungsvorschlag 1808.

... loh: 3 K:16:«. Indskrifterne er i gylden fraktur på sort bund, topgavlens dog på blå bund. På tavlens bagside noteret: »Istandsæt på Kirkens Bekostning under Nationalmuseets Tilsyn af maler Kristian Due. Anno 1918. Tavlen er opsat og stafferet 1616 opmalt 1711, 1828, 1859 og 1877«.

Årstallene angiver kun de overmalinger, der ved undersøgelsen lod sig nøjere datere. Kristian Dues beskrivelse af farvelagene, sammenholdt med kirkeregnskaberne oplysninger, gør det muligt ret nøje at følge, hvorledes tavlens fremtræden har været ændret gennem tiderne.

1710 omtales tavlens gamle maling og staffering som ganske fordærvet, hvorfor Hans Poulsen blev antaget til at male og reparere den

overalt til en akkord af 30 sldl. foruden syv ugers kost. Arbejdet omfattede udover malerierne en fuldstændig nystaffering, der ifølge Dues iagttagelser prægedes af blå, røde og lilla farver samt meget guld og lasur på sølv og marmorering på listerne. På storfrisefremspringene årstallet »1711« og i topgavlen det endnu bevarede skriftsted.⁷¹

1772-73 fik tavlen som det øvrige inventar en nymaling af Niels Lund fra Janderup. Grundfarven var en lys blå, listerne var marmoreret i en lys og mørk blå tone, og der var anvendt rød, grøn og blå lasur, dels på sølv, dels på den blå farve.⁷²

Med nyindretningen af et prædikestolsalter i korbuen 1809-12 (jfr. talterarrangement) kom renæssancetavlen nogle år til at stå ubenyttet i korrummet bagved. 1828, da den ved korets åbning atter kom til ære og værdighed, blev træværket opfrisket med lys perlegrå og de tre store malerier delvis overmalet og, som det fremgår af Nadvermaleriet, tillige signeret(!) af Ribes almuligmand Peter Ussing.⁷³

1845 ønskede synet tavlen vel afpudset, ligesom enkelte malerier burde smukt og smagfuldt opfriskes, dog ikke på figurernes ansigter, men på draperier og øvrige omgivelser. Det skete øjensynlig året efter, og i forbindelse med restaureringen 1857-58, da tavlen sænkedes, foretoges en ny opmaling. Den lyse perlegrå måtte vige for en »stenfarve«, der af Due omtales som en grå overmaling.⁷⁴

Jacob Helms, der besøgte kirken 1873, havde ikke høje tanker om altermaleriernes værd, og fremholdt dertil den opmaling, hvorved nogle af dem, og navnlig da hovedbilledet med Nadveren, var »blevne ganske forfærdelige«.⁷⁵ Malerierne var da også 1872 blevet udsat af kirkesynet, men først 1877, efter at man en tid havde overvejet en helt ny altertavle (jfr. altertavleprojekt), blev Hans Poulsens malerier udskiftet. De nye udførtes af C. A. Schleisner i olie på lærred.⁷⁶ I storfelterne Kristus i Emmaus flankeret af Noli me tangere (i nord) og Kristus i Getsemane. I attikacen portrætter af apostlene Peter, Jacob og Johannes og i topfelterne to brystbilleder af engle. Tavlens fremtræden med

Schleisners malerier fremgår af et fotografi fra o. 1905 (fig. 24), der tillige viser den samtidige staffering med egetræsmaling og lidt guld.²⁰ I topfeltet fandtes samme skriftsted som nu, med store versaler, ligesom postamentfeltets citat fra 1 Kor. 10,16.

Med Kristian Dues istandsættelse 1918 fik altertavlen – efter en grundig afrensning og undersøgelse af de ældre farvclag – stort set sit nuværende udseende. C. A. Schleisners tavlemalerier blev nedtaget og ophængt forskellige steder i kirken (jfr. malerier s. 922), og Poul Hansens gamle kom atter til at pryde tavlen. Opmalingerne fra 1828 og 1846 på de tre store malerier bibeholdtes, og er først blevet fjernet 1967 i forbindelse med en rensning af tavlemalerierne foretaget af Svenning Elmholdt.⁷⁷

†*Alterarrangement* (fig. 22). I forbindelse med Mikkel Stobberups ombygning af kirken 1809–12 indrettedes i korbuen et *prædikestolsalter*, opbygget omkring »den i Kirken værende Prædikestol«. ⁵¹ Alterindretningen er vist på bygmesterens indretningsforslag 1803, 1805 og 1808 (fig. 10–12). Det sidste kom i hovedsagen til at ligge til grund for arbejdet (fig. 12). Det viser alterbordet stående foran den høje korbue, som er aflukket med en panelvæg, fra hvis midte kurven af kirkens gamle prædikestol skyder frem båret af to konsoller. Panelvæggen, der over vederlaget er vist som en vifteformet korbuctympanon, gennembrydes af to døre flankerende alterbordet, og af en fladbuet åbning ind til prædikestolen. Hertil var der adgang fra det bagvedliggende kor via en trappe, der ikke er vist på tegningerne fra 1808, da den ifølge de samtidige licitationsbetingelser skulle udføres i overensstemmelse med tegningen 1805, »paa en repose med smukke gelændere« (jfr. fig. 11). ⁵¹ Alterbordet, »af hidtil værende højde«, skulle stå frit, således at præsten kunne stå både foran og bagved, »og vende med sit ansigt til menigheden«. Prædikestolen skulle anbringes »ubeskadiget« og godt befæstet på »corinthiske Søjler« (de s. 953 nævnte stumper?). ⁵¹

Af afleveringsforretningen 1817 ses, at arbejdet i det store hele er blevet udført efter planerne. Aflukket mellem koret og kirken blev dog

Fig. 23. Alterstage o. 1650 (s. 900). NE fot 1979. — *Altarleuchter um 1650.*

ikke gjort som en panelvæg, men som en egentlig skillemur. ⁵² Det fremgår ikke, hvilken løsning man var nået frem til med hensyn til altervæggens udsmykning. Tegningen 1808 (fig. 22) viser alene prædikestolens kurv og himmel opsat, men der er ingen tvivl om, at også prædikestolens to sidste fag har været benyttet som »fløje« (jfr. s. 911). Dertil kan der i overensstemmelse med Stobberups forslag have været benyttet dele af S. Nikolaj kirkes altertavle »til Styrke og Ziir«; måske er det dens storsøjler, han har haft i tankerne, når han foreslog prædikestolen befæstet på ovennævnte »corinthiske Søjler« (jfr. s. 953f.). ⁵¹ Først 1824 blev det ny prædikestolsalter overstrøget med en lys perlefarve, der på prædikestolen lod dele af en ældre rokokostaffering urørt (jfr. s. 911). Arrangementet blev nedtaget 1828.

Alterprojekt, 1874. Efter at kirkesynet 1872 havde udsat de gamle altertavlemalerier (jfr.

ovenfor), var der 1874 planer om en ny tavle med et stort maleri af Constantin Hansen, forestillende »Kristi Forklarelse paa Bjerget mellem Moses og Elias«. ²⁴ Projektet blev opgivet, da byrådet fandt forandringen unødig. ⁷⁸

Altersølvet er helt fornyet 1984, tegnet og smedet af sølvmed Jørgen Dahlerup, Hørsholm. *Kalken*, 20 cm høj, bærer på cylinder-skaftet den graverede versalindskrift: »Den vin, som skænkes i dit navn, er evig bod for alle savn«. *Disken*, tv. 20 cm, og *oblatæskan*, tv. 13 cm, 5 cm høj, bærer begge versalindskriften: »Det er dig selv med liv og ånd, livsbrødet af Gud Faders hånd«, mens den 30 cm høje *alterkande* har indskrift som kalken. Alle stykkerne er mærket »S. Jacobi kirke Varde 1984« og »Dahlerup, Denmark, Sterling«. ⁷⁹

Det *ældre altersølv*, et **altersæt* og en **oblatæske* er 1985 overdraget Varde Museum, hvor endvidere, siden 1979, en **sygekalk* opbevares. Disse stykker kom 1808 til S. Jacobi fra S. Nikolaj kirke, og er behandlet herunder (s. 954f. med fig. 8-10). ⁸⁰

Et *altersæt* af forgyldt sølv optræder tidligst i inventariet 1688. 1710 blev både kalk og disk omgjort og forgyldt »hos guldsmeden i Varde«, d.c. Jens Halling. 1736 betegnedes kalken som »brøstfædig« og repareredes med et tillæg af ½ lod sølv. Men snart var det galt igen; såvel 1743-44 som 1750-51 betalte kirken for omgørelser af kalk og disk. ⁸¹ Arbejdet er formentlig blevet udført af Jens Ørrenstrup. ⁸² Efter erhvervelsen af S. Nikolaj kirkes altersølv 1808 solgtes sættet ved auktion 1811. Auktionslisten angiver kalkens vægt til 28 lod, diskens til 8 lod, 3½ kvint. ²⁰

†*Oblatæske*, skænket 1732-33 efter at kirken i de ældste inventarier havde savnet oblatæske. ⁴³ Afhændet på auktion 1811, da vægten angives til 11½ lod. ²⁰

Alterkande, 1876, i renæssancestil med krucifiksfigur på korpus og korsprydet låg, 38 cm høj. På siden graveret fraktur: »Gave/ Fra en Kvinde i Varde/ Til brug for St. Jacobi Menighed/ ved Nadverens Nydelse/ 1876«. Under bunden gentagne mærker for Christian Fredrik Herreborg (Bøje nr. 1436) flankeret af Køben-

havns bymærke og guardeinmærke for Simon Groth.

Alterkander optræder ikke i kirkens ældre inventarier. 1844 anskaffedes to *taltekander* i Århus. De afløstes 1854 af to nye fra Den kongelige Porcelænsfabrik, kasserede 1872. ²⁰

Sygesæt, moderne. †*Sygesæt*. Inventariet 1688 nævner en mindre kalk og disk af forgyldt sølv, som præsten benyttede til sygebesøg. 1706 var sættet væk, og den daværende præst, Niels Kragelund (1694-1728), erklærede, at han aldrig havde haft det. ¹⁰ En undersøgelse hos forgængernes arvinger og hos værgerne var resultatløs, og kirken var uden sygeberettelsestøj indtil den 1808 overtog S. Nikolaj kirkes ovennævnte **sygekalk*, hvortil hørte en senere forsvunden tdisk. ²⁰

Alterstager (fig. 23), o. 1650, svarende til Mjolden kirkes (dateret 1649, DK. Sjyll. s. 1450). De 42 cm høje messingstager er balusterformede med profilering. Lyseskålene har flere gamle reparationer. Stagerne nævnes tidligst i inventariet 1688. ¹⁰ Syvarmet *stage*, såkaldt Titusstage, nyere, fra bronzestøber L. Rasmussen. †*Alterstager*. 1822 anskaffedes et par stager af træ, der kasseredes 1871 efter indkøb af et nyt sæt træstager 1868. ²⁰

†*Alterbøger*. 1691 anskaffedes en ny Christian IV.s bibel »til brug i kirken til at lade ungdommen udi skolen læse til kor udi«. Hundrede år senere kaldes den gammel, pjaltet og defekt. Inventariet 1721 nævner to alterbøger, hvortil i 1778 var kommet »Ewalds bibelske Concordantz, 3 tomer« (Kbh. 1748-49). ⁸¹

Messehagler. 1) 1921(?), af rødt fløjl med guldgaloneret rygkors. ⁸³ 2-3) Moderne, i liturgiske farver, henholdsvis rød og grøn silke. †*Messehagler*. Inventariet 1721 nævner tre hagler: én, der tidligst er omtalt 1688, én fra 1694 og én gjort 1710 med anvendelse af valmuerødt fløjl (ponsoi couleur) og rød silke til underfor. Den sidste havde afløst en gammel hagel, som havde været i kirken »siden dend svenske feyde 1658«. ¹⁰

De senere inventarier omtaler kun én messehagel i kirken; to, som 1808 erhvervedes fra S. Nikolaj kirke, afhændedes kun tre år senere

Fig. 24. Interiør o. 1905, visende altertavlen med C. A. Schleisners malerier fra 1877. Hude fot. — *Interieur um 1905, das das Altarbild mit C. A. Schleisners Gemälden aus dem Jahr 1877 zeigt.*

(jfr. s. 955). 1830 indkøbtes 15 alen guldtræsse til haglen, og 1861 indkøbtes en ny, af bomuldsfløj med ægte guldtræsser, hos J. Petersen, Gråbrødretorv i København. Den afløstes 1883 af en ny, leveret i en poleret trækasse.²⁰ †*Messeskjorter*, gerne én eller to, optræder i inventarierne indtil slutningen af 1800'erne.

Alterskranke, 1855, udført efter tegning af snedker P. C. Keller i Varde.⁸⁴ Skranken har i plan form som en bønne, gelænderet er af bøgetræ med drejede balustre, skamlen læderbetrukket. Siden 1957 står skranken gråmalet med gul håndliste. Oprindelig fremstod den

blank, poleret. En forlængelse er foretaget 1893.⁸³ †*Alterskranke*. 1) Tidligst omtalt 1719, da knæfaldet ved altret blev ompolstret og bestrøket.²⁰ Indretningsplanen 1803 viser en lige skranke stående i apsisbuen, med låger i nord og syd (fig. 38). Dens materialer skulle ifølge licitationskonditionerne 1808 tages til hjælp ved kirkens ombygning.⁵¹ 2) 1809-12, udført efter Mikkelt Stobberups tegning 1808 (fig. 12), der viser en tresidet skranke med rektangulær plan omkring det ny prædikestolsalter i korbuen. Kommunikanternes knæfald skulle være forsynet med en gennemgang bestående af træl-

Fig. 25. Malmfont 1437 (s. 902), støbt af Niels Klokkestøber. NE fot. 1979. — *Eherne Taufe, 1437, gegossen von Niels Glockengießer.*

Fig. 26. Døbefont 1437 (s. 902), detalje. Aftryk af pilgrimstegn fra Thann i Elsass. Knud Krogh fot. 1972. — *Taufe 1437, Detail. Abdruck von Pilgerplakette aus Thann im Elsass.*

værkslåger, »der inden opslås til hver sin side med hænger og hasper at hæfte sammen og tilbage«. Alt skulle være »anstændigt med tralværk og gode stoppede, brune barklædershynder, løse for lågerne«. ⁵¹ Ved restaureringen 1828 blev knæfaldet flyttet ind i koret, omgjort og malet i lys perlegrå. Kasseret 1857. ⁸⁵

Døbefont (fig. 25), 1437, af malm, ifølge indskrift indviet til Jomfru Maria og S. Jacob og støbt af Niels klokkestøber. Den 73 cm høje font består af en kumme, tvm. 62 cm, båret af fire ens, kjortelklædte ynglinge stående på en profileret fodring. Kummen er formet som en omvendt keglestub med let hvælvet bund, der ved en reparation (formentlig 1783) er blevet udført med bly. Et afløbshul midt i bunden er herved blevet lukket. Kummens yderside har reliefudsmykning, øverst en omløbende buefrise med korsblomster afbrudt af et krøllet hoved mod hvert verdenshjørne. Herunder en tolinjet, listeindrammet indskrift med reliefminuskler (fig. 28): »anno d(omi)ni mccccxxxvii in die beati geor(g)ii erit completus fons iste in honore beate marie virginis et in honore s(an)ct(i) jacobi ap(ostu)li in ecc(lesi)a vard per manus nicolai klokstoper« (I det Herrens år 1437 på S. Georgs dag (23. april) vil denne font være fuldendt til ære for den hellige Jomfru Maria og til ære for apostlen S. Jacob i Varde kirke ved Niels klokkestøbers hånd). ^{85a}

I forbindelse med indskriften findes en hel samling reliefstøbte pilgrimstegn, dels markerende tekstens begyndelse og afslutning, dels benyttet som skilletegn (vekslende med små grenede kors). Pilgrimsmærkerne må, ligesom tilsvarende på kirkeklokker, være aftryk af originalmærket (af bly eller tin) eller en voksafstøbning, som er blevet fæstnet til fontens støbemodel. ⁸⁶ Formentlig repræsenterer mærkerne en samling, hjembragt fra én eller flere pilgrimsrejser. ⁸⁷ Deres anbringelse fremgår af udtegningen (fig. 28): 1) Fra Vadstena eller et af de danske birgittinerklostre. Under en kors- og fialeprydet gavl sidder S. Birgitta ved skrivepulten, velsignet af Guds hånd, højde 6 cm. Mærket, i bly, kendes som jordfund fra Højby kirke (Holbæk amt). 2) (Fig. 26) fra Thann i

Fig. 27. Døbefont 1437 (s. 902), detalje. Aftryk af pilgrimstegn fra Niedermünster i Elsass og S. Hjælper i Kliplev, Sønderjylland. Knud Krogh fot. 1972. — *Taufe 1437, Detail. Abdrucke von Pilgerplaketten aus Niedermünster im Elsaß und von Sankt Hjælper in Kliplev, Nordschleswig.*

Elsass. S. Theobald af Thann sidder i fuldt bispeskrud med to knælende pilgrimme ved sine fødder; nederst ulæselig rest af minuskelskrift, højde 8 cm. Mærket kendes som relief på flere danske klokker, heriblandt Daler (Tønder amt).⁸⁸ 3) Uidentificeret. Maria, med barnet på sit venstre knæ, sidder under en arkitektonisk opbygning med bladværk og kors, højde 4 cm. 4) (Fig. 27) fra Niedermünster i Elsass. Foran et tårn (rundkapellet i Niedermünster?) står en kamel med kors på ryggen, illustrerende legenden om den korsbærende kamel, der udvalgte stedet for klostrets grundlæggelse, højde 4,5 cm. Mærket er sjældent, Vardfontens det ældst kendte. 5) (Fig. 27) formentlig fra S. Hjælper i Kliplev (jfr. DK. Sjyll. s. 1964f.). Den langskæggede S. Hjælper i fodsid kjortel er vist korsfæstet med udstrakte arme, højde 5 cm. Lidt afvigende S. Hjælper-mærker kendes på kirkeklokker, bl.a. en klokke fra valfartskirken i Kliplev, nu i Kværs kirke (DK. Sjyll. s. 1960, 1995). 6) Fra S. Servatius, Maastricht, Holland. Helgenbispens buste, hans hovedrelikviar, flankeres af to engle, med bispestav og nøgle, højde 5 cm. Mærket kendes ellers ikke i Danmark. 7) Uidentificeret. Maria, med barnet på sit højre knæ, sidder under en spidsgavl, som har båret en nu ulæselig indskrift, højde 5,5 cm. 8) Uidentificeret, kun et fragment af et mærke, der formentlig har svaret til nr. 3.

Fonten står nu i skibets østende, nord for

midtgangen, anbragt på en sekssidet granitplint fra restaureringen o. 1950. Den omtales tidligst 1686, da den flyttedes til »et bekvemt sted«, formentlig ved korets nordvæg, hvor den senere havde sin plads (jfr. fig. 17, B). I forbindelse med flytningen 1686 gjordes et nyt muret fundament og fonten forsynedes med en thimmel, der kunne hæves og sænkes som et låg, (se thfontehimmel).⁸⁹ Tre år senere opsattes et thfontegitter (jfr. nedenfor) til beskyttelse af fontens bogstaver og billeder. Disse blev året efter »udryddede« af en tinstøber forud for en opmaling af hele fonten med guld, sølv og anden farve.¹⁰ 1783 var fonten brøstfældig og havde huller, hvorfor den repareredes, formentlig ved ovennævnte blyføring af kummens bund.²³

Det vides ikke om fonten efter Stobberups ombygning blev stående i koret, som antydnet på bygmesterens to tidligste indretningsforslag (fig. 10, 11). Efter en flytning 1828 må den have haft plads et sted i skibets østende, og 1857 ønskedes den anbragt ved den modsatte side af korindgangen.²⁰ Samtidig omtales en bronzering af døbefonten, der på et fotografi fra o. 1905 ses i koret, midt for korbuen (fig. 24).

En romansk granitfont, opstillet i søndre korsarm, stammer fra S. Nikolaj kirke (jfr. s. 955).

Dåbsfæde. 1) *O. 1550, af messing, sydtysk, stemplet »RS«, ⁹⁰ tv. 158 cm. I bunden en drevet Bebudelsesfremstilling og herom en næ-

sten udpudset minuskelindskrift og en bort af små stemplede stjerneblomster. Denne gentages på fanen, der yderst har en indstemplet rhombebort. Fadet, der er leveret til kirken 1843 af Søren Carstensen Brink,²⁰ anvendtes indtil 1979, da det blev overdraget Varde Museum (inv. nr. V 12381). 2) 1895, af galvanoplastisk forsølvet messing, mærket »C. Möller Eneret«. ²⁰ I bunden relief af Maria med barnet og versalindskrift med citat fra Luk. 2, 13-14. 3) 1952, af drevet sølv, mærket »H. S. Mathiesen« (Horsens). I bunden dåbsrelief og langs kanten giverindskriften: »Til Minde om Nielsine og Ole Chr. Mathiesen Forældre til 13 børn. Skænket til Varde Kirke af efterlevende taknemmelige børn Anno MCMLII«. †Dåbsfæde. 1) Købt 1689 på Maren Gråfods bekostning (jfr. †fontehimmel, indskrift), af tin, vejende 16 pd.¹⁰ Fadet blev loddet 1714. 1843 kaldes det ubrugeligt, og 1871 optræder det sidste gang i inventariet.²⁰ 2) 1829 anskaffedes »en stor Steenfad til Daaben«. Fadet var 1843 ubrugeligt og omtales ikke efter 1871.²⁰

Dåbskande, 1952, sammenhørende med dåbsfad nr. 3 og med samme giverindskrift og mærke. En *tdåbskande* anskaffedes 1893.⁸³

†*Fontehimmel*, 1686, »hængende og velstafferet«, en testamentarisk gave fra Maren Gråfod (jfr. lysekroner nr. 3). Den bar indskriften: »Anno 1684 haffuer sal: Maren Pedersdatter Graafod denne Daabs Decsel og Vandfad her till Kierchen foræret, hinde og hindis Sal: Mand Madtz Hansøen til I-hukommelse«. ^{90a}

Himlen gjordes af billedhugger Søren Jensen Horsens, som ifølge kontrakten med kirken skulle gøre arbejdet på egen kost og af eget træ. Himlen ophængtes i en lænke gennem et hul i hvælvingen, hvorover der gjordes et »værk« til at hæve og sænke den. Det bestod bl.a. af en vægkiste af træ, hvori »der ligger sten, og som driver låget op og ned«. ^{90b} Endelig blev kæder og krone stafferet med guld, sølv og adskillige andre farver; to lod fin malerlak købtes i Ribe.¹⁰ Istandsættelser omtales 1728 og 1846, senest 1857, da himlen maledes i lys stenfarve.²⁰

1843 anskaffedes et *†fontelåg*, »dæksel«, der ses på fotografiet o. 1905 (fig. 24).²⁰ Det var af træ, let hvælvet med midtknop, og hvilede i en ydre krans. Når låget var aftaget kunne det anbringes på fontens fodring.

†*Fontegitter*. 1689 opsattes et »tralværk« om fonten »for at beskytte dens billeder og bogstaver ... især mod umyndige børn, som med deres fingre kunne besudle eller på anden måde beskadige den«. Året efter maledes såvel fonten som »pillerne og tralværket der uden omkring« med guld og sølv og anden maling.¹⁰ Fontegitteret ses som en seks-sidet omfatning af fonten på indretningsplanen 1803 (fig. 38 og 17, B) Det er blevet kasseret kort efter.

Korbuekrucifiks (fig. 29), o. 1525, måske fra S. Nikolaj kirke. Den noget fyldige Kristusfigur, ca. 150 cm høj, hænger i kun let skrå, udstrakte arme, med hovedet hældende mod den højre skulder. Kristus har frodigt fuldskæg og langt hår, der falder i en stor lok ned over

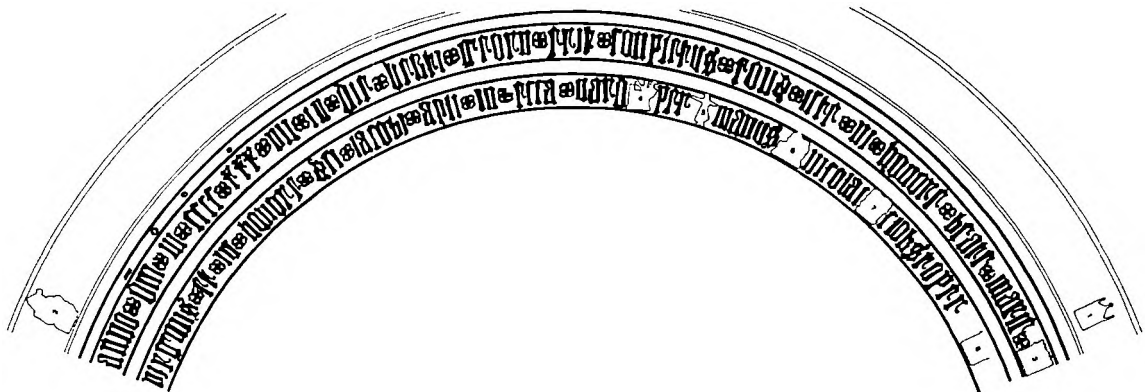

Fig. 28. Døbefont 1437 (s. 902), indskriften og pilgrimstegnenes placering udtegnet af Birgit Als Hansen 1972. — *Taufe 1437, Auszeichnung der Inschrift und der Placierung der Pilgerplaketten.*

skulderen; øjnene er næsten lukkede. Tornekronen (fornyet?) er stor og turbanagtig, lænde-klædet, med skarpe, gotiske foldekast, er slået over-under foran og ved højre hofte samlet i en stor knude med hængesnip. Der er gjort omhyggeligt rede for kroppens detaljer, ribben, muskler og sener, ligesom de gennemnaglede fødder er vist uhyggeligt deformerede ved kroppens vægt. Det enkle korstræ er formentlig fra 1900, da krucifikset blev gennemgribende istandsat.⁹¹ Stafferingen er fra samme tid, noget opfrisket 1957. Kristus har naturlig karnation, brunt hår, blågråt lændeklæde med forgyldning. Det brunmalede korstræ bærer foroven et svunget bånd med »INRI« i forgyldte versaler.

Om krucifikset i ældre tid har haft plads på kirkens gamle korgitter (†nr. 1), eller om det eventuelt er kommet fra S. Nikolaj kirke, kan ikke afgøres, da det tidligst omtales 1828. Dette år betaltes for et anker til at hænge »Christi Billed« på, formentlig i korbuen over det samtidig opsatte korgitter (†nr. 2).²⁰ Krucifikset nedtoges 1857, vistnok af »pænhedshensyn« i anledning af Frederik VII.s og grevinde Daners besøg. Figuren lå på kirkeloftet 1900, da den efter istandsættelse blev ophængt på sin nuværende plads over korbuen.⁹¹

†Korgitre. 1) Før 1611-12?, angivet på indretningsplanen 1803 som et åbent gitter, gennembrudt af en bred midtdør (kordøren) med foranstillet søjleportal (fig. 38). Over »Chorsdøren«, der omtales tidligst 1666,²⁸ nævner synet 1700 en »dør gericht«, skænket af bysbørn.³² På korgitrets sider var ifølge Abildgaards optegnelser 1774 ophængt mindetavler over Otto Krag og hans hustru Karen Brockenhuus, †1611-12 (jfr. s. 932, †nr. 1-2). Nedtaget 1808-12. 2) 1828 opsattes for koret »et lavt gitter eller skranke«,²⁴ der atter nedtoges 1857.²⁰

En lignende *tskranke* er på indretningsplanen o. 1803 vist mellem skib og tårn, under vestpulpituret (jfr. fig. 17).

Prædikestol (fig. 16), o. 1640-53, i vilter og elegant bruskbarok, med initialschild, der må tilhøre den Maren Nielsdatter (†1653), som sammen med sin 1. mand også har skænket alter-

Fig. 29. Korbuekrucifiks, o. 1525 (s. 904), måske fra S. Nikolaj kirke. NE fot. 1979. — *Triumphkreuz, um 1525, vielleicht aus der Sankt-Nikolaj-Kirche.*

tavlen (jfr. s. 894). Den samtidige, eller lidt senere himmel, skåret af en mere traditionel hånd, bærer mærker og initialer for borgmester Hans Nielsen Arnsberg (†1661) og hans to hustruer. Særlig udmærker den pompøse prædikestol sig ved sine indsatte, nederlandske alabastrelieffer (fig. 30, 32) og ved sine usædvanlige indskrifter på fremmedartede, eksotiske sprog (fig. 33).

Efter en gennemgribende undersøgelse og istandsættelse 1916, udført af maler Kristian Due, er prædikestolens seks fag opstillet således, at de to danner en gangbro, de fire en polygonal kurv under himlen.

Felterne rummer, over en langstrakt bruskkartouche, seks profilindrammede, nederlandske alabastrelieffer med scener fra lidelseshistorien, 48×35 cm. Der er tale om typiske arbejder fra den nederlandske by Mecheln, udført i første del af 1600'erne.⁹² Motiverne viser i flere tilfælde slægtskab med stik af Anton Wierix.⁹³

Fig. 30. Prædikestol o. 1640-53 (s. 905), udsnit med nederlandsk alabasterrelief, Kristus for Pilatus, og initialvåben for giveren Maren Nielsdatter. NE fot. 1984. — Kanzel um 1640-53, Ausschnitt mit niederländischem Alabasterrelief, Christus vor Pilatus, und Initialwappen der Schenkerin Maren Nielsdatter.

Nogle af reliefferne er samlet af flere dele. I tidens løb er de alle (undtagen Korsfæstelsen) revnede og har fået afslået detaljer. Disse skader udbedredes 1916 med anvendelse af alabast udskåret af relieffernes bagsider.⁹⁴ Fra nord ses: 1) Bønnen i Getsemane (fig. 32a). Suppleret er Peters højre hånd og øverste hårløk, en fold over Jacobs højre arm samt hele Kristi hoved. Dette har oprindeligt været påsat med en tap, men er blevet afslået allerede inden den første staffering.⁹⁴ 2) Kristus for Kajfas (fig. 32b). Relieffet er samlet af to stykker, idet den nederste

fjerdedel er skåret for sig. De to soldater, som fører Kristus frem, har begge fået suppleret den højre fod. 3) Kristus for Pilatus (fig. 30). Suppleret er venstre skulder af tjeneren med kanden og to hjørner af arkitekturen foroven. 4) Korsfæstelsen. Kristus, med stråleglorie, hænger roligt på korset flankeret af de to røvere, der er bundet til perspektivisk stillede T-kors. Forneften står Maria og Johannes i traditionelle sørgepositioner iført lange, svungne gevandter. Maria Magdalene omfavner fra venstre korsets fod, hvorunder ses Adams hovedskal. Foran

Johannes står på jorden en krukke; i baggrunden tårner Jerusalem sig op, og bag Kristus hænger som en buc en vældig skybræmme fra korsende til korsende. Fornyet er Kristi fødder, der også oprindeligt har været skåret særskilt. 5) Gravlæggelsen (fig. 32c). Relieffets nederste fjerdedel er skåret for sig. 6) Opstandelsen (fig. 32d). Suppleret er en flig af Kristi fane og den nedre del af den sovende soldats hjelm.

Felterne flankeres af store, dramatisk gestikulerende frifigurer, der på hovedet bærer et korintisk kapitæl med englehoved. De fremstiller Kristus, evangelisterne og de to apostelfyrster Peter og Paulus, alle barfodede, iført lange, svungne gevandter; fra nord: 1) Mattæus, ligesom de øvrige evangelister med opslået bog og med sit symbolvæsen ved fødderne. 2) Markus. 3) Kristus (fig. 30), velsignende og med jordkloden i sin venstre hånd. 4) Lukas (fig. 30), skægløs og med hovedklæde. 5) Johannes. 6) Peter med (fornyet) nøgle. 7) Paulus med (fornyet) sværd. Under figurerne har postamentet fremspring med vilttert bruskværk, der danner groteske vrængemasker (jfr. fig. 31). Frisefremspringene har på siderne lignende masker, fortil bøjler med englehoved over diamantbosse. Medens postamentfelterne er glatte, rummer frisefelterne udskæringer, de fleste med bruskværk, kurvens to midtfelter med løver (det nordre) og drager med engel på ryggen, flankerende giver-skjolde. Af disse er kun det søndre originalt, af alabast, 13 × 11 cm, med et Kristusmonogram og initialerne »MND« for Maren Nielsdatter (jfr. fig. 30). Hun identificeredes 1916 (formentlig fejlagtigt) som den Maren Nielsdatter (†1659), der var gift med borgmester Stefan Nielsen (†1665), hvis skjold derfor rekonstrueredes i træ med initialerne »SNS«. ⁹⁵ Da hans mærke ikke kendtes, skar man i stedet midt på skjoldet »I.W.P. 1.9.1.6« for I. W. Palludan, der betalte for den store istandsættelse. ⁹⁶

Hængestykkerne udgøres af bruskkartoucher, flankeret af store drucklaser under postamentfremspringene. På den 1916 fornyede gesims hviler en læsepult med englehoved på skråsiderne og på forsiden en flakt ørn med en åben

Fig. 31. Prædikestol o. 1640-53 (s. 905), detalje. Postamentfremspring med vrængemaske. NE fot. 1979. — *Kanzel um 1640-53, Detail. Postamentenvorsprung mit Fratzenmaske.*

bog i hvert næb. Selv om skæringerne svarer til prædikestolens øvrige, er det muligt, at pulten udgør en lidt yngre tilføjelse. ⁹⁷

Himlen er som nævnt skåret af en anden billedskærer. Efter forandringer 1828, 1857 og 1916 består den nu af en ottesidet polygon, der springer frem fra væggen med syv fag, af hvilke det sydligste er beskåret til ca. halv længde, medens det nordligste er fornyet 1916 (jfr. nedenfor og fig. 35). Frisen, med parestav under profilgesimsen, har bøjlefremspring med englehoved over diamantbosse. Herunder er på himlens hjørner englehoveder flankerende enkelte kartouche-hængestykker med englehoved. Også ind mod muren har der oprindeligt været et thængestykke, måske af form som et rygskjold. ⁹⁴ Kun de fem nordligste fag har topstykker, formet som kartoucheskjolde med drejede topspir og svungne kvindchermer ved siderne. Det midterste prydes af giveren Hans Nielsen Arnsbergs initialer »HNAB« og hans

mærke, en ørn på et bjerg. De to flankerende topstykker rummer en due med initialerne »MMD« for hans 1. hustru Margrethe Madsdatter (i nord) og en lilje med initialerne »ETd« for hans 2. hustru Else Thomasdatter. Det nordligste (fornyede) topstykke rummer et Kristusmonogram og årstallet 1916, det sydligste, lige over opgangen, et timeglas. I hjørnerne mellem topstykkerne er opstillet fem nøgne barokengle, der har mistet deres lidelsesredskaber – kun den sydligste står endnu med en marterpæl. Fire tilsvarende, men påklædte engle sidder på overbaldakinens krabbeprydede ribber. Også de mangler nu, hvad de engang havde i hænderne, men håndstillingerne viser, at englene med basuner har indvarslet Kristi komme. Han kroner prædikestolshimlen som en mægtig frifigur, siddende på en fyldig jordklode med sejrspanen løftet i højre hånd. Såvel fanen som glorieskiven er fornyet i 1700'erne.⁹⁴ Himlen har kassette loft med radiære profilribber, udgående fra en sekssidet forsækning med midtroset.

Prædikestolen fremtræder med en rig, polykrom *staffering* med meget guld, lidt sølv, laserende rødt, grønt og blå, samt naturlig karnation og hårfarve på figurerne. Alabastrelicfferne står i deres naturlige farve, kun med lidt forgyldning. Bemalingen er udført 1916 af Kristian Due som en genfremstilling af stolens tidligste, der blev undersøgt og analyseret under istandsættelsen. Den var først udført efter at den færdige prædikestol i nogle år havde stået ustafferet. Den ældste bemaling dækkede således brudfladerne efter en del afslåede næser, fingre m.m. såvel på alabasterne som på stolens og himlens skæringer.⁹⁸

Til denne ældste *staffering* hører også *indskriftene* i postamentfelterne og i himlens frise-felter, en helt usædvanlig samling af enslydende citater fra Sl. 113,3 gengivet på elleve forskellige sprog (fig. 33). Begyndende i det nordligste postamentfelt er sprogene: 1) Græsk. 2) Latin. 3) Dansk. 4) Tysk. 5) Hollandsk. 6) Hebraisk. I himlens frise-felter fra nord: 7) Kinesisk, kun delvis bevaret som følge af frisefagets beskæring 1828 (jfr. fig. 35). 8) Japansk (?). 9)

Fig. 32 a-d. Prædikestolsrelieffer i alabast, første del af 1600'erne, importeret fra Mecheln i Belgien (s. 905). a. Bønnen i Getsemane. b. Kristus for Kajfas. c. Gravlæggelsen. d. Opstandelsen. NE fot. 1979. — *Kanzelreliefs aus Alabaster, frühes 17. Jh., importiert aus Mecheln in Belgien. a. Das Gebet in Gethsemane. b. Christus vor Kaiphas. c. Die Grablegung. d. Die Auferstehung.*

Engelsk. 10) Arabisk. 11) Koptisk. Alle indskrifter står forgyldt på sort bund.

Sammenstillingen af parallelteksterne har forudsat en bemærkelsesværdig lærdom. Grundlaget må for størstedelen være bibler på de forskellige vesteuropæiske sprog, samt en stor flersproget bibeludgave, en polyglotbibel, formentlig Brian Waltons, udgivet 1653-57. Heri har kunnet findes latin (efter Vulgata), græsk, hebraisk og arabisk, men hverken koptisk, kinesisk eller japansk. De to orientalske indskrifter må på en eller anden vis være hentet i jesuitermissionens tidlige bibeloversættelser.⁹⁹ Ophavsmanden til denne mangesprogede lovprisning, der virkelig rækker fra solens opgang til dens nedgang, er sandsynligvis provst Niels Hansen Arnsberg (jfr. lysekrone nr. 1), søn af prædikestolshimlens giver.¹⁰⁰

På bagsiden af prædikestolens bro er noteret: »Istandsatt under Nationalmuseets Tilsyn af Maler Kristian Due. Arbejdet paabegyndt 12/6 1916, afsluttet 3/11 samme år. Bekostet af I. W. Palludan«.

Prædikestolen, i skibets sydøsthjørne, hviler på en muret baldakin af gule mursten, tegnet af arkitekt Kaare Klint 1949.

Prædikestolens tilkomst. Mens skjolde og initialer giver sikker oplysning om prædikestolshimlens stiftere, er det ikke entydigt, hvem der har stået som givere af selve den prægtige stol med dens alabastrelicffer – den største samling af sin art i Skandinavien. Det faste holdepunkt er det éne, bevarede alabastskjold med initialerne »MND« (fig. 30), der må læses Maren Nielsdatter. Men to kvinder af dette navn kan tænkes som givere.

Ovennævnte tolkning af skjoldet som tilhø-

rende en Maren Nielsdatter, som var Hans Nielsen Arnsbergs svigerinde og gift med borgmester Steffen Nielsen, er efter al sandsynlighed forkert,¹⁰¹ bl.a. fordi dette borgmesterpar ikke boede i S. Jacobi sogn, men søgte S. Nikolaj kirke, hvor parret lod opsætte et stort epitafium (†nr. 2, s. 959). Initialerne på prædikestolen må i stedet dække den meget velstående og fromme Maren Nielsdatter, en tante til den ovennævnte, der 1616 sammen med sin 1. mand Otto Rasmussen havde skænket S. Jacobi kirkes altertavle (jfr. s. 894). Hendes initialskjold her (fig. 18) er ganske identisk med alabastskjoldet på prædikestolen. Dettets forsvundne pendant kan således have været Otto Rasmussens (†o. 1635), men har vel snarere tilhørt hendes 2. mand, toldereren Jacob Bjørnsen (†1677), som hun ægtede en halv snes år før sin død 1653 (jfr. ægtefællernes epitafium, nr. 4 s. 932).¹⁰²

Alabastreliefferne kan være hjemskrevet nogle år før prædikestolens udførelse, der af stilistiske grunde næppe kan tænkes tidligere end o. 1640.¹⁰³

Selve prædikestolen må således dateres til o. 1640-53, himlen til 1646-61 (Hans Nielsen Arnsbergs 2. ægteskab). De to dele kan altså være samtidige, og de har i hvert fald en tid været opstillet sammen, ustafferede. Efter at have lidt en del overlast (vandalisme under svenskekrigene 1657-60?) fik prædikestolen sin første staffing med den mangesprogede indskrift.

Kirkeregnskabernes oplysninger i forening med resultaterne af Kristian Dues undersøgelse af træværk og bemalinger 1916 gør det muligt i det væsentlige at følge prædikestolens fremtræden gennem tiderne.¹⁰⁴ Dens ældst kendte – og formentlig oprindelige – opstilling var i skibets nordøsthjørne, med opgang langs triumfmuren (jfr. fig. 17, E). Til forskel fra nu var fagene anbragt symmetrisk i forhold til kurven, idet ét fag i øst dannede en kort bro til opgangstrappen, mens et andet var opsat i vest som prydfag langs kirkens nordvæg. Hertil svarede, at også hjørnernes store frisureer var anbragt symmetrisk, med Kristus i midten ud mod kirkerum-

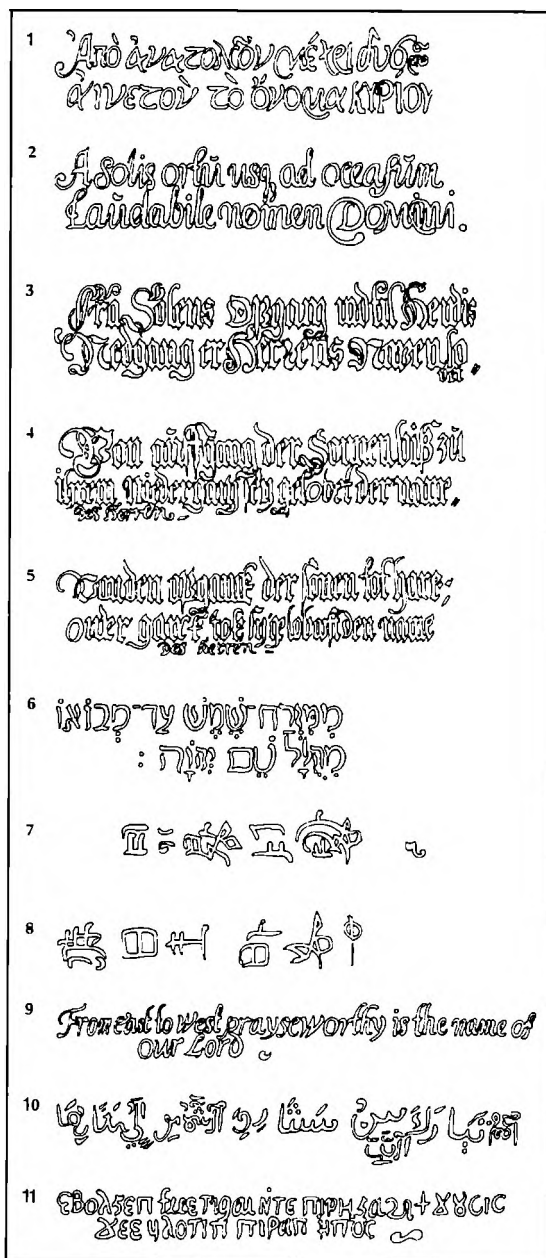

Fig. 33. Prædikestolsindskrifter (s. 908), anden del af 1600'rne, enslydende citat (Sl. 113, 3) på sprogene: 1. Græsk. 2. Latin. 3. Dansk. 4. Tysk. 5. Hollandsk. 6. Hebraisk. 7. Kinesisk (beskåret til venstre). 8. Japansk(?). 9. Engelsk. 10. Arabisk. 11. Koptisk. Tegnet af MN 1984 efter kalker af Kristian Due 1916. — *Kanzelinschriften, zweite Hälfte des 17. Jh., mit Wiedergabe der Bibelstelle Ps 113,3 in den Sprachen: 1. Griechisch. 2. Latein. 3. Dänisch. 4. Deutsch. 5. Holländisch. 6. Hebräisch. 7. Chinesisch (links beschnitten). 8. Japanisch(?). 9. Englisch. 10. Arabisch. 11. Koptisch.*

met og indgangsdøren, flankeret af evangelisterne på kurven og yderst Peter (i øst ved opgangen) og Paulus.¹⁰⁵ Prædikestolshimlen, der nu er skråt afskåret mod væggen, således at den i forhold til stolens kurv hænger side over side, må med sin oprindelige udformning have hængt side over hjørne (jfr. fig. 35), hvorved Hans Nielsen Arnsbergs våben har knejset lige over Kristusfiguren.

1721 faldt en engel ned fra lydhimlen og måtte limes inden den igen sømmedes på.¹⁰ En fuldstændig nymaling, foretaget 1772-73 af Niels Lund fra Janderup (jfr. s. 892),¹¹ kunne fremdrages i velbevaret stand 1916. Grundfarven var en lys blå, der på lister og gesimser dannede bund for marmorering, på bruskværket for en stærk forgyldning af de opløjede dele. Også en mørkere blå lasurfarve var anvendt, sølvlasur, en klar og en lidt mere mat rød, samt lidt grønt.¹⁰⁶

Med Mikkel Stobberups ombygning blev prædikestolen nedtaget og opsat som *prædikestolsalter* i kirkens korbue med opgang fra det bagvedliggende kor (jfr. s. 899 og fig. 22). Stolens gamle opgang og en eventuel underbaldakin må være blevet kasseret.¹⁰⁷ Også prædikestolens »fløje« (de to yderste fag) tænktes fjernet (jfr. fig. 22), men må alligevel være blevet bibeholdt som »ziir« for arrangementet.¹⁰⁸ Endnu 1823 stod nogle småreparationer ved himlen tilbage, før det ny prædikestolsalter det følgende år kunne males.¹⁰⁹ Af Niels Lunds staffering 1772-73 bibeholdtes guldet, farverne på ansigternes øjne, kinder og læber, samt den blå bemaling af himlens hængestykker, der blot dækkedes med fernis. Alt resten, indbefattet ansigternes hudfarve, blev overstrøget med en lys grå perlefarve, der enkelte steder suppleredes med lidt rødt, grønt, brunt og lyseblåt.⁹⁴

Allerede 1828 blev arrangementet i korbuen nedtaget og prædikestolen opsat i korskæringens nordvesthjørne, formentlig med opgang fra nordre korsarm. Som tilpasning til de daværende hjørnepiller blev himlen beskåret i uregelmæssig form (jfr. fig. 35). 1830 anskaffedes »Guldstads« (bl.a. ægte galoner) til prædikestolen og 1840 rødt fløj med sølv- og guld-

Fig. 34. Prædikestolshimmel, 1646-61 (s. 907), med initialvåbner for borgmester Hans Nielsen Arnsberg og hans hustruer. NE fot. 1979. — *Kanzelhimmel 1646-61 mit Initialschildern des Bürgermeisters Hans Nielsen Arnsberg und seiner Frauen.*

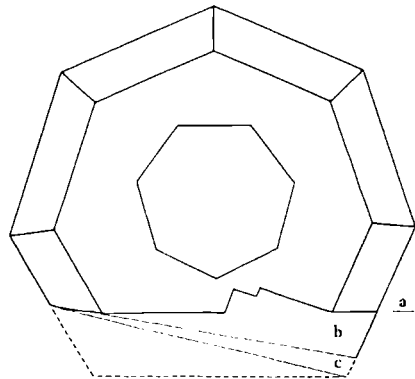

Fig. 35. Prædikestolshimmel 1646-61 (s. 907), plan visende den formodede oprindelige udformning (stiplet) samt forandringer 1828, 1857 og 1916. a. Beskæring 1828. b og c. Suppleringer 1857 og 1916. Tegnet af MN 1984 efter skitse af Kristian Duc 1916. — *Kanzelhimmel 1646-61, Plan der vermutlichen ursprünglichen Gestaltung (gestrichelt) mit Änderungen von 1828, 1857 und 1916. a. Beschneidung 1828, b und c. Ergänzungen 1857 und 1916.*

tresser til betræk.⁸⁵ 1842 opfriskedes med perlefarve og atter 1848 omtales afvaskning og »afpyntning«.²⁰

1857 fik prædikestolen sin nuværende placering i skibets sydøsthjørne, himlen suppleredes (jfr. fig. 35), og der blev anstrøget med grå stenfarve, idet man dog endnu engang skånedde guldet fra 1700'erne.⁹⁴ Prædikestolens tilstand herefter fremgår af en række fotografier fra o. 1900 (i NM2), der viser den med en lidt kluntet underbaldakin og trappe med balustergelænder (fra 1828?).

Med Kristian Dues istandsættelse 1916 fik prædikestolen i alt væsentligt sin nuværende fremtræden. Et fag, der oprindeligt havde dannet »fløj« fjernest fra opgangen og siden 1800'erne havde siddet ved trappen, under opgangsfeltet, flyttedes op i rækken som endnu et fag bro. Dets relief derimod, Bønnen i Getsemane, indføjedes på den kronologisk rigtige plads som det første i nord. Følgelig blev de øvrige relieffer, der hidtil havde siddet i deres oprindelige felter, rykket et fag mod syd. Prædikestolen fik i syd en muret underbygning, mens 1800'ernes trappe og underbaldakin bibeholdtes indtil 1949-52.

På prædikestolen nævnes 1726 *timeglas*, der »slog« hele, halve, trekvarte og kvarte timer.¹⁰ To defekte kasseredes 1810.²⁰ En *tlysearm* (tnr. 3) ved prædikestolen er omtalt s. 925.

Stolestader, i rokokostil, 1768; korsarmenes overført fra S. Nikolaj, ligesom formentlig forpanelerne fra o. 1580. Staderne består af 2 × 16 rader i midtskibet og 2 × 10 rader i hver korsarm. Stolegavlene, ca. 140 cm høje, krones af en udskåret, gennembrudt rocaille, men falder i øvrigt i to grupper. Midtskibets gavle, der er lavet til S. Jacobi, er gjort af én planke med en udspæret, rundbuet højfyldning. Korsarmenes gavle og de to forreste i hovedskibet er derimod udført som fyldingspaneler med spejlfyldinger, en rundbuet højfyldning over en næsten kvadratisk. Bænkene har let skråstillet ryglæn med profilfyldinger ligesom lågerne. Stoleradernes fire forpaneler er fra o. 1580 i egens karakteristiske renæssancestil med profilfyldinger, en række liggende over en række stående.

På kronlisten er en neglesnitsbort (jfr. fig. 36).

Farvesætningen fra 1956 er Poul Høms, delvis på grundlag af konstaterede, ældre farvespor.¹¹⁰ Grundfarven er grå, gavlenes rocailler og fyldinger er røde med guldkant, lågerne har guldindrammede, sortmarmorerede fyldingspejle. Forpanelernes fyldinger står gulbrune.

Stoleværket skriver sig fra 1768, da staderne i begge byens kirker blev »af Nye opsat og forfærdiget« (jfr. s. 955).¹¹ Indretningsplanen (fig. 17) viser den meget tætte *oprindelige opstilling* i S. Jacobi kirke. Heri indgik ældre standssæder og familiestole. Forrest stod således Lunderupgårds stole (se therskabsstole og fig. 17, I), og såvel blandt mandsstolene som på begge kirkens pulpiturer fandtes logelignende privatstole, hvorfra byens bedste familier – imod en årlig afgift – kunne overvære gudstjenesten i fornem afsondrethed (se flukkede stole m.m. og fig. 17 nr. 1-6).

Også i de almindelige stolestader, hvoraf der ikke betaltes leje, var der faste, hævdvundne pladser, der afspejlede menighedens sociale lagdeling. Byens embedsmænd, der altid havde søgt S. Jacobi kirke, havde ifølge et stolestade-reglement 1784 pladser i de forreste rader; den første i mandssiden lige til venstre for indgangen fra våbenhuset betegnedes som magistratsstol. Ned gennem kirken fulgte distriktskirurgen, skoleholderen, konsumptionsforvalteren, officererne samt borgere og bønder fra landsognet imellem hinanden. Bagest, under pulpituret, var der afsat pladser til hospitalslemmerne og deres forstander, og i tårnet sad hovedsagelig tjenestefolk og fattige.¹¹¹

Med ombygningen 1809-12, og menighedens fordobling, udbyggedes stoleværket i de to nye korsarme, hvor man indpassede de gamle stader fra den nedlagte kirke (jfr. s. 955f.).¹¹² Det eksisterende stoleværk i langhuset måtte dels omflyttes, og »de flere nu behøvede stole« i korsarmene skulle indrettes »ligesom de nu i S. Jacobi værende«, idet Stobberups indretningsplaner 1805 og 1808 (fig. 11-12) toges til rettesnor.⁵¹

Udbygningen, der i hovedsagen har givet stoleværket dets nuværende opstilling, var

Fig. 36. Interiør set mod vest. NE fot. 1982. — *Intérieur, gegen Westen gesehen.*

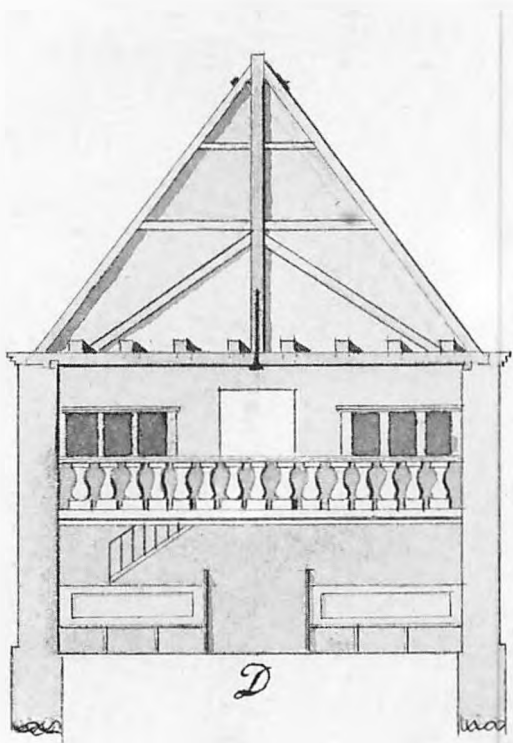

Fig. 37. Korsarmspulpitur o. 1810 (s. 916) med samtidige flukkede stole (nr. 7-10, s. 916). Udsnit af Mikkel Stobberups indretningsforslag 1808 (fig. 12) i LA Vib. — *Kreuzarm-Empore um 1810 mit fgeschlossenen Stühlen aus der gleichen Zeit (Nr. 7-10). Ausschnitt aus Mikkel Stobberups Einrichtungsvorschlag 1808.*

1. nov. 1810 så vidt, at der kunne udarbejdes et nyt stolestaderregister. De bedre familier, heriblandt bygmester Stobberups egen, fik plads i korsarmenes ny pulpiturstole (se flukkede stole nr. 7-10), men ellers beholdt S. Jacobi kirkes gamle menighed stort set pladserne i langhuset. I korsarmenes to østrader anbragtes de, der før havde siddet i S. Nikolaj kirkes mellemste rad, og i de to vestrader henholdsvis S. Nikolaj kirkes nordre rad (i nord) og søndre rad (jfr. s. 955f.).²⁰

Ved istandsættelsen 1828 blev stolene »forandret og omgjort« og derefter som det øvrige inventar malet i perlegråt.²⁰ 1857-58 forkortedes langhusbænkene således, at midtgangen blev en alen bredere, og alt egetræsmaledes.⁸⁵

1880 omtales maling og lakering af stolestaderne, og i århundredets begyndelse, måske samtidig med de øvrige inventaristandsættelser 1916-18, gennemførtes en normalisering. I forbindelse med restaureringen 1949-52 fjernedes de forreste bænke i korsarmenes østre rader, og langhusbænkene forkortedes nok en gang. Herefter maledes i lyse, blågrå farver, der 1957 afløstes af de nuværende.¹¹³

På korsarmenes pulpiturer står enkle, nyere træbænke med ryglæn, og i koret og i skibets østende et antal løse stole med rørflettede sæder.

†*Stolestader.* De ældre stolestader, hvis materialer afhændedes på auktion 1770,¹¹ har formentlig i nogen grad været sammenflikket af dele fra forskellig tid. 1689 arbejdede Jørgen snedker ved stolene, idet han anvendte fire nye deller foruden et stykke gammelt panel, og 1694 forfærdigedes de to nederste stole i kirken. 1705 var kvindes stolene sunkne, utvivlsomt som følge af begravelser, og der fyldtes op med jord og gamle mursten.¹⁰

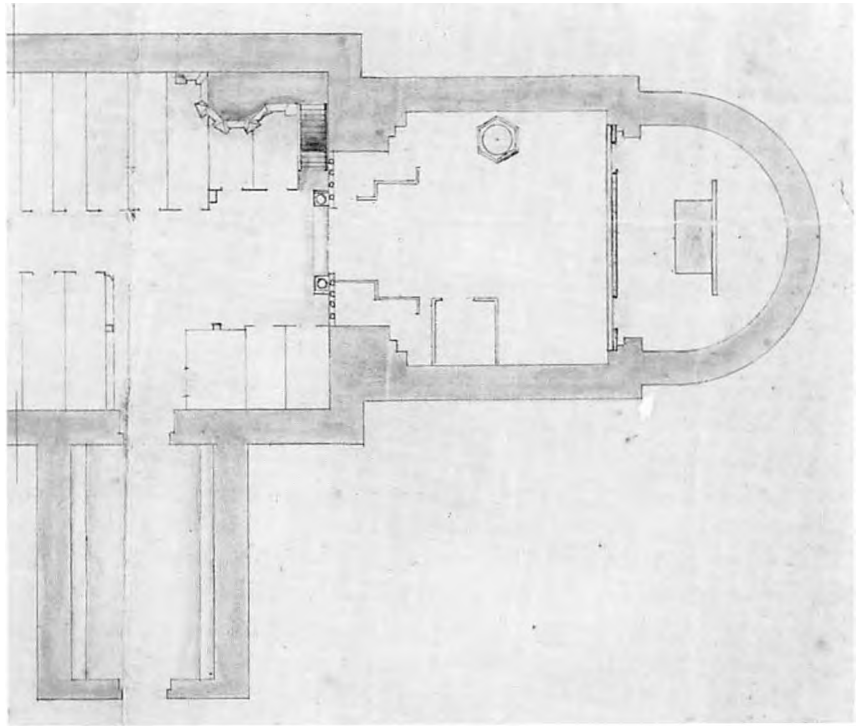
I koret omtales 1726 foruden skrifte- og præstestole (jfr. nedenfor) en *trektorstol*, *thørerens stol* og tre *discipelstole* (lange bænke). De blev repareret, »nogle næsten af nye«, og året efter smukt stafferede af Hans Iverssøn maler.⁸¹

Som dække for varmerørene i koret opstilledes i slutningen af 1920'erne enkle *tkorbænke*, der atter fjernedes 1949-52.¹¹⁴

†*Skrifte- og præstestole.* 1) Tidligst omtalt 1689, da Jørgen snedker forfærdigede to nye døre til skriftestolen. Den stod østligt i koret, eftersom alterskranken 1719 omtales som »knæfaldet ved skriftestolen«.¹⁰ Efter indretningen af en ny skriftestol 1726 (nr. 2) omtales den som den gamle skriftestol. 1727 blev en »bagdel« sat til den, »såsom der tilforn ikke var andet end kirkemuren«,¹⁰ og to år senere måtte stolen repareres, efter at være trådt i stykker og skilt ad af uforstandige børn.⁴³

2) 1726, »med drejede knopper og sort læderbetræk« såvel på præstens sæde som på skamlen til den, der skriftede. Året efter blev den ny skriftestol i koret stafferet af Hans Iverssøn maler, både uden og inden, »og på sine steder med ægte guld og sølv beprydet«.¹⁰ 1785

Fig. 38. Kirkens østende 1803, udsnit af indretningsplan, tegnet af Mikkel Stobberup (jfr. fig. 17). I LA VIB. — *Das Ostende der Kirche 1803, Ausschnitt aus einem von Mikkel Stobberup gezeichneten Einrichtungsplan.*

foresloges skriftestolen udvidet, således at der kunne sidde »10 à 12 personer, i stedet for 2 à 3 hidtil«. ¹¹⁵ Det skete 1796, ¹³ og det er formentlig denne udvidede skriftestol til 12 personer, der på indretningsplanen 1803 ses stående ved korets sydmur (fig. 17, C).

3) O. 1810, indrettet i apsiden, der ved en skillemur udskiltes som sakristi og skrifterum (jfr. fig. 10-12). I skriftestolens »runddel« (apsisrunden) fandtes faste bænke, over hvilke man 1828 satte panel og ophængte de »18 apostle« (!), d.e. malerierne fra vestpulpiturets brystning (jfr. s. 919f.). ²⁰ Malerier og skillemur blev fjernet 1857 og apsiden atter indtaget i korrummet; endnu 1880 omtales nyt læder til skriftestolsbænkene. ²⁰

†*Herskabsstol*, o. 1660, for Lunderups ejere, østligst i skibet, udgørende de to første bænke i såvel mands- som kvindesiden (jfr. fig. 17, I). Gavlene var smykket med fædrene og mødrene våben for Christian Norby (†1667), d.e. for Bendix Norby og Dorte Hansdatter Lange, mærket henholdsvis »F« og »M«. ¹¹⁶ Fjernet ved ombygningen 1809-12.

†*Lukkede stole m.m.* I løbet af 1700'erne indret-

tedes seks familiestole (nr. 1-6 jfr. fig. 17 nr. 1-6), de fire som rigtige, lukkede stole, de to (nr. 4 og 6) blot lidt højere end de almindelige stolestader. Med kirkens ombygning 1809-12 forsvandt de fire (nr. 3-6) og afløstes af fire nye, alle lukkede, på pulpiturene i korsarmene (nr. 7-10). Familiestolene fjernedes ved restaureringen 1857-8.

1-2) 1727-28, opført på kirkens vestpulpitur (nr. 1) af henholdsvis byfoged Christen Hjørning og byskriver Jørgen Bjørn (i syd) og Hans Knorborg (jfr. fig. 17 nr. 1-2). ¹¹ Den første beskrives som 4 alen lang og 2½ alen bred. ²⁴ I de to lukkede pulpiturestole, der fra 1767 kom til at flankere orglet, var der i perioder indrettet plads til borgmestrene.

3) 1747, indrettet af P. Stephansen »bag kirke-døren, næst Lunderupstolen« (jfr. fig. 17, nr. 3). ¹¹⁷ Den beskrives 1795 som 3½ alen høj, 2 alen 6 tommer bred og 3 alen 3 tommer dyb, af fyrretræ, »ved begge siderne sammenstemmet med fyldinger overalt og loft ovenover«. Stolen havde dør med lås og nøgle, og »indtil kirken tvende skydevindver, ruderne indlagte i blye, tillige en Skaade af træ indtil Choret«.

Grøn bemaling, med blå, marmorerede fyldinger,¹³ formentlig udført af Niels Lund 1772.

4) 1755, indrettet af købmand Jens Winfeld som familiestol »neden i kirken«.¹¹ Den var ikke egentlig lukket, men blot lidt højere end de øvrige, åbne stole.¹¹⁷ 1779 overtog købmand Niels Frølund stolen, hvis plads i stoleværket 1784 er angivet fig. 17, nr. 4.¹¹

5) 1768, opført af Jens Pallesen på det gamle orgelpulpitur efter orglets flytning 1767, »lige for og i højde med prædikestolen« (jfr. fig. 17 nr. 5). Det ledigblevne pulpitur blev 1767 sat på auktion med henblik på opførelse af to ens, lukkede pulpiturestole, men Jens Pallesen købte hele pladsen og indrettede én stor stol med vinduer, men uden loft, »blåmarmoreret med røde lister og gul staffering«.²⁹ Adgangen til stolen var – ligesom tidligere til orglet – fra det tilstødende våbenhusloft »gennem et lille hul i den tykke mur, næsten krybende eller meget krum«. Da der var både træk og kulde i stolen, ansås det 1788 ikke for noget tab, om den ved en kommende kirkeudvidelse måtte forsvinde.³³

6) O. 1750, opført af klokker Jacob Adersen og hans svigersøn Friderich Sørensen som en åben familiestol, lidt højere end de andre kirkestole. Den stod – af hensyn til klokkerens opgaver – som den vestligste i mandfolkeraden, i tårnet »uden for kirken og sprinklet«. Jacob Adersen testamenterede stolen til sin søsterdatter, hvorefter rebslager Peder Hark 1795 gjorde krav på stolen, eftersom hun havde været »hans kones første mands kone«!¹³

7-10) O. 1810, fire ens lukkede stole, to på hvert af de samtidige pulpiture i korsarmenes ender (jfr. nedenfor). De var udført efter Mikkel Stobberups tegninger (fig. 12, 37) som enkelte loger opstillet symmetrisk yderst på pulpiturene, hver med en dør ind mod pulpituret og med tre vinduer ud mod kirkerummet. 1810, da også de øvrige stole i det nyindrettede kirkerum fordeltes (jfr. stolesteder), kunne der anvises frie pladser til præstens og byfogedens familier i de to søndre pulpiturestole og til Lunde-rupgårds ejere i en af de nordre. Den anden udlejedes kort efter til bygmester Stobberup.²⁰

Pengebøsser, nyere, af messing, tre ens, de to ophængt i skibets vestende flankerende indgangen, den tredje ved indgangen i søndre korsarm.

*»*Bryllupsbøsse*«, o. 1600, benyttet i kirken 1825-1979, nu i Varde Museum. Den stammer fra Varde Hospital, og er behandlet under kirkesalen der (s. 964, med fig. 1-3).

Pengeblokke, to ens, den ene gjort 1786. Blokkene er af egetræ, 95 cm høje, med fire omløbende jernbånd, af hvilke de tre på forsiden danner »overslag i låsen« for en låge. Omløbende profillister forneden og foroven, hvor en jernplade med pengeslids lukker af. Tre-dobbelt lås indvendig, hvor siderne er beklædt med jernplader.²³ Blokkene er gråmalede, derunder rester af blågrøn farve. Henstillet i tårnet. †*Pengeblokke*. 1) Fattigblok, omtalt 1698, da den repareredes efter at den »tvende gange tilforn var opbrut af tyvagtige mennesker«.¹⁰ 2-3) Fattigblokke, to ens, anskaffet 1811.²⁰

†*Pengeavler*. I inventarierne nævnes fattigtavler for såvel Vardes fattige som for hospitalerne i Helsingør og Fredericia, hvis ret til kollekter hvilede på kongelige privilegier (jfr. Ribes kirker s. 463f., 764f.). Helsingør hospitals tavle nævnes tidligst 1688, Fredericias og Vardes fra 1720. 1808 anfører inventariet hele seks tavler, idet tre tilsvarende var blevet overført fra S. Nikolaj kirke (jfr. s. 958). 1822 udskiftedes tavlerne med tre nye klingpunge (jfr. nedenfor).

†*Klingpunge*. 1733-34 gjordes en ny »kling byttel«, mens to andre beklædtes indvendig.⁴³ 1822 udskiftedes ovennævnte fattigtavler med tre nye klingpunge, »dertil udlagt for fløjl 3 mk. 6, for frynser og silke 1 mk. 8, for blikarbejde 3 mk«. 1853 maltes stængerne på de tre »klingpunge«, der sidste gang optræder i inventariet 1870.²⁰

Dørfløjene er alle nyere.

Pulpiture, o. 1810, to ens i korsarmenes ender, efter tegninger af Mikkel Stobberup 1808 (fig. 12, 37). Pulpiturene er i enkel, klassicistisk stil med bærende træsøjler og fyldingsbrystning. Trapperne løber nu langs endevæggene. Oprindelig fandtes i øst underbygninger

med svingdørsindgange og trapper med repos, svarende til tegningerne, der endvidere viser pulpiturenes lukkede stole (tnr. 7-10), fjernet 1857-58. Under det søndre pulpitur er 1949-52 indrettet sakristi og præsteværelse, under det nordre 1984 toilet og legerum. †*Pulpiturer*, se under forgelpulpiturer.

Særlige rumindretninger, se s. 890f.

Orgler. 1) Bygget 1952 af Marcussen & Søn, Åbenrå. 33 stemmer og 1 transmission, tre manualer og pedal.

Hovedværk
Principal 8'
Rørfløjte 8'
Oktav 4'
Spidsfløjte 4'
Spidsquint 2 $\frac{2}{3}$ '
Oktav 2'
Mixture IV-V
Cymbel II
Trompet 8'

Brystværk
Gedakt 8'
Rørfløjte 4'
Principal 2'
Gedaktfløjte 2'
Nasat 1 $\frac{1}{3}$ '
Cymbel I
Regal 16'

Rygpositiv
Gedakt 8'
Quintatøn 8'
Principal 4'
Gedaktfløjte 4'
Gemshorn 2'
Oktav 1'
Sesquialtera II
Scharf III
Dulcian 8'

Pedal
Subbas 16'
Oktav 8'
Rørfløjte 8' (transm.)
Oktav 4'
Nathorn 2'
Rauschquint IV
Fagot 16'
Trompet 8'
Skalmje 4'

Manualomfang: C-g''', pedalomfang: C-f'. Kopler: RP-HV, BV-HV, HV-P, RP-P, RP 4'-P. Trinbetjente låger for BV (var oprindeligt manuelt betjente, men ombyggedes 1972 af Bruno Christensen & Sønner, Terkelsbøl). Tremulanter for RP og BV.

Den originalt og livfuldt udformede *facade* (fig. 39), tegnet af arkitekt Rolf Graae, forener et moderne formsprog med klassiske opbygningsprincipper, således som de kendes fra nordeuropæiske barokorgler. Den har været skoledannende for nyere dansk orgelbygning, og har derigennem også været til inspiration for orgelarkitekter i andre lande. Hovedværk og pedaltværk er opstillet i et fælles hus med syv pibetårne og med horisontale trompetpiber efter iberisk forbillede; herunder findes et brystværk med foldedøre. Rygpositivet er indfældet i pulpiturbrystningen. Det har fem pibetårne og afspejler hovedfacadens opbygning.

Fig. 39. Orgel (nr. 1, s. 917) 1952, bygget af Marcussen & Søn, facaden tegnet af Rolf Graae. Ole Olesen fot. 1972. — *Orgel, 1952, gebaut von Marcussen & Søn, Fassade entworfen von Rolf Graae.*

2) Bygget 1857 af Johan Andreas Ohrt, Gram,⁵⁵ og det eneste bevarede fra dette værksted, ni stemmer, ét manual og anhangspedal.¹¹⁸

Manual
Bordun 16 Fod
Principal 8 Fod
Gedakt 8 Fod
Oktav 4 Fod
Fløjte 4 Fod
Qvint 2 $\frac{2}{3}$ Fod
Oktav 2 Fod
Sifflojte 1 $\frac{1}{3}$ Fod
Trompet 8 Fod

Pedal
Anhang

Manualomfang: C-c''', pedalomfang: C-c'.

Facaden er i nygotisk stil (fig. 40). Et stort midtfelt med attrapppiber af træ flankeres af smallere sidefelter med klingende piber af tinlegering. Spillebord i søndre side. Manualklaviatur med belægning af ibenholt på undertangenterne og elfenben på overtangenterne.

Orglet flyttedes 1905 til Guldager kirke, hvor det gjorde tjeneste til 1962. Herefter solgtes det til Esbjerg Museum. 1984 er orglet flyttet tilbage til S. Jacobi kirke, hvor det påtænkes opstillet på nordre korsarms pulpitur.¹¹⁹

†Orgler. 1) 1620 havde kirken orgel, eftersom byens regnskab omtaler løn til organisten.^{119a} Muligvis er det stadig samme instrument, som optræder i regnskaberne fra 1689, da Hans orgelmester måtte reparere de tre bælg efer en vandskade.¹⁰

1766, da Amdi Worm undersøgte orglet, havde det 13 stemmer, fordelt på hovedværk, rygpositiv og pedal:

<i>udi Manual</i>	<i>udi Rykværket</i>	<i>udi Pedalværket</i>
Principal 4 Fod	Principal 2 Fod	(†Untersatz(?) 16')
Gedact 8 Fod	Fløit 4 Fod	Gedact 8 Fod
Fløiet 4 Fod	Octaf 2 Fod	Tromet 8 Fod
Octaf 2 Fod	Decema 1 Fod	
Mixtur 2 Fag	Cornet 4 Fod ¹²⁰	
Tromet 8 Fod		

Kort oktav (uden tonerne Cs, Ds, Fs og Gs). Manualkoppel. Cymbelstjerne (klokkespil med roterende facadestjerne). Tre bælg.¹²¹

Pedalets 16 fods stemme, formentlig benævnt Untersatz eller Subbas, var fjernet, da pladsen i orgelhuset var for trang, og organisten derfor ikke kunne komme til at stemme trompetstem-

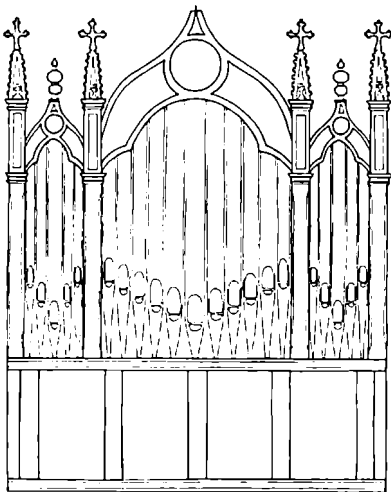

Fig. 40. Orgelfacade, orgel nr. 2, 1857 (s. 917), bygget af Johan Andreas Ohrt. Tegnet af MN efter Rolf Graacs opmåling 1962. — *Orgelfassade, Orgel Nr. 2, 1857, gebaut von Johan Andreas Ohrt.*

merne. Trods dette indgreb var pladsforholdene i orgelhuset ikke tilfredsstillende, og piberne lå derfor omfaldne mellem hverandre og var ganske beskadiget.²⁴

Indtil 1767 var orglet placeret på et pulpitur i skibets østende over indgangsdøren i syd (fig. 38 og 17, F). Bælgene var anbragt på våbenhusets loft, og det er tænkeligt, at våbenhuset er opført på dette sted for at skaffe plads til bælglægget (jfr. s. 877). Orgelplaceringer i og ved koret, der var almindelige i middelalderen og renæssancen, gik sent af brug i Sydvestjylland (jfr. s. 470f., 762f., samt Janderup kirke, Vester Horne hrd.).

1767-68 foretog Amdi Worm, Engum, en ombygning og hovedstandsættelse i forbindelse med flytningen til pulpituret i kirkens vestende (fig. 17, G, H). Ifølge kontrakten skulle Worm udvide facaden med to sidetårne, der kunne rumme pedalstemmerne og således afhjælpe pladsmangelen i orgelhuset. Facadens bredde ville herved blive fordoblet, og der ville blive plads til at anbringe en ny manualstemme, Principal 8 Fod, i facaden. Pedalet skulle have en ny »Untersatz 16 Fod« af fyr til erstatning for den forsvundne, og skulle yderligere udvides med en Octav 4 Fod af bly-tin-legering. Endvidere skulle Worm istandsætte de tre gamle bælg, tilføje en fjerde og bygge et nyt manualkoppel samt to nye manualklaviaturer. Pedalklaviaturet skulle også udskiftes, og pedalværkets ændrede opstilling gjorde det nødvendigt at bygge nye pedalvindlader.²⁴ Orglet havde herefter følgende disposition:

<i>Hovedværk</i>	<i>Rygpositiv</i>	<i>Pedal</i>
Principal 8'	Principal 2'	Untersatz 16'
Gedact 8'	Fløjte 4'	Gedact 8'
Octav 4'	Octav 2'	Octav 4'
Fløjte 4'	Decema 1'	Trompet 8'
Octav 2'	Cornet 4'	
Mixtur II		
Trompet 8'		

Hovedværkets Principal 8' kom til at stå i facaden i stedet for som hidtil hovedværkets Principal 4'. De største af Principal 8's facadepiber fik deres plads i de nye pedaltårne, der blev udsmykket med udskårne sidevinger og topsty-

ker samt snitværk omkring piberne; ornamenterne på facadens midtdel bevarede uændret.²⁴

1817 udførte Caspar Herman Gottlob Worm en hovedreparation,²⁰ og 1854 approberedes et overslag fra Johan Andreas Ohrt, Gram, vedrørende en mindre ombygning og reparation. Ifølge overslaget skulle hovedværkets trompet omdannes til en oboe, et nyt klokkespil skulle leveres til stjernen, og basunen, trompeten og subbassen i pedalet skulle repareres.²⁴ (Den omtalte basun i pedalet fandtes ikke 1768, og må altså være kommet til i den mellemliggende periode).

Ohrt byggede 1857 et nyt orgel til kirken (ovenfor, orgel nr. 2).

2) Bygget 1905 af P. S. Rung-Keller, København. 12 stemmer, to manualer og pedal. Skænket af bankdirektør Palludan, Varde.

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
<i>(overmanual)</i>	<i>(undermanual)</i>	
Bordone 16' (8')	Bordone d'amore 8' (4')	Subbasso 16'
Principale 8' (4')	Viola di Gamba 8' (4')	Violoncello 8'
Flauto doppio 8' (4')	Voce celeste 8' (4')	Fagotto 16'
Ottave 4' (2')	Flauto di concerto 4' (2')	
	Oboe 8' (4')	

Manualomfang C-f^{'''}, (piberækkerne udbygget med yderligere 12 toner i diskanten af hensyn til 4-fods kopperne). Pedalomfang: C-d'. Det usædvanlige koppelsystem gjorde det muligt at spille hvert af manualerne i et dybt toneleje, benævnt 8' (fødtallene uden for parentes) og/eller et højt leje, benævnt 4' (tallene i parentes): I 8'-I, I 4'-I, II-I, II 8'-II, II 4'-II, I-P, II-P. I frikombination. Calcantsignal. Svelle for samtlige manualstemmer undtagen Bordone 16' og Principale 8'. Pumpeanlæg: 3 fødebelge med svinghjul. Pneumatisk aktion. Klokkespil.²⁴

Facaden var i historicerende stil efter tegning, fremsendt af Rung-Keller.²⁴ To højrekanter felter, flankerende et guirlandeprydet portalfelt; klingende og stumme prospektpiber af fornicket zink. Spillebordet var opstillet fritstående foran facaden.

1924 foretog Marcussen & Søn, Åbenrå, en ombygning og udvidelse til 18 stemmer,¹²² og i de følgende fire år fulgte yderligere tre ombygninger. Skønt orglet fra begyndelsen var et romantisk instrument, fik det gennem disse ombygninger betydning for udviklingen af en ny orgeltype, inspireret af 16-1700'ernes nord-europæiske orgelbygningstraditioner.¹²³

Ifølge orgelbygger Poul-Gerhard Andersen begyndte »den danske orgelreform« ligefrem ved dette orgel, der blev anvendt som »forsøgskanin« i arbejdet med at skabe »en ny og levende orgeltype«. ¹²⁴ Efter de fire ombygninger var den klanglige struktur radikalt ændret, bl.a. var en del stemmer i højt toneleje kommet til at præge helheden.

Disposition efter udvidelsen 1924:

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Bordone 16'	Bordone d'amore 8'	Subbasso 16'
Principale 8'	Flauto concertante 8'	Violoncello 8'
Flauto dolce 8'	Viola di Gamba 8'	Trombone 16'
Ottava 4'	Salicionale 8'	
Flautino 2'	Eolina 8'	
Cornetto IV	Flauto 4'	
	Cornettino III	
	Tromba 8'	
	Oboe 8'	

Kopler: I 4'-I, II-I, II 16'-I, II 4'-I, II 4'-II, I-P, II-P. I frikombination, 2 faste kombinationer (Forte og Tutti), generalcrescendo og rørværksafstiller. Svelle for samtlige manualstemmer undtagen Bordone 8' og Principale 8'. Campanella.²⁴

Disposition efter ombygningerne 1925-28:¹²⁵

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16'	Violinprinc. 8'	Subbas 16'
Principal 8'	Quintatøn 8'	Tromba 16'
Bordun 8'	Fl. aperto 4'	Cornet muto 4'
Oktav 4'	Quint 2 ² / ₃ '	
Mixtur V	Flautino 2'	
Cymbel III	Terz 1 ² / ₃ '	
	Ripieno III	
	Tromba 8'	
	Regal 8'	
	Tremolo	

Orglet erstattedes 1952 af det nuværende.

Orgelpulpituret, fra 1952, har rygpositivets facade indbygget i et karnapfremspring midtpå, og ved siderne fyldingsbrystning med *malerier* og indskrifter fra o. 1650, der er overført fra pulpiturets forgængere (jfr. *†orgelpulpitur* nr. 2). Det nuværende pulpitur rummer 12 af oprindelig 17 malerifag, idet rygpositivfacaden 1952 fortrængte de fem, der tidligere udgjorde brystningens midtparti. De hænger nu under pulpituret i søndre korsarm (fig. 42).

Fig. 41. Pulpiturmaleri o. 1650 (s. 919), Kristus som »Salvator Mundi«. NE fot. 1979. — *Emporengemälde um 1650, Christus als »Salvator Mundi«.*

De 12 malerier, som endnu pryder pulpiturbrystningen, forestiller apostlene, mens de fem nedtagne viser Kristus som Salvator Mundi flankeret af de fire evangelister, 66×34 cm, evangelistmalerierne dog 66×41 cm.

Øverst på hvert maleri er med hvide versaler angivet den afbildedes navn, og i friskefelterne herover findes tilhørende indskrifter i hvid fraktur: skriftsteder og – over de 11 apostle – en fortløbende gengivelse af Den apostoliske Trosbekendelse.

Malerierne, der har paralleller i nogle af omegnens landsbykirker,¹²⁶ synes for evangelist-

fremstillingernes vedkommende at gå tilbage til stik af Chrispin de Pas (1560-1637) efter Guldorph Gortzius.¹²⁷ En nærmere bestemmelse vanskeliggøres dog af den forvanskede tilstand. En opfriskning er foretaget 1727, og en kraftig overmaling 1905 af Jørgen Storck, da malerierne i en noget miserabel tilstand blev nedtaget fra kirkeloftet, hvor de havde henligget et halvthundrede år. Tre malerier (nr. 3, 12 og 13) er vistnok helt nymalet 1905 (jfr. om maleriernes historie, torgelpulpitur nr. 2).

Malerierne står i afdæmpede, overvejende grålige toner med rødt og grønt, fortrinsvis på klædedragterne. Jørgen Storcks overmalinger har øjensynlig i det væsentlige truffet den ældre farveholdning; men mens den oprindelige penselføring er udpræget streget i karakteren, fremtræder farven på de restaurerede partier nærmest som en blød masse.¹²⁸

De afbildede fremtræder som brystbilleder, og er iført kappe over folderige gevandter. De har langt eller halvlangt hår, og bærer – bortset fra Johannes og Filip – fuldskæg. Apostlene er vist med deres attributter, evangelisterne med deres symbolvæsner, og bortset fra Peter har alle en bog i hænderne eller på et bord foran sig.

Pulpiturmalerierne med de tilhørende indskrifter er fra syd: 1) »S. Pavls«, med de foldede hænder hævet foran brystet. Hans venstre albue hviler på bordet ved siden af sværdfæstet og en opslået bog. »Thi det er io Visselig sant/ og et dyrt verdigt ord, at/ Jesus Christus kom til verden/ at gøre sündere salige 1 v. 15 (1 Tim. 1,15)«. 2) »S. Andreas« med hænderne på bordet, bogen i skødet. Bag ham Andreaskorsset. »Jeg troer paa gudfader,/ Almægtige himelens og/ Jordens skabere«. 3) »S. Thomas«, nymalet 1905. »Jeg troer paa Jesum Chri/stum hans Eenbaarne/ Søn wor herre«. 4) »S. Philippvs«, med korsstaven i højre hånd, venstre hvilende på en bog på bordet. »Som er ondfangen af den/ Hellig Aand, fød af/ Jomfru Maria«. 5) »S. Bartolomevs« med en åben bog i venstre hånd, kniven løftet i den højre. »Pint under Pontio pilato/ kaarsfest, død og/ begravven«. 6) »S. Mathias«, der gør en talende gestus

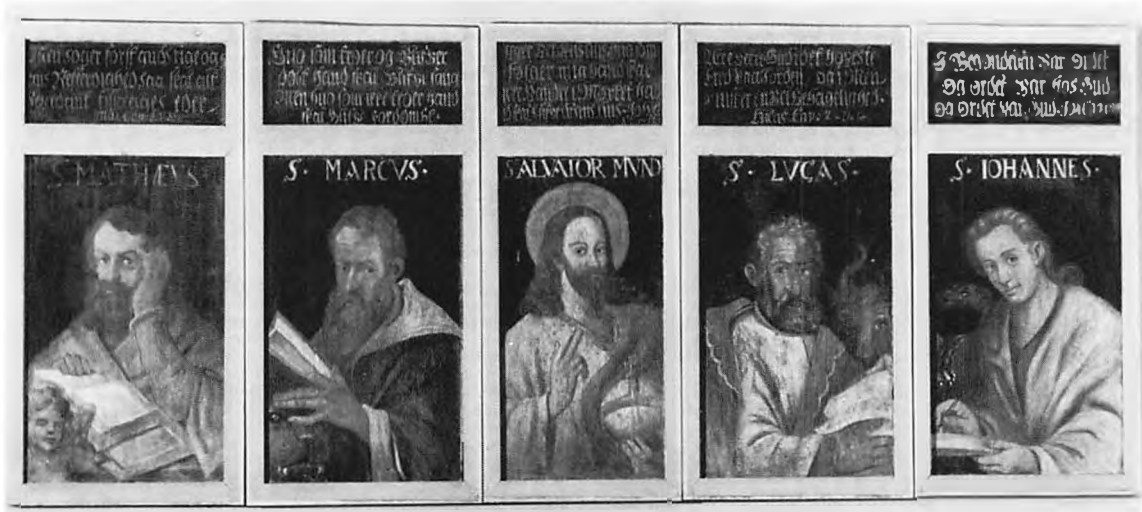

Fig. 42. Pulpiturmalerier o. 1650 (s. 919), Kristus som »Salvator Mundi« og de fire evangelister. NE fot. 1979. — Emporengemælde um 1650, Christus als »Salvator Mundi« und die vier Evangelisten.

med venstre hånd. På bordet foran en åben bog, hvorunder øksen stikker frem. »Nederfoer til helfvede/ Paa tredie dag opstoed/ fra de døde«. 7) »S. Iohannes«, med venstre hånd under kind; den højre holder om giftkalken, som står på en åben bog på bordet foran. »Opfoer til hiimels, siddende/ hos Gud faders Almeg/tiges høyre haand«. 8) »S. Simon« med rund kalot og saven hævet i højre hånd foran sig. »Derfra hand skal igienkom/me til at døme levven/de og døde«. 9) »S. Iacobvs. Ma(jor)« med ibsskaller fæstnet til den store hatteskygge. Han har pilgrimsstaven foran sig, lænende mod venstre skulder, og gør med sin højre hånd en talende gestus. »Jeg troer/ Paa den Hellig Aand«. 10) »S. Ivdas. Tha(dæus)«, der med hænderne blader i bogen foran sig; hans kølle hviler i skødet. »Jeg troer Een Hellig chri/stelig kiercke, som er helli/ge Meneskers Samfund«. 11) »S. Petrvs«, der holder to krydsede nøgler op foran sig; næsten helt nymalet. »Jeg Troer Sÿn/dernes Forladelse/ kiødets opstandelse«. 12) »S. Iacobvs. Mi(nor)«, helt nymalet 1905. »Jeg Troer / det evige lif«. De nedtagne malerier (fig. 42) fra venstre: 13) »S. Mathævs«, helt nymalet 1905. »Men søger først guds rige ... mat. cap: 6 v.33«. 14) »S. Marcvs«, set skråt fra

venstre, med den opslæde bog på løvens store hoved. »Huo som troer og Blifver/ døbt ... (Mark. 16,16)«. 15) »Salvator Mvnd(i)« (fig. 41). »Jeg er verdens lius, huo som/ følger mig ... Joh. Cap. 8 vers 12«. 16) »S. Lvcas«, set skråt fra venstre, med opslået bog. Bag ham til højre oksens hoved. »Ære være Gud idet høyste ... Lucas Cap.:2.v.14«. 17) »S. Iohannes«, skrivende, set skråt fra venstre; bag ham ørnen. »I Begøndelsen var ordet ... Joh. Cap:1.v.1«.

†Orgelpulpiturer. 1) Før 1620, i skibets østende over indgangsdøren i syd, båret af to stolper (jfr. fig. 38 og 17, F). Adgangen var ad en trappe fra det bagvedliggende våbenhus, på hvis loft bælgene havde plads. Efter at orglet 1767 var flyttet til kirkens vestende, indrettedes 1768 på pulpituret en lukket stol (†nr. 5). Fjernet ved ombygningen 1809-12.

2) O. 1650 (?), i kirkens vestende, oprindelig et almindeligt pulpitur til kirkegængerne, først 1767 indrettet til orgelpulpitur (jfr. fig. 17, G). Bevaret er de ovennævnte malerier og indskrifter fra brystningen, der formentlig daterer pulpituret til o. 1650. Det kan dog have været ældre, da det allerede i den tidligste omtale, et syn 1700, kaldes brøstfældigt.³² Det havde da »givet sig således, at folkene kunne snart med det

nedfalde«, og måtte fastgøres med en jernskinne.¹⁰ I de følgende år var der til stadighed problemer med pulpituret, indtil det 1724 »af frygt for Folchene mestendel blev nedtaget og igjen opsatt«. De gamle materialer suppleredes med bl.a. »6 enkelte 12-alen træ, 10 Hamborger deler og 17 norske ditto«.¹¹ Herefter kunne der 1727-28 på pulpituret indrettes to lukkede stole (†nr. 1-2), og alt maledes af Hans Iverssøn maler. Bl.a. blev på pulpituret »afkontrafejdet Christus og alle apostler og Evangelister«, utvivlsomt dog kun en opmaling af de bevarede malerier.¹⁰

1767 flyttedes orglet (†nr. 1) til pulpituret, hvis to lukkede stole kom til at flankere orgelfacaden. I forbindelse med Mikkel Stobberups istandsættelse 1809-12 blev det noget sunkne pulpitur hævet, fik et nyt underlag af forsvarlige bjælker og understøttedes fra grunden »med Mur og ziirede Træsøjler«.⁵¹ 1828 nedtoges malerierne og ophængtes i skriftestolen (†nr. 3, se s. 915) og der opsattes en ny brystning, til hvis maling medgik bleghvidt, sort, berlinerb-låt samt ti bøger guld.²⁰

Pulpiturets to bærende søjler omtales 1854 som en hindring for den påtænkte udvidelse af kirkens midtgang (jfr. stolestader), og der fremkom planer om opsætning af et nyt pulpitur, hvor søjlerne var afløst af et »solidt Hængesled«.¹²⁹ Ved istandsættelsen 1857 nøjedes man dog vistnok med en udflytning af pulpitursøjlerne; orglet fornyedes, og stolene på pulpituret forandredes, bl.a. ved borttagning af de to lukkede stole.²⁰

Med orgelfornyelsen 1905 blev pulpiturbrystningen, af hensyn til passagen omkring spillebordet, udbygget »i en bué fortil«. De gamle malerier, der siden 1857 havde henligget på kirkeloftet, sattes i præsentabel stand af maleren Jørgen Storck, og indsattes på deres gamle pladser i et pulpitur, der fremtrådte i enkel klassicistisk stil.

Det strakte sig frem forbi det vestligste vinduespar og havde adgang ad en trappe langs kirkens nordvæg.

Salmenummertavler, nycere, seks ens, i blank eg, 80 × 54 cm, med stifter til ophængning af

løse numre. Ophængt to i skibet og to i hver korsarm, overfor hinanden. †*Salmenummertavler*. 1783-84 anskaffedes fem tavler til at skrive numre på, og en svamp til udslettelse af tallene.⁶¹ Ved istandsættelsen 1828 solgtes 12 gamle salmenummertavler, og seks store, nye anskaffedes,²⁰ formentlig dem, der endnu ses på fotografier af kirkens indre o. 1900 (i NM2). Disse havde profilgesims og store skydenumre samt hvid, malet frakturindskrift: »Før Prædiken« og »Efter Prædiken«.

†*Indskrifttavle*, med mindevers for kirkebranden 1551 (jfr. s. 879f.) og formentlig opsat kort efter. Verset var formet som et latinsk distikon: »M.D. cum numeras simul eL coniungis Iota,/ Flamma crudeli combusta hæc fabrica templi,/ Ipsa die sanctorum Nerei Achillei«. (Når du tæller tusind femhundrede, samtidig tilføjer halvtreds og én, blev denne kirkebygning brændt med grusom flamme på selve helgenerne Nereus og Achilleus' dag (12. maj)). Verset var ifølge en præsteindberetning 1638 skrevet på pergament »wdi en ramme opslagen«, ophængt ved prædikestolen.⁷

Løse malerier. Af de tidligere altermalerier, udført 1877 af C. A. Schleisner (jfr. s. 898 og fig. 24) er nogle stadig i kirken. Attikæns midterste maleri, Johannes, er ophængt i præsteværelset, de øvrige malerier fra attika og topstykke opbevares i korrumbet, bag orglet, mens storstykkets malerier i 1950'erne er udlånt til Medelby kirke i Sydslesvig. Efter nedtagelsen fra altertavlen 1916 hang malerierne en tid forskellige steder i kirken.

En *gobelin*, »Kristi dåb«, vævet af Kirsten Østergaard efter udkast af Niels Østergaard er 1963 ophængt på triumfvæggen, nord for korbuén (jfr. fig. 16).

Belysning. Kirkens oplysning bestod i ældre tid udelukkende af vokskerter, og var et vigtigt formål for fromme gaver og stiftelser fra menigheden (jfr. Ribe Domkirke s. 500f.). Synet 1700 nævner tre messinglysekroner (nr. 2, 3, måske nr. 1) samt tre lysearme (†nr. 1-3). To store kroner (nr. 2 og 3) hang i skibet, en mindre i koret; to lysearme hørte til epitafier i skibet (†nr. 1 og 2), mens den sidste tjente præsten

Fig. 43. Lysekroner (nr. 2, s. 924), 1642, skænket af Iver Vind og Helvig Skinkel til Nørholm. NE fot. 1979. — *Kronleuchter, gespendet von Iver Vind und Helvig Skinkel zu Nørholm.*

på prædikestolen. Samlede istandsættelser af kroner og lysearme omtales 1728 og 1762-63;⁸¹ sommeren 1782 blev fra to lysekroner bortstjålet fem messingplader med skruer, som måtte gøres af ny.⁶¹

Ved kirkens nyindretning 1810 ønskede kirkeværgen nye lysekroner af glas i stedet for de gammeldags af messing; men kirkeinspektionen fandt, at messing havde blivende værdi, mens glas kunne gå i stykker. Man solgte dog to af kirkens egne lysearme (bl.a. tnr. 3) og to, overtaget fra S. Nikolaj kirke (jfr. s. 958). Herefter kunne man i »den ny kirke« (korsarmene) ophænge de tre prægtige lysekroner (nr. 1-3), der stadig hænger der. Den ældste (nr. 1) skal ifølge Peder Goth Thorsens optegnelser (påbe-

gyndt 1829) være overført fra S. Nikolaj,^{90a} men det er også muligt, at den altid har været i S. Jacobi og er identisk med den lille krone, der før ombygningen havde hængt i koret (jfr. nedenfor).

Lysekronerne suppleredes 1857 med en tjernkrone og otte væglampetter, udskiftet 1894, da der indlagdes gaslys. En stor gaslysekrone (nr. 4) og en række tgaslampetter kom dog ikke til at fungere længe. Efter indlægningen af elektricitet 1913 forsynedes alle kroner med ellys, og 1951 afløstes den tidligere gaslysekrone af en ny messingkrone (nr. 5) i skibets vestende.

1) (Fig. 44), o. 1600, skænket o. 1660 af provst Niels Hansen Arnsberg (jfr. prædike-

Fig. 44. Lysekroner (nr. 1, s. 923), o. 1600, skænket o. 1660 af provst Niels Hansen Arnsberg og hans 1. hustru Ingeborg Nielsdatter Hebo, uvist til hvilken af de to Varde-kirker. NE fot. 1979. — *Kronleuchter, um 1600, gespendet um 1660 von Propst Niels Hansen Arnsberg und seiner 1. Frau, Ingeborg Nielsdatter Hebo, ungewiß für welche der zwei Kirchen von Varde.*

stol) og hans første hustru Ingeborg Nielsdatter Hebo (†o. 1665) uvist til hvilken af de to Varde-kirker. Den smukke renæssancekroner, der har nære paralleler eksemplvis i Tønder og Helsingør (DK. Sjyll. s. 982 (nr. 1) og DK. Frborg. s. 448), måler 82 × 90 cm. Balusterstammen krones af en flakt ørn og afsluttes fornedet, under hængeskuglen, af et festligt løvehoved med ring i flaben. S-svungne lysearme i to kranse, den nedre med otte arme, den øvre med fire, og mellemfaldende, små C-formede pyntearme, der foroven ender i et dragehoved. På hængeskuglen er graveret initialer og våben for givnerne, »NHAB« og »INIDH« over skjoldene med henholdsvis en ørn (hans) og en jordklode med kors.

Lysekronen har siden 1810 hængt i søndre korsarm. Før den tid har den måske – som hævdet af Peder Goth Thorsen – hørt hjemme i S. Nikolaj kirke.¹³⁰ Nok så nærliggende er det vel, at Niels Hansen Arnsberg har skænket kronen til sin egen kirke, og i så fald er den identisk med den lille krone i S. Jacobi kirkes

kor, som 1712 var brøstfældig og manglede en del piber og plader. Den blev derfor repareret i Hamborg, hvorefter Søren tinstøber gjorde piberne til rette og passede dem til i armene.¹³¹

2) (Fig. 43), 1642, med våben for givnerne Iver Vind og Helvig Skinkel til Nørholm. Den store og prægtige messinglysekroner, ca. 130 × 170 cm, består af en kraftig balusterstamme kronet af flakt ørn, to gange ti lysearme i to kranse over hinanden og herimellem en kranse med lige så mange pyntearme, nederst en hængeskugle. Lysearmene er S-svungne med akantusløv, der i det indre sving løber ud i et skæget profilhoved. Pyntearmene består af akantus, snoet som et ottetal, og ender i et tilsvarende, morsomt profilhoved med rundpudlet hat (fig. 58). På hængeskuglen er graveret alliancevåben for slægterne Vind og Skinkel under versalerne »I.W.« for Iver Vind og »H.S.« for Helvig Skinkel; under våbenet årstallet »1642«.

Den højadelige gave til kirken skyldes formentlig, at Iver Vind og Helvig Skinkel planlagde at indrette deres begravelse her. Imidlertid fik Iver Vind 1645 et nyt len på Fyn,¹³² og lysekronen synes herefter at være blevet »annekteret« af Maren Jensdatter (†1691), enke efter rådmand Jens Nielsen. Hun grundlagde en tradition, hvorved hendes familie forsynede såvel den store lysekroner som en lysearm (nr. 1, formentlig skænket af hende selv) med vokslys til brug ved aftensangen. Endnu ved midten af 1700'erne betalte datterdatteren, doktorinde Terpager for lysene, efter sigende fordi hun havde svært ved at se under aftensangen. »Madam Terpagers lysekroner« hang da i vest over fruentimmerstolene.¹³³ O. 1810 fik lysekronen sin nuværende plads i korsskæringen, hvorfra den en tid o. 1900 af gaslysekronen var fortrængt til en plads i kirkens vestende (fot. i NM2). En istandsættelse er foretaget 1972.

3) (Fig. 45), o. 1686, skænket af Maren Pedersdatter Gråfod, enke efter Mads Hansen (jfr. tgravsten nr. 4). Den er købt i København, og har en parallel i Greve kirke (DK. Kbh. Amt, s. 973). Giverindskriften er graveret af Johan Fux i Varde.¹³⁴ Messinglysekronen måler 110 × 113 cm, balusterstammen krones af Jupiter

med tordenkilen ridende på en ørn. To gange otte lysearme i to kranser, de nedre S-svungne, rigt forsurede, med stor, profileret lyseskål og et lille pyntespir. Armene i den øvre krans er formede som kvindehermer, som på hovederne bærer lyseskålene, endnu med lysetorn til vokslys. På den meget fyldige hængekugle Johan Fux' gravering med pyntelig fraktur: »Gud til Ære hafver S: Maren Peders Datt: Graafod forærit/ Denne Krone her til S: Jacobi Kierke Hinder og / Hindis S: Mand Matz Hansen til ihukom(m)else Anno 1684«.

Årstallet 1684 henviser til Maren Gråfods stiftelse, hvorved hun – som del af en større gave til kirken (jfr. s. 884, 904) – testamenterede midler til indkøb af en lysekroner og til at holde den med vokslys. Den tunge krone (8 lipd., 15 skålpd.) købtes o. 1686 i hovedstaden, hvorfra den blev sejlet til Kolding og aget til Varde. Her fik guldsmed Johan Fux 3 sldl. for at »udstikke den med fuldstændigt navn paa giveren«, og kronen ophængtes i en jernlænke, ifølge testamentets ordlyd i skibet »imod Toppeltuuret« (pulpituret, fig. 17, F?). 1706 var Maren Gråfods lysekroner »ved en ulykkelig hændelse nedfaldet«, hvorfor den måtte sendes til Hamborg til omstøbning og anden reparation.¹⁰ 1810 flyttedes den til sin nuværende plads i nordre korsarm.

4) 1894, af messing, i renæssancestil med 2 × 12 lysearme, oprindeligt beregnet til gaslys (jfr. tgaslampetter).²⁰ Indtil 1951 i skibets vestende, nu i korrumbet bag orgelpulpituret.

5) 1951, af messing, i renæssancestil, udført af kunstsmed Ejbye i Odense med forbillede i lysekroner nr. 2.¹³⁵ På hængekuglen graveret: »Skænket Varde kirke af købmand Andreas Mathiesen, Odense, år 1951«. I skibets vestende.

†*Lysekroner*. 1857 anskaffedes en jernlysekroner, »lavet af smeden«, hvidmalet.²⁰

Lysearme, fire ens, nyere, i renæssancestil, hver med tre lyseskåle til vokslys. Opsat to på hver af korets sidevægge. †*Lysearme*. 1) O. 1659(?), tilhørende tepitafium nr. 3 på skibets nordvæg over kvindestolene. Formentlig skænket af Maren Jensdatter (†1691), hvis dat-

Fig. 45. Lysekroner (nr. 3, s. 924), o. 1686, skænket af Maren Pedersdatter Gråfod. NE fot. 1979. — *Kronleuchter, um 1686, gespendet von Maren Pedersdatter Gråfod.*

ter og datterdatter holdt den med lys indtil midten af 1700'erne (jfr. lysekroner nr. 2). 2) O. 1677(?), tilhørende tepitafium nr. 4 på skibets sydvæg over »den Taulouske familiebegravelse« (jfr. s. 934). 1751 henlagde borgmester Berthel Taulous arvinger en kapital af 13 dl. 2 mk. til vedligeholdelse af tavlen og lysearmene.¹¹ 3) Tidligst nævnt 1700, tilhørende prædikestolen, hvor den 1737 omtales ved timeglasset; solgt 1810.¹³⁶ 4) Af blik, tidligst nævnt 1825, kasseret 1854.²⁰ 5-12) Otte ens »lampetter«, anskaffet 1857. De ses endnu i kirken på fotografier o. 1900 (i NM2).²⁰

†*Gaslampetter*. I forbindelse med indlægningen af gas 1894 opsattes et antal gaslampetter, der ses på ældre fotografier (i NM2).

Et t*fyrbord* (ildbækken) nævnes i inventariet 1721-22.¹¹

†*Ligbåre*. Inventariet 1721-22 nævner en ligbåre.¹¹ 1792-93 havde kirken to,⁶¹ der 1811 udskiftedes med to nye med »tværjern«, maledt.²⁰

Tårnur, 1887, mærket »Bertram Larsen, Taarnuhrfabrikant, Kjøbenhavn«, skænket af købmand O. Palludan. Værket er opstillet i et urhus af træ, udført 1820 til det ældre tårnur (jfr. ndf.), i klassicistisk stil, 190 × 100 cm, 175 cm højt.²⁴ I tårnets øverste stokværk; skiven er

Fig. 46. *Urskive, 1820 (s. 926). Nu i Varde Museum. NE fot. 1979. — *Zifferblatt, 1820. Jetzt im Museum von Varde.*

Fig. 47. *Urværk, o. 1600 (s. 926), nu i Varde Museum. NE fot. 1979. — *Uhrwerk, um 1600, jetzt im Museum von Varde.*

ny, i tårnets østgavl (jfr. fig. 1). Den oprindelige urskive, af jern, 145 × 145 cm, med store forgyldte romertal og i hjørnerne årstallet »1887«, står i tårnet, under klokkestokværket.

*Tårnurr (fig. 47), o. 1600 (?). Døgnværk med hagegang, samt timeslagværk. Værkerne er anbragt i hinandens forlængelse med fælles taphulstiver i midten. Smedejernsstellet, 104 × 68 cm, 93 cm højt, er samlet med kiler. Det har småspir, 19 cm høje, og udadbøjede fødder med tå. Stokkedrev overalt i værket; opræks-hjul med drev. Trævalser. Spærværk. Lodder af sten med bandager. Valsegang med to udløsningsstifter på egerne. I centralstiveren et kvadratisk spor efter den oprindelige, lodrette spindelgangs nederste leje. Gangværket har nu mellemlid og hagehjul med hagegang, pendulet mangler. Konventionel ensidig udløsningsmekanisme. Vindfanget har mod sædvane fire vinger. Rest af transmission til én viscer.

Den tilhørende *urskive (fig. 46), nu uden viscer, er af zink på træ, 150 × 150 cm. Den er lavet 1820, de forgyldte kobber-romertal og bladværket i sviklerne er dog først pålagt 1827, da guldsmed Lorentz Anholm Thuun reparerede den.¹³⁷ Tallene står på en sortmalet cirkel, blå bund.

1646 hang tslagklokken løs og måtte fæstnes; 1655 betalte byen for to pd. stangjern til istandsættelse af sejerværket.¹³⁸ Slagklokken slog halvtimeslag inde i kirken, formentlig ved en mekanisme i forbindelse med valsegangens hjul.³²

1725 anskaffedes den nuværende slagklokke (nr. 1), hvorpå der herefter blev slået både halv- og heltimeslag.¹¹ I forbindelse med Riemans arbejder (jfr. s. 884) fornyedes urskiven,²⁹ og 1793 maledes klokkeskiven med oliefarve, sort med hvide tal.⁶¹ 1801 omtales rengøring og reparation af sejerværket.¹³

Synet fandt 1820 klokkeskiven rådden og nærde endvidere betænkelighed ved slagklok-kens plads i kirken, lige over orglet.⁵² Den flyttedes derfor op i tårnets østmur, hvor man brød et hul i muren til den.²⁰ Samtidig udførtes en ny urskive, den bevarede, hvortil klejnsmeden gjorde en jernviser med kobberstjerne og

Fig. 48-49. Klokker (nr. 2 og 3, s. 928) støbt 1561 og 1565 af Hans Altena i Hamborg. NE fot. 1979. — *Glocken, gegossen 1561 und 1565 von Hans Altena in Hamburg.*

kobber »på enderne«, og skiven maledes »med fine tal«. Mens den gamle skive havde hængt uden på muren, blev den ny indfældet i østmuren, hvor den ses fig. 13.²⁰ Herefter blev uret sat i stand af klejnsmed Peter Berg, og man opstillede ovennævnte urhus til værket.²⁴ Yderligere reparationer omtales 1828 og 1871, da værket hævedes en alen.²⁰

Efter anskaffelsen af det nuværende tårnur 1887 forblev det gamle værk og dets skive i kirken indtil o. 1945, da begge dele erhvervedes af Varde Museum (inv. nr. 4492).

Et *klokkespil* er 1964 leveret af firma Jermin Larsen i Odense og opsat ved urværket. Det består af 42 klokker, udført af det hollandske firma Petit og Fritsen, samt automatisk, mekanisk spilleapparat til afspilning af fire salmelodier. I forbindelse med opstillingen er brudt et glamhul lige under urskiven.¹³⁹

Klokker. Branden 1551 synes at have ødelagt kirkens middelalderlige klokker (se dog tmesklokke?), eftersom kernen i den nuværende klokkebestand er anskaffet i årene umiddelbart derefter. Urværkets slagklokke (nr. 1) stammer

fra samme tid, men er først anskaffet 1725.¹⁴⁰

Af de tre egentlige kirkeklokker i klokkerummet er den store (nr. 2, fig. 48) og den lille (nr. 3, fig. 49) begge støbt af Hamborg-klokkestøber Hans Altena, henholdsvis 1561 og 1565.¹⁴¹ Den mellemste klokke (nr. 4) er i sin nuværende form fra 1891, omstøbt af flere forgængere (se tklokker). Kirkeklokkerne omtales siden 1600'erne i tårnet. 1697, i forbindelse med en omstøbning af den mellemste klokke, blev rebet til de to øvrige forlænget, så det gik ned i tårnet.¹⁰ 1730 hang den store klokke i en egentlig klokkestol, de to mindre »i muren«, d.e. i glamhullerne.²⁹ En af disse omtales 1763 som »skriftemålsklokken.«⁴⁷ I forbindelse med sognesammenlægningen, vistnok 1809, udførtes en primitiv tegning af de tre klokker (nr. 2, 3 og tnr. 3) ligesom af klokkerne i S. Nikolaj kirke (jfr. s. 958f. og fig. 15). 1850 og 1859 flyttedes de to mindre klokker fra gluggerne ind i klokkerummet.²⁰ 1891 tilbød købmand O. Paludan at lade alle tre klokker omstøbe, men de to gamle (nr. 2 og 3) blev reddet af F. Uldall, der fremholdt deres antikvariske værdi.²⁴

1) *Slagklokke*, 1552, støbt af Gert van Mervelt,¹⁴² tv. 65 cm. Om halsen reliefbånd med renæssanceversaler: »Verbvm D(omi)ni manet in aeternvm. Geardvs a Merveldt anno 1552« (Guds ord forbliver evindeligt. Gert van Mervelt (gjorde mig) år 1552). Indskriftens begyndelse er markeret med et lille kors. Klokkeren har profilering om hals og slagring, hankene er snoede med langskæggede mandshoveder.

Slagklokken købtes 1725 hos smeden Nikolaj Lobber i Ribe. 1820 hang den over orglet i en bjælke, der da betegnedes som rådden.⁵² Samme år, i forbindelse med arbejderne ved urværket (jfr. ovf.), flyttedes slagklokken op i tårnets østmur, hvor der gjordes et hul til den.²⁰ Nu hænger den i tårnets øverste stokværk ved klokkespillet's klocker.

Den afløste 1725 en *tslagklokke*, der slog halvtimeslag inde i kirken. Den omtales tidligst 1646; 1654-55 fornyede man en egebjælke til at hænge den i (jfr. *tårnur).

2) (Fig. 48), 1561, støbt af Hans Altena i Hamborg. Den prægtige klokke, der måler 113 cm i tv., har om halsen et reliefbånd med plattysk indskrift i store renæssanceversaler: »Andres Vlvfsen Borgemester tho Warden Frans Iacobsen Karcksvare tho Svnte Iacobi Karcken heft disse Klocke geten laten MVCLXI« (Anders Olufsen borgmester i Varde og Frans Jacobsen, kirkeværger ved S. Jacobi kirke, har ladet denne klokke støbe 1561). Skriftbåndet kantes af lister og bufriser med korsblomster; også den svære slagring har lister, og klokkehankene er tovsnoede med festlige, skæggede mandshoveder. Midt på klokkelegemet ses i reliefminuskler klokkestøberens navn: »Hans Altena«, og herunder et reliefmærke, Kobberslangen i Ørkenen over en medaljon med versalerne: »P.P./M.M.«. På modstående side et tilsvarende mærke forestillende et krucifiks (korsenderne trepasformede) over medaljon med versalerne: »I.P.A./H.B.P./1556«. Det sidste mærke fandtes ganske tilsvarende, med samme versaler (initialer?) og årstal, på Hans Altenas store klokke i S. Jacobi kirke i Hamborg, men betydningen kendes ikke.¹⁴³

Klokken hænger i en vuggebom fra 1950 med mærke for Aug. Nielsen »Thubalka«. Den ældre klokkebom ligger på kirkens loft.

1712 brast den store klokkekebel og faldt ned.¹⁰ 1859 hedder det, at den store klokke i længere tid havde været ubrugelig, da »klæveren« var brudt af. Et nyt hul måtte bores til fastgørelse af kebelen.²⁴

3) (Fig. 49), 1565, støbt af Hans Altena i Hamborg og meget lig nr. 2, men langt mindre, 44 cm i tv. Om halsen et skriftbånd med reliefversalerne: »Alle Dinck mvdt vor gan Gades Wordt blift ewich bestan« (Alting forgår, Guds ord forbliver evindeligt), og på legemet årstallet og klokkestøberens navn med reliefminuskler: »1565 Hans Altena«. Lister og bufriser med korsblomster kanter skriftbåndet, slagringen har lister. Kronen er fornyet, og klokken ophængt i en nyere slyngbom. Den ældre klokkebom ligger på kirkens loft.

4) 1891, tv. 80 cm, på legemet med reliefversaler: »Aar 1891/ lod Kjøbmand O. Palludan i Varde/ omstøbe og gjøre større denne/ Klokke/ hos Chr. Christensens Enke Aarhus«. Hals og slagring har profilering. Ophængt i nyere slyngbom.

Klokkens støbning 1891 var den sidste af en række omstøbninger af *tklokker*. 1-2) To små klocker, den ene i tårnet, den anden »nedsat i altergulvet« (en *messe-klokke?*), omtales 1697 som sprukne. De vejede tilsammen 200 pd. 3) 1697, støbt af de to ovennævnte klocker, der forskikkedes til Hamborg for at omstøbes »udi en klokke til kirkens bedste og nytte«. Med tillagt metal, kom den ny klokke til at veje 232 pd.¹⁰ Den er afbildet på skitsetegning fra o. 1809, der angiver dens tv. til 22 tommer, højden til 20 tommer. 1848 bestemte synet, at den mellemste klokke skulle omstøbes. 4) 1850, støbt »i H. Gamsts og H. C. Lunds Etablissement i København« af *tklokke* nr. 3. Den 14 lipd., 12 pd. tunge klokke omstøbtes 1891.

Klokkestolen er fra 1869, af egetræ, i tre fag med store krydsbånd; øverst en rytter, hvori den lille klokke (nr. 3) hænger.²⁰ I klokkestolen indgår dele af en ældre, der meget vel kan gå tilbage til 1500'rne.

Fig. 50. Maleri af provst Jørgen Pallesen og hustru Abelone Nielsdatter, begge †1653 (s. 931). Fra epitaf nr. 1 (jfr. fig. 51). Karl Søndergaard Nielsen fot. 1979. — *Gemälde, darstellend Propst Jørgen Pallesen und Gattin Abelone Nielsdatter, beide †1653. Vom Epitaph Nr. 1 (vgl. Fig. 51).*

GRAVMINDER

Oversigt. Indtil 1805 begravede man de døde såvel på kirkegården som inde i kirken, hvis gulv i århundrederne efter reformationen var optaget af murede *gravkrypter*, sådan som det har været almindeligt i købstadskirker (sml. S. Nikolaj s. 959). Afgifterne ved indendørs bisættelse, såkaldt »åben begravelse«, var i 16-1700'erne en væsentlig indtægtskilde for kirken. Ifølge en *begravelsesforordning* for de to Vardekirker, stadfæstet af kongen 29. maj 1608,¹⁴⁴ skulle der for hvert »gammelt, velbedaget menneske«, som blev begravet i kirkerne, betales 4 rdl., og for hvert ungt menneske 2 rdl. For begravelse på kirkegårdene var taksten henholdsvis 2 og 1 mark. – Gravkamrene

blev sløjfet i løbet af 1800'ernes første halvdel og kisterne nedgravet på kirkegården (1834-36²⁰ sløjfedes således 5-6 krypter). Kun en enkelt **kisteplade* er bevaret, i Varde Museum. Under restaureringen 1950 stødte man på resterne af flere krypter, alle stærkt forstyrrede og ødelagt i forbindelse med indlægningen af et centralvarmeanlæg 1905.

Krypterne, der var privat ejendom og gik i arv i slægten (sml. den taulov'ske arvebegravelse s. 934), har i første række rummet medlemmer af borgerskabet, købmænd og borgmestre, samt sognepræsterne og deres familie. I koret begravedes også medlemmer af den vestjyske adel. Ved nordvæggen bisattes

Fig. 51. Epitaf nr. 1 over provst Jørgen Pallesen og hustru, begge †1653 (s. 930). NE fot. 1979. — *Epitaphi Nr. 1 för Propst Jørgen Pallesen und Gattin, beide †1653.*

1477 rigsråden Gunde Nielsen Lange til Lydumgård (jfr. kalkmalet tgravskrift), og i gulvet lå en figursten (tgravsten nr. 1) med portrætter af hans sønne-datter, Karen Lange (fø. 1556) og ægtefællen Kjeld Iversen Juell til Astrup (†1536). To tavler på hver sin side af korgitret (tepitaf nr. 1 og 2) var sat til minde om deres oldebarn, Karen Brockenhuus til Lunderup, som 1612 blev bisat i S. Nikolaj, og hendes mand, Otte Krag, som døde i Halland 1611 – under Kalmarkrigen – og blev begravet dér.

Af de *epitafier*, der har hængt over gravene, er kun bevaret et stort barokepitaf (o. 1653) med portræt af provst Jørgen Pallesen og hustru, samt to stentavler, opsat 1782 og 1784 over provst Vilhelm Fabricius og købmand Rasmus Øllgaard og interessante som eksempler på den tidlige, sydvestjyske klassicisme. En mindetavle over Peder Nielsen, ejer af Lunderup, med familie hang oprindelig over dennes gravkrypt i S. Nikolaj kirke. Rummet har i 1700'erne været smykket af i det mindste 4-5 andre *tepitafier*, hvoraf

et par var så gamle, at de allerede 1721⁴¹ og 1741¹¹ blev istandsat på kirkens bekostning. – Også *ligstene-ne*, hvoraf der må have været ganske mange, har lidt en krank skæbne. Nogle få tilbageblevne ligger som trappesten under dørene; de fleste må være blevet afhændet og hugget op i begyndelsen af 1800'erne. Fem gamle sten blev solgt på auktion 1840.

Skikken med opsætning af lyseskjolde bevidnes af seks **begravelsesskjolde* af jernblik fra 1830-40'erne, i Varde Museum. De har under begravelsesceremonien været fastgjort på lysene og er derefter ophængt i kirken til minde om den afdøde. 1853 var der på hvælpillerne i koret opslået i alt 30 sådanne »lyse-plader med inskriptioner over afdøde«, som provsten ønskede nedtaget, da han fandt, at de vansirede kirken.⁵⁵

Epitafier og mindetavler. 1) (Fig. 51), o. 1653. Mag(ister) Jørgen Pallesen, fordum provst i Vester herred og sognepræst til S. Jacobi i 25 år, med hustru matrone Apellone Nielsdatter. Begge hensov 1653, han 20. aug., 53 år, hun 10. april, 50 år. Indskrift med forgyldt fraktur på sort bund, udført 1979 på grundlag af Terp-agers afskrift o. 1700.¹⁴⁵

Stort sandstensepitafium i brusksbarok, ca. 3,5 m højt, med højovalt maleri i storfeltet, holdt af to store flankerende figurer, Kristus med kors og Johannes Døberen med lam og nu med en sejrsvane (af jern). Storstykket har gennemløbende, profileret postament og gesims, og omkranses på alle sider af bruskværk med englehoveder og groteske masker. Topstykket, med tomt indskriftfelt, ved hvis sider bruskværket løber ud i to skjoldfigurer, kronet af den Opstandne med sejrsvane (af jern), oprindelig omgivet af to engle, hvoraf den ene er forsvundet, mens den anden opbevares i Varde Museum.¹⁴⁶ Yderst på gesimsen i vest Kærligheden med to børn (oprindelig i øst); dens pendant (Troen eller Håbet?) er forsvundet. Hængestykkets hvælvede skriftfelt flankeres af Adam og Eva og løber forneden ud i stort groteskhoved.

Epitafiet er beslægtet med arbejder af det såkaldte Ribeværksted, jfr. s. 543. Af stafferingen er nu intet i behold, men skjoldene har formodentlig haft malede initialer eller bomærker.

Maleriet (fig. 50), olie på hvælvet kobberplade, viser ægteparret knælende, let vendte mod hinanden på en gulbrun baggrund. Han har brune øjne og grånende skæg og bærer præstekjole med hvid pibekrave og sort kalot. Venstre hånd holder han foran brystet, i højre har han en bog. Hun har kartoffelnæse og dobbelt-hage og bærer stærkt kriget, sort hue og hvidt pandelin, sort overkjole og hvid underkjole med stor, opstående krave.

Epitafiet blev restaureret og lakeret 1862²⁰ og igen istandsat o. 1903 ved billedhugger Nicolai Schmidt, som fornyede postament og gesims samt genanbragte to nedtagne frifigurer. I hængestykkets tomme felt udførtes en ny indskrift (med fraktur), Sl. 92,14-15 («De som ere plantede i Herrens Hus ...»). Epitafiet var nedtaget 1964-79, inden det blev restaureret ved konservator Karl Søndergaard Nielsen og billedhugger Vitus Nielsen.¹⁴⁷ Maleriet blev renset og den oprindelige indskrift rekonstrueret. På korets nordvæg, hvor det også hang 1873.¹⁴⁸

2) (Fig. 52), 1677. Mindetavle med familieportræt for Peder Nielssen¹⁴⁹ og Maren Steffans Datter samt deres børn, en søn, fire døtre og et lille afdødt barn; oprindelig opsat over familiens begravelse i S. Nikolaj kirke (sml. s. 959). Maleri i mørke farver på tre planker i høj-oval ramme, 200 × 140 cm. Den brede, bølgede og sortmalede ramme smykkes af forgyldt perlestav. Indskrift med forgyldt fraktur, der fortæller, at ægtefællerne 1677 har beskikket deres legemer et sovekammer i deres arvebegravelse. Maleriet (fig. 53) viser ægteparret skråt vendt mod hinanden og med foldede hænder. Han bærer sort kappe, kalot og hvidt halslin. Hun er i sort, udrigget kjole med kniplingsbesætninger samt hvidt forklæde med blomsterbroderet sidebånd; på hovedet kniplingsbesat hue og om halsen mørk perlekæde. Sønnen har halvlangt hår og hvidt halslin. Hans fire søstre er alle fremstillet som ugifte jomfruer uden forsøg på individuel karakteristik. De har udringede kjoler og opsat hår. Det lille, salige barn herunder (en pige?) bærer blomst og palmegren og har en krans om hovedet. Tavlen hænger på skibets nordvæg. Ved

Fig. 52. Epitaf nr. 2, 1677, over provstiskriver Peder Nielsen og familie (s. 931). Oprindelig i S. Nikolaj kirke. NE fot. 1979. — Epitaphi Nr. 2, 1677, für Propsteischreiber Peder Nielsen und seine Familie, ursprünglich aus der Sankt-Nikolaj-Kirche.

Fig. 53. Udsnit af maleri af provstiskriver Peder Nielsen og hustru Maren Steffensdatter samt en søn og datter (s. 931). Fra epitaf nr. 2 (jfr. fig. 52). NE fot. 1979. — Ausschnitt aus einem Gemälde, darstellend Propsteischreiber Peder Nielsen und Gattin Maren Steffensdatter, sowie einen Sohn und eine Tochter.

S. Nikolaj kirkes nedlæggelse o. 1809 kom tavlen til Endrupholm, hvor den i 1850'erne brugtes til skydeskive, før den ved universitetsbibliotekar P. G. Thorsens indgriben kom til S. Jacobi kirke.¹⁵⁰

3) (Fig. 54), 1782. Wilhelm Fabricius, provst og sognepræst i Varde, *17. juni 1702, †14. aug. 1767. I 35 år en redelig lærer for kirken, i 25 år en retskaffen mand for sin mageløse mæge Magdalene Paulsen, *7. jan. 1717, †4. maj 1759, velsignet med 17 børn. Gravvers. – Bemalet stentavle, ca. 190 × 125 cm. Indskrift med kursiv i klassicistisk indramning, båndomvundne laurbærguirlander; øverst en vase med fakler, flankeret af løvværk. Indskriften guld på sort bund, løvværket grønt med guld på sortmarmoreret bund. Opsat 1782 af sønnen, sognepræst Fabricius, Ansager.¹¹ Indmuret i skibets sydvæg, omgivet af kalkmalet ramme. Jfr. †kirkegårdsmonument.

4) 1784. Rasmus Øllgaard, født i Øllgoed 10. nov. 1709, †8. aug. 1770 efter at han i denne by havde været købmand 42 år, tjent som kirkevæрге 27 år, som byskriver og hospitalsforstander 14 år. I ægteskab fra 8. okt. 1733 med Ingeborg Margrethe Termannsen, født i Varde 6. jan. 1715, †4. febr. 1775. Blev forældre til 15 børn. Ægteparret nedsat på østre side af kirkegården. – Bemalet, klassicistisk stentavle, opsat af arvingerne 1784¹¹ og indmuret i skibets sydvæg; i udformning svarende til nr. 3. Jfr. †kisteplade nr. 3.

†*Epitafier og mindetavler*. 1) O. 1611. »Anno 1611 den 12. Augusti hensovede erlig oc velbyrdige Mand/ Otte Krag til Lunderup udi Herren udi Halmstad i Halland/ oc ligger hand der sammesteds begraffuen. Gud giffue hannem en gledelig Opstandelse«. – Af Abildgaard¹⁵¹ 1774 beskrevet som stor, bred tavle på korgitrets sydside (jfr. fig. 17, D) med malet billede af knælende mand over indskriften. Til højre (faderens) fire anevåbener: 1) Krag »af Jylland« 2) Stampe »af Klarupgård« (lodret delt af sort og rødt) 3) Kalle? (tværdelt, øverst rødt med sort rose, nederst sort med rød rose) 4) Stifeldt. Til venstre moderens: 1) Juel 2) Lunge (to vesselhorn) 3) Flemming 4) Rosenkranz.

2) O. 1612. Lignende tavle på korgitrets nordside for Karen Brockenhuus, Otte Krags hustru, †1612 og begravet i S. Nikolaj kirke.¹⁵² Af indskriften læste Abildgaard¹⁵¹ kun: »anno ... 12. de ... hensoffuede Erlig oc welbiurdig/ ... ne brochenhus til Lunderup udi Herren oc ligger/ ...«. Til højre (faderens) fire anevåbener: 1) Brockenhuus 2) Juel 3) Stangeberg 4) Lange (tre roser). Til venstre (moderens) fire aner: 1) Skcel 2) Flemming 3) Dan 4) Bjørn.

3) O. 1659(?), omtalt 1748-49,²⁹ da der søgtes midler til vedligeholdelse af en tavle over doktorinde Terpagers familie. Til epitafiet hørte en lyscarm (fnr. 1), på nordvæggen over fructimmerstolene, der tidligst nævnes 1700. Epitafiet har formodentlig tilhørt doktorindens bedsteforældre, rådmand Jens Nielsen (†1659) og hans hustru Maren Jensdatter (†1691). Fra Maren Jensdatter udgik nemlig den tradition, at familien til brug ved aftensangen forsynede såvel tlyscarmen som den store lyscarme med vokslys (jfr. lysekroner nr. 2).

4) O. 1677 med tilføjelse o. 1773. »Jacob Børnsen, Tolder oc Raadmand i Varde, som døde A(nn)o 1677 d(en) 24. Januarii i sin Alders 77 Aar, og hans Hustrue Maren Nielsdatter, s(om) døde A(nn)o 1653 d(en) 31. augusti (jfr. altertavle s. 894 og prædikestol s. 907), og hans anden Hustrue Margarete Terkelsdatter, s(om) døde 1697 d(en) 14. Januarii«. – Under epitafiet, der hang på skibets sydvæg, var o. 1733 hæftet en lille tavle for datteren Maren og hendes anden mand: »Jens Bertelsen Taulov til Frøstrup, som var Borgmester i Warde 25 Aar og Tolder udi Warde Toldsted udi 40 Aar og Kirkeværgen for Jacobi Kirke i 11 Aar og S(c)t. Nicolai Kirke i 25 Aar, døde her d(en) 30te Augusti 1733, 75 Aar og 5 Maaneder gammel, og hans Hustrue Maren Jacobsdatter Biørn, s(om) døde d(en) 14de Maji 1745, g(amme)l 87 Aar, havde tilsammen i 46 Aars Ægteskab 13 Børn, 5 Sønner og 8 Døttre, hun havde forhen været i Ægteskab med forrige Tolder Morten Fridt, som døde 1686, og havde med ham 2 Sønner og 2 Døttre.«¹⁵¹

Borgmester Taulovs arvinger henlagde ifølge regnskabet 1750-51¹¹ en kapital på 13 rdl. og

Fig. 54. Epitaf nr. 3, 1782, over provst Wilhelm Fabricius †1767 og hustru Magdalene Poulsen †1759 (s. 932). NE fot. 1979. — *Epitaph Nr. 3, 1782, für Propst Wilhelm Fabricius †1767 und Gattin Magdalene Poulsen †1759.*

2 mk. til kirken til vedligeholdelse af »tavlen over deres forfædres begravelse« (jfr. den taulov'ske arvebegravelse s. 934) og til lys til den tilhørende lysearm (nr. 2).

†*Gravskrift*, kalkmalet(?), o. 1477(?). Under et forhør i Varde byting 1666²⁸ (sml. tgravkrypter) huskede et vidne, at der på korets nordvæg, mellem de to små vinduer, med store bogstaver stod skrevet: »Herr Gunde Lange, Ridder till Lydom Gaard«. Indskriften må være sat over rigsråd Gunde Nielsen Lange til Lydumgård, død 1477.

Gravsten. 1) 1680-1700. Grå kalksten, 200 cm lang, med tre udslidte, ovale skriftfelter, det midterste holdt af engle; evangelistsymboler i hjørnerne. Iøvrigt fladtrådt storakantus. Tjener som trappesten under døren i søndre korsarm.

2-3) 1600'rne. Udslidte sten, genanvendt som trappesten under kirkens to øvrige døre.

†*Gravsten*. 1) O. 1536. Figursten over Kjeld Iversen Juel til Astrup (†28. sept. 1536 i Varde) og hans »kierc høstruc fru [Ka]rc[n] Lan[g]e Niels]doter« (død o. 1556 i Varde). – Ifølge Iver Juels slægtsoptegnelser¹⁵³ blev faderen, Kjeld Iversen Juel, »begravet for højaltret udi Varde under en blå sten«. Stenen, der formodentlig har været af belgisk kalksten, lå endnu i koret ved Søren Abildgaards besøg 1774.¹⁵¹ Han beskriver den som »en gammel lysgrå gravsten«, stærkt beskadiget og afskallet. De to figurer, »en mands og en kvindes billede«, var halvt ukendelige. »Over hans hoved synes at stå stjerne-Juel våbenet, på hjelmen ses tvende harnisk arme, holdende en 6-strålet stjerne. Over hendes hoved er våbenfelt-insignia ukendelige, men på hjelmen ses ligesom oprejste faner«. De to våbener har været henholdsvis Juel og Lange med hjelmmærker. Af den næsten ødelagte indskrift læste Abildgaard det ovenfor citerede.

2) O. 1603. »Hederlige og Vellærde Mand Herr Anders Nielsön Svansoe, Salig Mand Niels Andersön Svansös Søn, som var den første Evangeliske Predicanter her til St. Jacobi Kirke udi Warde og døde fornevnte salig Herr Anders Nielsön d(en) 17de Sept. 1603 udi hans Alders 55 Aar, der hand havde været Sogne-Præst hertil St. Jacobi udi 24 Aar«. – Ligstenen lå ifølge W. Fabricius 1754³⁶ på kirkegården.

3) O. 1659. »Hæderlige og vellærde Mand Jens Pedersen, som, efter at han paa 10 Aars Tid havde været Rektor i den latinske Skole her i Warde, saligen hensov i Herren d. 30te Decbr. 1659 i hans Alders 36te Aar.« – Under indskriften var en lille runddel med latinske strofer. P. G. Thorsen^{90a} fandt 1831 stenen i Bolderups have. Den var da vel konserveret og smukt udhugget.

4) O. 1684, lagt over Mads Hansen af hustruen Maren Pedersdatter Gråfod. Omtalt 1765.²⁹ (Sml. lysekrone nr. 3).

†*Gravkrypter*, 16-1700'rne (sml. oversigt s. 929). En muret begravelse i korsskæringen, afdækket 1950,³¹ indeholdt tre sammensunkne og forrådnede kister, orienteret øst-vest. En fki-

steplade (jfr. s. 935) på den midterste kiste fortalte, at denne indeholdt byskriver Hans Lund, død 1776.

Ved skibets sydvæg, ud for den gamle mandsdør, fandtes et rektangulært gravkammer, som målte 3,7 m nord-syd, 2,3 m øst-vest og var 1,7 m højt. Det var muret i helstensmur og dækket af et træloft, båret af tværgående bjælker. I det sydvestlige hjørne var en rundbuet luftkanal, som løb skråt op og udmundede i det nederste, østlige hjørne af den tilmurede dør, hvor åbningen endnu ses. Murede revler har holdt kisterne fri af det fugtige murstensgulv. Væggene var hvidkalkede.³¹

Ovennævnte gravkrypt kan være identisk med den *taulov'ske* »arvebegravelse« under tepitafium nr. 4, der har rummet tolder og rådmann Jacob Bjørnsen (†1677) og svigersønnen, tolder og borgmester Jens Bertelsen Taulov (†1733) samt deres familie. Kirken modtog en afgift for borgmesterens nedsættelse 1733,⁴³ for madam Taulov 1745,¹¹ for dennes datter af første ægteskab, provstinde Kragelund 1760, og for cand. theol. Søren Taulov 1763.¹¹

Regnskaberne omtaler adskillige krypter og kældre. En krypt i koret inden for »korsdøren« (triumfbuen) nævnes 1666,²⁸ da rådmann Hans Bennich og hustru Anne Lasdatter blev stævnet for bytinget, anklaget for at have ladet begravelsen bryde op. I graven fandtes »nogle stykker af farvet silketæft, nogle gyldenstykker (stof) samt nogle døde ben«. Et vidne oplyste, at borgmester Las Jensen¹⁵⁴ i sin tid havde ønsket at få sit lejersted samme sted; men da håndværkerne havde fjernet gulvstenene, var de stødt på en »muret, hvælvet begravelse«, i hvilken der var et hul. Herigennem havde de set en kiste stå hel og holden, hvorefter begravelsen var blevet lukket. – I retssagen nævnes også »mester Jørgens begravelse«, ligeledes i korgulvet (sml. epitaf nr. 1). – 1698 blev der lagt nye fyrrebrædder over borgmester Laurids Lauridsens begravelse,¹⁵⁵ inden for kirkedøren (den østre indgang), og det følgende år blev graven dækket med 200 mursten.¹⁰ 1721⁴¹ var en ligsten i koret knækket og nedsunken og graven måtte fyldes med jord, og 1738¹¹ måtte

Fig. 55. *Kisteplade for Anne Jacobsdatter Bjørn †1733 (s. 934). I Varde Museum. NE fot. 1982. — *Sargschild der Anne Jacobsdatter Bjørn †1733.*

en nedfalden begravelse under stolene repareres. – 1720¹⁰ nedsattes liget af en løjtnant Due, og 1721¹¹ blev salig Simon Lassen Tarms lig optaget af kirkegården og sat i hans faders, rådmann Las Jepsen Tarms begravelse. 1727¹⁰ begravedes købmand Walter Scyers og Jon Scrup's børn, og Peder Bonnesen nedsattes i en ledig begravelse, som arvingerne havde erhvervet for 20 rdl. 1728¹⁰ bisattes provst, magister Niels Nielsen Kragelund, 1731 Christen Krabbe og 1734 byskriver Jørgen Carstensen Bjørn.⁴³ 1746¹¹ fulgte madam Falck, og 1750¹¹ blev borgmester Woydemanns hustru begravet. 1766¹¹ betaltes 40 rdl. for en »liden åben begravelse, som var ledig«, til byfoged Christen Hjørning (død 1764). 1775¹¹ nedsattes byfoged Frausing.

*Kisteplade (fig. 55), o. 1733. Anne Jacobsdatter Bjørn, født i Warde i marts 1661, død samme sted 13. nov. 1733. Tvende gange i ægteskab, første gang med sal(ige) s(ignor) Hans Brüg[man], kontro[llør], først ved Warde, siden ved Ring[kjøbing].¹⁵⁶ Levede med ham 22

år og blev moder til trende børn, 1 søn og 2 døtre. Kom siden i ægteskab med nu sal(ige) hr. borgmester Skielde¹⁵⁷ i Frede[ricia], levede med ham 9 år. Gravskrift:

Her hviler sødelig en dyderig matrone,
som var sine begge mænd en Sara og en kronc,
en Anna i guds frygt og svarte til sit na[vn]
mod sine kære børn beviste meget gavn.
Den dyrekøbte sjæl den død ej kunne ø[de]
Guds engle måtte den udi Guds lade fø[de]
Den nu i fryd og fred sin ro og hvile [får]
med kroppen samles, når al v[er]den den forgår.

Oval, hvælvet plade af bly, 34 × 27 cm. Indskrift, med indridset, senere optrukket kursiv, noget læderet. Fundet i gulvet i nordre korsarm. I Varde Museum, inv. nr. 2890.

†Kisteplader. 1) O. 1732. Vellærde studiosus Niels Jenssen Hoc, født i Hoe præstegård 12. febr. 1702. Kom til akademiet 1720. Død i Varde 27. marts 1732. Gravvers:

Har denne kiste end de døde ben i gemme,
hans sjæl den er hos Gud, hans navn vi ej forglemme.
Som var bekendt hans dyd, guds frygt, oprigtighed
hans lærdom og hvad mer hos ham man prise véd.

Oval plade af bly, 38 × 32 cm. Fundet i (kor)gulvet under restaureringen 1950 og en tid opbevaret i malermester Ferdinand Pedersens privatsamling i Varde, siden forsvundet.¹⁵⁸

2) O. 1750. Marcus Wöldike, doktor og professor i teologi, assessor i konsistorium og i missionskollegiet, medlem af det kgl. Videnskabernes Selskab i København. Født i Sommersted i Sønderjylland 20. nov. 1699, nedbrudt af arbejde og en snigende feber hensovet 26. sept. 1750. – Latinsk indskrift på vers, anbragt af hustruen Ingeborg Wulf sammen med tre sønner og en datter.¹⁵⁹

3) O. 1775. I denne kiste gemmes Ingeborg Margrethe TermansDaatter, en datter af sidste rektor Termansen her i Varde. *6. jan. 1715. Kom i ægteskab med afgangne byskriver og hospitalsforstander Rasmus Øllgaard her sammesteds 8. okt. 1733. Moder til 15 børn, ni sønner og seks døtre, hvoraf syv allerede er gået for hende i evighed og ligemange af hvert køn efterlever. †4. febr. 1775, 60 år. Opregning af hendes gode egenskaber. En oval papplade

med skriveskrift, 27 × 18 cm, i P. G. Thorsens samling,^{90a} er formentlig en afskrift af eller et udkast til kistepladen. Ifølge epitafiet (nr. 4) var ægtefællerne begravet på kirkegårdens østre del.

4) O. 1776. Hans Lund, kgl. majestæts by- og rådstueskriver, hospitalsforstander og kirkeværge i Varde samt herredsskriver i Vester herred. Født i Fridericia 15. okt. 1737, indtrådt i ægteskab 20.(?) juni 1774 med den daværende velædle jomfru, hans nu efterladte enke, madam Kjer ... Døde meget hastigt i hans alders 40. år. Byskriver i 6 år, herredsskriver i 1 år. – Oval blyplade, lidt mindre end nr. 1. Indskriften delvis ødelagt. Fundet 1950 med tkårde på sammensunken kiste i gravkammer i korsskæringen (sml. s. 934). Opbevaret sammen med tkisteplade nr. 1, siden forsvundet.¹⁵⁸

*Kistekrucifiks, o. 1700. Af tin, 19 cm langt. Jordfund på torvet, vel fra nedgravet kiste på tkirkegård. I Varde Museum, inv. nr. 2119.

†Kårde, 1700'rne. En næsten bortrustet kårde fandtes 1950 på byskriver Lunds kiste. Jfr. tkisteplade nr. 4.

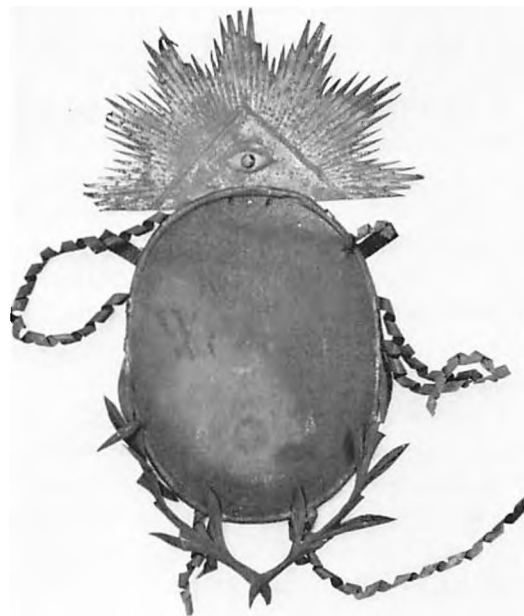

Fig. 56. *Begravelsesskjold nr. 1 for Knud Westesen †1838(?) (s. 936). I Varde Museum. NE fot. 1982. — Begräbnisschild Nr. 1 für Knud Westesen †1838(?).

**Begravelsesskjolde*, af jernblik, til fastgørelse på offerlys.¹⁶⁰ Seks stærkt forrustede skjolde, som opbevares i Varde Museum (inv. nr. 3985-90), stammer sandsynligvis alle fra S. Jacobi kirke.

1) (Fig. 56) 1838? Knud Westesen, *27. maj 1777, †19. ... 1838(?). Indskrift med sorte versaler og skriveskrift på oval plade, 32 × 24 cm. Herover trekant med Guds øje i strålekrans. Omkring pladen er korslagte olivenblade og »proptrækker«-bånd, alt i jernblik. Inv. nr. 3990.

2) 1839. Madam H. Krarup, født Güberg i Linaa præstegård 18. juli 17.., død i Varde 10. febr. 1839. Sort skriveskrift på oval, hvælvet plade, 32 × 24 cm. Under indskriften en malet olielampe. Over pladen trekant med øje. Pladen omgives af løst, grønmalet løvværk af jernblik. Inv. nr. 3987.

3) 1830'rne. Af den påmalede indskrift læses kun: »IT ... død den 3. Jan... 183.«. Oval plade 32 × 25 cm. Foroven trekant med øje. Omgivet af løse bånd og blade. Inv. nr. 3988.

4) 1847. Teubner Hansen, købmand og gæstgiver, født i Gram 31. dec. 1777, død i Varde 2. april 1847.¹⁶¹ Sort skriveskrift på oval, hvælvet plade, 43 × 30 cm. Foroven en malet olielampe. Inv. nr. 3985.

5) O. 1840? Oval plade, 30 × 25 cm, uden indskrift, men med våbenskjold: sparre over stjerne; sølv på blå bund. Vinget hjelmtegn.¹⁶¹ Foroven trekant med øje i strålekrans. Inv. nr. 3986.

6) O. 1840? Oval plade, 46 × 25 cm, med påmalet indskrift »MT« over olielampe. Topstykket udformet som en krone.¹⁶¹ Inv. nr. 3989.¹⁶²

Kirkegårdsmonumenter, på Varde gamle kirkegård. 1) (Fig. 57), o. 1795. Over biskop H. A. Brorsons to sønner, hans enke og svigersøn: Nicolai Brorson, født i Randrup præstegård 1723, »fra sit 12. år formedelst svagelighed nødt til at blive i sit værelse«, død i Varde 27. nov. 1791. Gravvers: »Indsvøbt i Nat, din Siel ei her/ udviklet blev;/ hist over Stierners Vei dit Liv/ begyndte.« – Christian Carl Brorson, født i Ribe bispegård 12. nov. 1745, lærer

ved Ribe latinskole 1765-70, præst i Hundstrup 1771-73, Ribe domkirkes kapellan 1782, derefter sognepræst i Varde, †1. april 1795. Gravvers. – Johanne Christine Riesc, født i Aggersvov (sic!) præstegård 22. juni 1720, gift 1742 med Ribe stifts biskop Hans Adolf Brorson, død i Varde 4. juli 1795. Gravvers. – Laurids Fogtman, født i Fohl ved Ribe 3. jan. 1748, hospitalsforstander og kirkevæрге i Varde 1777-1815, by- og herredsskriver i Vester, Øster og Nørre herreder 1781-89, by- og herredsfoged i samme herreder 1788-1814. Ved sin embeders fratrædelse udnævnt til virkelig justitsråd. Død i Varde 2. okt. 1821. Gravvers.

Monument af grå sandsten, 247 cm højt, rimeligvis rejst af byfoged Laurids Fogtman, gift med biskoppens yngste datter. Kort, kanneleret søjleskaft, som bærer en urne og hviler på rustikeret postament med profileret fod- og kronliste. Indskrifterne findes på en firesidet kube midt på søjlen; de tre første er samtidige og med fordybet antikva, den yngste indskrift, over Fogtman, med kursiv.

2) O. 1822. Anton Bendix Monrad, kgl. beskikket distriktslæge for Varde købstad og resp(ektive) distrikt, født i Hadersleb 7. febr. 1760, død i Varde 18. jan. 1822. Mindedig, signeret M. F. B. Monrads. – Grå, glat kalksten, 168 × 72 cm, med fordybet, sortmalet kursiv.

3) O. 1850. Bertel Agervig Forum, købmand i Varde, *7. juni 1806, †26. jan. 1850. Gravvers og citat fra Visd. 5,16 (15). – Brungrå sten, 70 × 84 cm, med indhuggede løvranke, kronet af hvidt marmorkors, 95 cm højt, der rejser sig fra laurbærkrans. Indfældet plade af hvidt marmor med indskrift i fordybede versaler og lille, lavt relief med symboler på afdødes erhverv.

4) O. 1852. Else Christensen, *4. marts 1792, †10. sept. 1852. – Grå granitsten, 66 × 70 cm, rått tilhugget, med indfældet indskriftplade af hvidt marmor med fordybede versaler. Et kors af hvidt marmor, der har kronet monumentet, er brækket af.

5) O. 1861. Laurits Christensen, *12. aug. 1787, †8. aug. 1861. Udscende som nr. 3.

6) O. 1864. Over to østrigere, døde i Varde 1864. Ludwig Herketh, Oberleutnant (premierløjtnant) ved 27. østr. infanteriregiment, født i Fulda 1836, såret ved Oversø, †17. maj 1864. Joseph Grabner, Gefreiter (underkorporal) ved samme regiment, født i Hatzendorf Steiermark 1841, †22. maj 1864. Indkvarterede i Varde under krigen 1864. »Fjernt fra deres fædreland hviler de her i fred«. – Cementstele, 100 × 110 cm, med todelt granitafdækning og indskrift med fordybde versaler på tre indfældede marmorplader (jfr. flighus s. 873).

†Kirkegårdsmonument. 1782. »Dette gravsted gemmer / det på oprejste epitafium / i kirken udmærkede ægtepar / hr. Wilhelm Fabricius / provst og sognepræst / i Varde og / Mad. Magdalene Paulsen. / Vel samlede i livet / her samlede i døden / indtil Gud på / samlingsdagen

Fig. 57. Kirkegårdsmonument nr. 1, o. 1795, over biskop H. A. Brorsons enke Johanne Christine Riese †1795, to sønner og svigersøn (s. 936). NE fot. 1982. — Friedhofsdenkmal, um 1795, für Bischof H. A. Brorsons Witwe, zwei Söhne und einen Schwiegersohn.

samler / dem til sig. / Bekostet af arvingerne 1782«. ^{90a} Jfr. epitafium nr. 3.

Støbejernskors, på Varde gamle kirkegård. 1) O. 1827. Haagen Ch[rist]ian v: Astrup, generalkrigskommissær og byfoged i Varde, *22. jan. 1766, †4. febr. 1827. Korsarmene afsluttes med trepas hvori blomst. Indskrift med reliefversaler. Højde 130 cm.

2) O. 1843. Organist Hans Henrik Haboll, født i Ribe 26. febr. 1789, død i Varde 30. marts 1843. Korsarmene lige afsluttede, indskrift med reliefkursiv. Højde 114 cm.

3) O. 1850. Kleinsmed Jens Larsen, født i Horsens 2. april 1797, død i Varde 26. jan. 1850. På bagsiden gravvers. Korsarmene har trepasafslutninger med femtakket stjerne og indskrift med reliefskriveskrift. Højde 92 cm.

4) O. 1851. Camilla Augusta, pensioneret kaptajn N. Foghs hustru, *1. okt. 1826, gift 6. juli 1850, †10. juli 1851. Korsarmene har trepasafslutninger; på korsstammen, øverst, engel med kors og palmegren. Gravskrift med reliefkursiv. Højde 88 cm.

5) O. 1857. Murermester Friiderich Johan Wilhelm Feddersen, født i Flensborg 2. maj 1826, død i Varde 17. sept. 1857. Korsarmene ender i trepas, hvori bånd og lilje som nr. 6 og 7; på korsstammen engel som nr. 4. Gravskrift med reliefkursiv. Højde 93 cm.

6) O. 1860. Boghandler Sophie Vilhelm Kloster, *5. febr. 1821, †20. maj 1860. Korsarmenes trepasafslutninger prydes på for- og bagside af to ranker, der mødes i liljefigur. Korsstammen støttes forneden af to støbte ranker. Gravskrift med reliefkursiv. Højde 117 cm.

7) O. 1862. Urmager C. M. Schmidt, *22. okt. 1809, †19. juli 1862. Korsarmene ender i trepas med bånd og liljefigur, tilsvarende nr. 5 og 6. Gravskrift med reliefkursiv, navnet med relieffraktur. Højde 89 cm.

8) O. 1871? Rebslager P. H. Bruun, *16. febr. 1826, †14. april 1867, og Marie Elisabeth Bruun f. Mickelsen, *21. dec. 1816, †23. okt. 1871. Som kors nr. 3, men med fligede afslutninger på korsarmene. Gravskrift med reliefskriveskrift. Højde 92 cm.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Herudover er benyttet:

RIGSARKIVET. *Danske Kancelli*. 1806, 1. dept., registrantsag nr. 296.

LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND. *Ribe stiftamt*. B9.1347. 1803-05. Dok. til Ribe amts forbedringshuses direktions protokol. – *Varde byfogedarkiv -1674*. B 82.24. 1587-1673. Dokumenter til tingbogen. – *Ribe bispearkiv*. C 4.122. 1639, 1719-79. Varde kirke. – 123. 1727-28, 1778-90. Varde kirke. Uregistrerede breve og dokumenter. – 1360-61. 1720-1807. Varde S. Jacobi kirkes rgsk. – 1363-70. 1808-99. Varde kirkes rgsk. – *Varde kirkeinspektion*. C 629.3. 1710-1857. Stolestaderegistre. – 7. 1688-1729. Rgsk. – 8. 1729-35. Regnskabsbog. – 9. 1729-1810. Regnskabsbog. – 10. 1777-1818. Rgsk. – 12. 1778-94 m.m. Kirke- og hospitalsrgsk. – 13. 1778-1810. Kopier af bilag til kirke- og hospitalsrgsk. – 14. 1794-1863. Regnskabsbilag. – 16. 1728-1927. Kirkebygninger.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK. *Ny Kongelig Samling*. 270,8. Terpagers notebog. – *Langebecks excerpter*. 4°, nr. 48. Provst W. Fabricius' indb. til Thura 1754. – *Addidendæ*. 617a, 4°, Thorsens samling.

NATIONALMUSEETS 2. AFDELING. *Indberetninger* ved J. Helms 1873 (bygning, inventar og gravminder), Chr. Axel Jensen 1902 (Jørgen Pallesens epitaf), Erik Bayer 1906 (pulpiturmalerier), Niels Termansen 1912 (prædikestol), Kristian Due 1916 (prædikestol), Hans Stiesdal 1950 (gravkamre, fundament af våbenhus), Elna Møller 1977 og 1982 (tagværker), Karl Søndergaard Nielsen 1979 (Jørgen Pallesens epitaf), Poul Grønder-Hansen 1982 (kirkegårdsmonument) og Ebbe Nyborg 1982 (inventar, epitafier og begravelseskjold). *Notebøger*. Søren A-bildgaard X, s. 19-26.

TEGNINGER OG OPMÅLINGER. NM2. Tegninger af døbefont samt detaljer af lysekrone og prædikestol ved E. Rondahl 1898. – Kalker af prædikestol ved Kristian Due 1916. – Plan, opstalt og detaljer af kirken ved Aage Bugge 1950. – Opmåling af våbenhusfundament i søndre korsarm ved Hans Stiesdal 1950. – Kalke af indskrift på døbefont ved Birgit Als Hansen 1973. – Plan og snit af kirken ved Søren Gottfred Petersen 1977. – *Kunsthakademiet. Samlingen af arkitekturtegninger*. Planer, snit og opstalter samt restaureringsforslag ved Kaare Klints tegnestue 1947. – *LA Vib. Varde kirkeinspektion* (C 629.16). Kort over S. Jacobi kirkegård og plan til et

nyt kirkegårdsanlæg ved L. Astrup 1805. – Plan af kirken med forslag til udvidelse ved Mikkel Stobberup 1803. – Plan og opstalter med forslag til udvidelse og nyt spir samt opmåling af gavlkam ved Mikkel Stobberup 1805. – Plan, snit og opstalter med forslag til ombygning ved Mikkel Stobberup 1808. – Plan og snit af tømmerkonstruktionen i tårnkuppel ved Mikkel Stobberup 1808. – Tegning til to bærende stolper ved Mikkel Stobberup 1820. – *Ribe stiftamt* (B 9.1347). Plan af kirken med angivelser af inventar før ombygningen ved Mikkel Stobberup o. 1800. – *Varde byhistoriske arkiv*. Projekt til kirkegårdens flytning o. 1810.

LITTERATUR. Kirsten Agerbæk: *Klassicisme i Sydvestjylland*. Bygmestrene Peder Frisvad og Mikkel Stobberup, 1970. – Edv. Eller: *Varde kirke før og efter 1949-51*, i *Ribe Stifts Årbog* 1953, s. 76-102. – Ole Faber og Bo Bramsen: *Varde Sølv. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870*, Varde 1983. – H. K. Kristensen: *Iver Wind og Varde kirkes store lysekrone*, i *ÅrbRibe*. 1970, s. 490-95. – Niels-Knud Liebgott: *Døbefonten i Varde Jacobi kirke*, i *NMArb.* 1973, s. 31-44. – Carl Lindberg Nielsen: *Varde Bys Historie*, Varde 1942. – Emil Reimer: *Ombygning og Udvidelse af Orgelet i Holmens Kirke og Sct. Ibs Kirke i Varde*, i *Dansk Kirkemusiker Tidende* 1924, s. 76-79. – Erik Ribersholt: *Ohr-orgelet fra Guldager kirke*, i *Orglet* 1973, s. 18-21.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af kirkegård, bygning og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg, Ole Olesen (orgler) og Hans Stiesdal (tårnur), gravminder ved Henrik Larsen og Niels Jørgen Poulsen. Redaktionen afsluttet dec. 1984.

¹ Ribe Oldemoder, udg. af O. Nielsen 1869, s. 111.

² *ActaPont.* IV, 3096 (1488) og 3138 (1489).

³ *Varde syssels kirkestol 1607*, udg. af H. K. Kristensen i *ÅrbRibe* X, 1940-43, s. 239.

⁴ RA DaKanc., Jy. reg. 24. aug. 1731.

⁵ RA DaKanc., Jy. tegn. 29. april 1747.

⁶ Tilladelsen blev givet 26. sept. 1806. RA DaKanc. 1. dept., reg. sag nr. 296.

⁷ *Præsteindberetninger til Ole Worm*, udg. af Frank Jørgensen, I, 1970, s. 214.

⁸ *KancBrevb.* 11. juni 1551 og 27. febr. 1591.

⁹ Skolen har haft til huse på stedet siden 1834, først i et pakhus og fra 1842 i en egentlig skolebygning, der lå så tæt ved kirken, at en vogn lige netop kunne passere mellem skole og tårn.

¹⁰ LA Vib. *Varde kirkeinspektion*. Rgsk. 1688-1729 (C 629.7).

¹¹ LA Vib. *Ribe bispearkiv*. Varde S. Jacobi kirkes rgsk. 1720-88 (C 4.1360).

- ¹² LA Vib. Varde kirkeinspektion. Rgsk. 1777-1818 (C 629.10).
- ¹³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde S. Jacobi kirkes rgsk. 1788-1807 (C 4.1361).
- ¹⁴ Carl Lindberg Nielsen: Varde Bys Historie, Varde 1942, s. 204.
- ¹⁵ JySaml. 2 rk. IV, s. 137.
- ¹⁶ JySaml. 4 rk. V, s. 476-516.
- ¹⁷ De Jessenske Relationer 1746, udg. af H. K. Kristensen, ÅrbRibe XXII, 1982, s. 233-45.
- ¹⁸ Lindberg Nielsen (jfr. note 14), s. 194ff.
- ¹⁹ Sml. Kirsten Agerbæk: Klassicisme i Sydvestjylland, 1970, s. 11-15.
- ²⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde kirkes rgsk. 1808-99 (C 4.1363-70).
- ²¹ Venligst meddelt af kirkegårdsinspektør Frede Andersen 1984.
- ²² Licitation over indhegning af kirkegården 1810. Arbejdet blev overdraget bygmester Mikkel Stobberup. LA Vib. Varde kirkeinspektion. Regnskabsbilag 1794-1863 (C 629.14).
- ²³ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kopier af bilag til kirke- og hospitalsrgsk. 1778-1810 (C 629.13).
- ²⁴ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kirkebygninger 1728-1927 (C 629.16).
- ²⁵ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Regnskabsbog 1729-1810 (C 629.9).
- ²⁶ Der er bevaret fire bomhuller i fjerde skifte, tre i syvende skifte og to i ellevte; i skibets sydside ses tre bomhuller i syvende skifte.
- ²⁷ Det kan ikke afgøres, om kirken oprindelig tillige har haft en indgang i vest, der er blevet ødelagt ved gavlens gennembrydning i forbindelse med tårnets opførelse.
- ²⁸ LA Vib. Varde byfogedarkiv -1674. Dokumenter til tingbogen 1587-1673 (B 82.24).
- ²⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde kirke 1639, 1719-79 (C 4.122).
- ³⁰ På Resens prospekt 1677 (jfr. s. 943) er våbenhuset fejlagtig anbragt i skibets vestende.
- ³¹ NM2. Indberetning ved Hans Stiesdal 1950.
- ³² LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).
- ³³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Vester Horne hrd. 1771, 1778-1812 (C 4.82).
- ³⁴ KancBrevb. 11. juni 1551.
- ³⁵ KancBrevb. 27. febr. 1591.
- ³⁶ KglBibl. Håndskriftsaml. Langebeks ekscerpter, 4° nr. 48. Provst W. Fabricius' indb. til Thura 1754.
- ³⁷ Det er betegnende, at indberetningen til Ole Worm, 1638 (jfr. note 7), nævner de to første brande, men ikke omtaler den 1590.
- ³⁸ KancBrevb. 1. dec. 1607.
- ³⁹ V. A. Secher: Forordninger og Recesser, III, 1891-94, s. 243f.
- ⁴⁰ KancBrevb. 19. maj 1639.
- ⁴¹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Vester Horne hrd. 1570-1774. Syn 1721 (C 4.79).
- ⁴² Jfr. note 10 og 29.
- ⁴³ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Regnskabsbog 1729-35 (C 629.8).
- ⁴⁴ Sml. Mikkel Stobberups overslag 12. sept. 1805 i RA (note 6).
- ⁴⁵ Sml. N. J. Israelsen: Nicolaus Hinrich Ricman, 1965.
- ⁴⁶ LA Vib. N. Lachmann: Beskrivelse over Ribe stift (H 7(2).67).
- ⁴⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Vester Horne hrd. 1741-64 (C 4.80).
- ⁴⁸ DaAtlas bd. V, 1769, s. 682.
- ⁴⁹ LA Vib. Ribe stiftamt. Dok. til Ribe amts forbedringshuses direktions protokol 1803-05 (B 9.1347).
- ⁵⁰ RA DaKanc. 1. dept., registrantsag nr. 296, 26. sept. 1806.
- ⁵¹ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kirkebygninger 1728-1927 (C 629.16).
- ⁵² Afleveringsforretningen fandt dog først sted 3. juni 1817. LA Vib. Ribe stiftsprovsti. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1808- (C 36A.13).
- ⁵³ På de to første forslag flugter korsarmene med skibets østgavl.
- ⁵⁴ Afbildet hos Kirsten Agerbæk: Klassicisme i Sydvestjylland, 1970, s. 40.
- ⁵⁵ Jfr. s. 893.
- ⁵⁶ Jfr. s. 893.
- ⁵⁷ Jfr. s. 915.
- ⁵⁸ LA Vib. Skast, Øster og Vester Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-91 (C 44.3-5).
- ⁵⁹ Edv. Eller: Varde kirke før og efter 1949-51, i Ribe stifts Aarbog 1953, s. 76-102.
- ⁶⁰ NM2. Indberetning ved Elna Møller 1982.
- ⁶¹ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kirke- og hospitalsrgsk. 1778-94 m.m. (C 629.12).
- ^{61a} »Guttis« formodentlig fejlskrift for »Iuttis«.
- ^{61b} KglBibl. Håndskrifter. Uldall, 186 fol. VI, s. 714-16.
- ^{61c} Jfr. C. Paludan-Müller: Grevens Feide I-II, 1853-54 (I, 285f. og II, 468f.); Thomas B. Bang: Klementfejdens Efterspil, HistT. 8. rk. VI, s. 168f. – Sml. også kongebrevet 21. marts 1537, s. 949.
- ⁶² Edv. Eller (jfr. note 59), s. 94.
- ⁶³ Edv. Eller (jfr. note 59), s. 85.
- ⁶⁴ Rgsk. (jfr. note 11 og 13).
- ⁶⁵ NM2. Brev 3. sept. 1918 fra Kristian Duc til Chr. Axel Jensen. Kun to af de mindste spir skal være gamle.
- ⁶⁶ Jfr. fig. 24. NM2. Brev 3. sept. 1918 (jfr. note 65).
- ⁶⁷ Ved restaureringen 1918 fandt Kristian Duc, at spirene var »stafferet sammen med prædikestolen« og derfor muligvis kunne stamme fra dennes opgangspanel (jfr. s. 911). NM2. Brev 3. sept. 1918.
- ⁶⁸ Jfr. Gertrud Schiller: Iconographic der Christli-

chen Kunst I, Gütersloh 1966, s. 75 f. og Lexikon der Christlichen Ikonographie, udg. E. Kirchbaum, Herder Verl. 1968f., art. Geburt Christi. Heri behandles dog hovedsagelig motivets tidlige, byzantinske ikonografi.

⁶⁹ NM2. Brev 6. okt. 1918 til Chr. Axel Jensen fra Kristian Duc. Der findes ingen egentlig indb. om undersøgelsen og istandsættelsen 1918, men hovedlinjerne fremgår af restauratorens korrespondance.

⁷⁰ NM2. Breve 31. aug. og 5. nov. til Chr. Axel Jensen fra Kristian Duc. Skriftstederne valgtes af Vardes præster.

⁷¹ Rgsk. (jfr. note 10), til arbejdet købtes bl.a. 24 bøger guld. – NM2. Brev 6. okt. 1918 (jfr. note 69).

⁷² Rgsk. (jfr. note 40). – NM2. Brev 6. okt. 1918 (jfr. note 69). – Søren Abildgaard, der besøgte kirken 1774, omtaler tavlens nylige maling og forgyldning. NM2. Abildgaards notebog X, s. 21.

⁷³ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kirkebygninger 1728-1927 (C 629-16). – NM2. Brev 6. okt. 1918 (jfr. note 69).

⁷⁴ Rgsk. (jfr. note 20). – NM2. Brev 31. aug. 1918 (jfr. note 70).

⁷⁵ NM2. Indb. af Jacob Helms 1873.

⁷⁶ Rgsk. (jfr. note 20). – LA Vib. Skast, Øster og Vester Horne hrdr.s provsti. Synsprotokoller 1828-91 (C 44.3-5).

⁷⁷ Evald Larsen: Varde har en kirke Sct. Jacobi tilforn endnu een Sct. Nicolai (kirkevejledning), s. 9. En indb. fra restaureringen 1967 foreligger ikke.

⁷⁸ Lindberg Nielsen (jfr. note 14), s. 211f.

⁷⁹ Se Varde Kirkeblad nr. 3, 1984.

⁸⁰ Vardekirkernes altersølv er behandlet af Ole Faber og Bo Bramsen: Varde Sølv. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870, Varde 1983, s. 39f.

⁸¹ Rgsk. (jfr. noterne 10 og 11).

⁸² Varde Sølv (jfr. note 80), s. 39.

⁸³ LA Vib. Vester og Øster Horne hrdr.s provsti. Kirkesyn 1892-1932 (C 44A.1).

⁸⁴ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kirkebygninger 1728-1927 (C 629.16) med tegning.

⁸⁵ Rgsk. (jfr. note 20). – LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kirkebygninger 1728-1927 (C 629.16).

^{85a} Ældre afskrifter i Resens Atlas (jfr. note 61b), s. 714, af Søren Abildgaard 1774 (i NM2) og i Jacob Helms' indb. 1873 sammesteds.

⁸⁶ Niels-Knud Liebgott: Afstøbninger af pilgrims-tegn på danske middelalderlige kirkeklokker, i Årb OldkHist. 1971, s. 197.

⁸⁷ Vardefontens pilgrimsmærker er udførligt behandlet og afbildet af Niels-Knud Liebgott: Døbefonten i Varde Jacobi kirke, i NMArb. 1973, s. 31f.

⁸⁸ Niels-Knud Liebgott (jfr. note 87), s. 225f. Afvigende tolkning af mærket hos Uldall, s. 138 og DK.Sjyll. s. 1349.

⁸⁹ Omtalen af en hvælving over fonten i denne forbindelse viser, at fonten må være opsat et sted i koret.

⁹⁰ Tilsvarende kendes fra en række kirker, jfr. Ribe S. Katrine (s. 747) og eksempelvis Græse kirke (DK.Frborg., s. 2205).

^{90a} KglBibl. Håndskrifter. Thorsens saml. Add. 4°, 617a.

^{90b} Et fuldt bevaret værk af denne art findes på loftet i Sønder Bjert kirke, Vejle amt. – Jfr. også H. K. Kristensen: Fontehimmel og kirkeværge, i ÅrbRibe. 1968, s. 59f.

⁹¹ Lindberg Nielsen (jfr. note 14), s. 224.

⁹² Michael K. Wustrack: Die Mechelner Alabaster-Manufaktur des 16. und frühen 17. Jahrhunderts, Frankfurt am Main, Bern 1982. Varde-reliefferne har ikke fundet vej til denne bogs fyldige katalog, men på redaktionens forespørgsel har dr. Wustrack i et brev (17.8.1984, i NM2) karakteriseret dem som typiske eksempler på Mechlen-arbejder, masseproduceret til eksport. Jfr. også Francis Beckett: Renæssancen og Kunstens Historie i Danmark, 1897, s. 174f. og DK. Holbæk, s. 1056f.

⁹³ Således Getsemane (spejlvendt), Kristus for Kajfas og Opstandelsen, jfr. Les estampes des Wierix, I, Bruxelles 1978, nr. 147, 149 og 558. Gravlæggelsen svarer nøje til et stik af Anton Wierix efter Maerten de Vos. Christie: Iconografi, fig. 315.

⁹⁴ NM2. Indb. ved Kristian Due 1916.

⁹⁵ NM2. Korrespondance mellem Kristian Due og C. A. Jensen 1916. Fotografier fra o. 1900 (i NM2) viser, at der indtil 1916 på det forsvundne nordre skjoldts plads var malet en replik af det søndre.

⁹⁶ NM2. Korrespondance mellem Kristian Due og C. A. Jensen 1916.

⁹⁷ Ifølge Kristian Dues indb. 1916 i NM2 svarede bogstolens ældste staffingering ikke til prædikestolens tidligste bemaling i øvrigt, bl.a. derved, at den var lagt på kridtgrund (jfr. note 98).

⁹⁸ Stafferingen, der blev fremdraget ret velbevaret 1916, var lagt på en rødbrun undermaling. Som bilag til Kristian Dues indb. i NM2 findes 19 farvelagte tegninger, der viser detaljer af skæringerne med den tidligste farvesætning.

⁹⁹ Også de mere fremmedartede indskrifter (undtagen måske nr. 8) har sikkert kunnet bestemmes som forsøg på gengivelse af det valgte skriftsted, men de er selvsagt fulde af fejl og misforståelser. Til bestemmelsen af indskrifterne og forsøg på opsporing af deres herkomst har redaktionen modtaget venlig bistand fra Det kongelige Biblioteks stab. I NM2 findes et responsum fra Vilhelm Thomsen 1916 angående den kinesiske indskrift (nr. 7).

¹⁰⁰ Om hans kærlighed til de lærde studier vidner en gave 1664, 100 dl. til anlæggelsen af en bogsamling ved skolen. Se Lindberg Nielsen s. 244, 301.

¹⁰¹ Tolkningen og rekonstruktionen 1916 hvilede på arkivundersøgelser foretaget af C. A. Jensen, se Fortid og Nutid 2, 1919, s. 198-99 og korrespondance mellem C. A. Jensen og Kristian Due i NM2. Lindberg Nielsen har 1947, s. 219 (jfr. note 14), fulgt C. A. Jensens tolkning, men at han har været i tvivl om Maren Nielsdatters rette identificering, fremgår af en forespørgsel til C. A. Jensen (i NM2).

¹⁰² Lindberg Nielsen (jfr. note 14), s. 282f.

¹⁰³ En præcis datering af alabasterne er ikke mulig. På redaktionens forespørgsel har Michael Wustrack (jfr. note 92) bekræftet, at reliefferne udmærket kan være hjemskrevet et par årtier før prædikestolens udførelse, ikke nødvendigvis til anbringelse i en prædikestol (til et epitafium?).

¹⁰⁴ Kristian Dues indb. i NM2 er meget fyldig, men foreligger kun som en kladde. Takket være de ældre arkivalier har hans resultater på nogle punkter kunnet korrigeres, og der har kunnet fæstes sikre årstal til de stafferinger, han beskriver.

¹⁰⁵ Således står Markus, Kristus, Lukas og Peter stadig på oprindelig plads. Det fremgår bl.a. af de oprindelige farver på ramkestykkerne bagved, der er afsat efter figurene. Kristian Dues indb. i NM2.

¹⁰⁶ Som bilag til Kristian Dues indb. i NM2 findes 15 farvelagte tegninger, der viser detaljer og skæringer med Niels Lunds staffering (af Due blot henført til 18. årh.).

¹⁰⁷ En del af de sekundære spir på altertavlen viste sig ved restaureringen 1916 at have samme farvelag som prædikestolen, hvorfor de antagelig stammer fra dennes gamle opgangspanel, jfr. s. 894 med note 67.

¹⁰⁸ Ifølge Stobberups licitationskonditioner (jfr. note 51) kunne begge prædikestolstrapper (S. Jacobis og S. Nikolajs) og begge »fløjene« ved S. Jacobi kirkes prædikestol tages til hjælp som gammelt træ. Andetsteds hedder det, at dersom altertavlen af enten den ene eller den anden kirke, eller noget deraf kunne anvendes til »Styrke og Ziir« ved det ny prædikestolsalter, burde det ske.

¹⁰⁹ Rgsk. (jfr. note 20). – LA Vib. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1808- (C 36A.13).

¹¹⁰ NM2. Korrespondance. Et restaureringsfoto fra o. 1950 viser et par stolegavle og en låge med afdækkede farverester, bl.a. marmorering af lågens fylldingsspejl.

¹¹¹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde kirke, uregistrerede breve og dokumenter 1727-28, 1778-1790 (C 4.123) og Varde kirkeinspektion. Stolestaderegistre 1710-1857 (C 629.3).

¹¹² At også de fire renaissancepaneler kommer fra S. Nikolaj, sandsynliggøres af deres placering i den del af stoleværket, der har gavle fra S. Nikolaj. Endvidere fremgår af Stobberups indretningsplan 1803 (jfr. fig. 17), at de fire lange paneler næppe kan have haft plads i S. Jacobi, snarere derimod i S. Nikolajs

stærkt opdeltede stoleværk (jfr. s. 955f. og s. 946, fig. 4).

¹¹³ Edv. Eller (jfr. note 59), s. 98f.

¹¹⁴ Edv. Eller (jfr. note 59), s. 90, 96.

¹¹⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde kirke, uregistrerede breve og dokumenter 1727-28, 1778-1790 (C 4.123).

¹¹⁶ NM2. Abildgaards notebog X, s. 23.

¹¹⁷ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Stolestaderegistre 1710-1857 (C 629.3).

¹¹⁸ Orgelbygger P. S. Rung-Keller anfører 1904, at det gamle orgel har 17 stemmer. Intet tyder dog på, at Ohrts orgel på noget tidspunkt har haft flere end ni stemmer, eller at man udover dette har haft et 17 stemmers orgel i kirken.

¹¹⁹ Niels Friis: J. A. Ohrt, vestkystens orgelbygger. Orglet 1973, 1, s. 12-17. Erik Riberholt: Ohrt-orglet fra Guldager kirke. Orglet 1973, 1, s. 18-21. Yderligere oplysninger i Den danske Orgelregi-strant.

^{119a} Lindberg Nielsen (jfr. note 14), s. 220.

¹²⁰ Cornetten betegnes hos Worm blot som en »Cornet 4.«, men det fremgår af sammenhængen (i redegørelse for udbygningen af den korte oktav), at der har været tale om en rørstemme og ikke en labial, flerkoret Cornet.

¹²¹ Amdi Worms reparationstilbud 1766 (jfr. note 24). Orglet har muligvis også haft tremulant, idet en sådan forefandt 1817 (Caspar Worms reparations-tilbud, jfr. note 20). Visse detaljer i dispositionen kan pege hen på Johan Heide i Flensborg (værksted 1619-42) som orglets bygmester: 1) Den tilsyneladende dublering af Principal 2' i rygpositivet. (Formentlig har stemmen klinget i 4 fods lejet, men har blot haft fælles bas med Fløit 4 Fod, således at den største selvstændige pibe havde 2 fods længde). Et tilsvarende forhold gør sig gældende i Ribe domkirkes dispositionsoptegnelse 1710 (s. 472), hvor rygpositivets principal også synes opgivet med halveret fodtal. 2) Mixturens lave kortal. Også dette træk kendes fra Heides orgel i Ribe domkirke.

¹²² Emil Reimer: Ombygning og Udvidelse af Orglet i Holmens Kirke og Sct. Ibs (Jacobi) Kirke i Varde. Dansk Kirkemusiker Tidende 1924, s. 76-79.

¹²³ Poul-Gerhard Andersen: Af en orgelbyggers dagbog. Organist-Bladet 1981, s. 338, 374, 382-84, 401f., 405f.

¹²⁴ Poul-Gerhard Andersen: Den danske orgelreformens. Orgelforum 1979,2, s. 15-17.

¹²⁵ Organist- og Kantorembederne, 4. udg., 1944.

¹²⁶ Således på prædikestolen i Bramminge kirke (Gørding hrd.).

¹²⁷ Jfr. Georg Garde: Danske Silkebroderede lærredsduge fra 16. og 17. Årh., 1961, s. 288.

¹²⁸ NM2. Indb. 12. jan. 1906 af Erik Bayer efter besigtigelse af de restaurerede malerier.

¹²⁹ En tegning til et nyt orgelpulpitur med brystning i tre buer, tegnet af tømremester Rosengaard, findes i LA Vib. Varde Kirkeinspektion, Kirkebygninger 1728-1927 (C 629.16).

¹³⁰ Jfr. note 90a og A. Grunnet Jepsen i ÅrbRibe, 1929, s. 268f. I så fald må kronen være kommet til kirken fra bygmester Stobberup, der ved S. Nikolaj kirkes nedlæggelse havde erhvervet begge denne kirkes gamle kroner.

¹³¹ Rgsk. (jfr. note 10). Auktionslisterne 1811 (jfr. note 20) melder intet om salg af en sådan gammel lysekroner fra S. Nikolaj.

¹³² Historien omkring lysekronens stiftelse er behandlet af H. K. Kristensen: Iver Wind og Varde kirkes store lysekroner, i ÅrbRibe, 1970, s. 490f. Iver Wind indrettede sig et stort gravkapel i Dalum kirke ved Odense.

¹³³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde kirke 1639, 1719-79 (C 4.122). – Lindberg Nielsen (jfr. note 14) s. 239.

¹³⁴ Varde Sølv (jfr. note 80), s. 53.

¹³⁵ Evald Larsen (jfr. note 77), s. 13.

¹³⁶ Rgsk. (jfr. noterne 10 og 20).

¹³⁷ Rgsk. (jfr. note 20). – Se også Varde Sølv (jfr. note 80), s. 81f.

¹³⁸ Lindberg Nielsen (jfr. note 14) s. 208. – JySaml. 2. rk. IV, s. 496.

¹³⁹ Evald Larsen (jfr. note 77), s. 16f. – NM2. Korrespondance.

¹⁴⁰ Om kirkens klokker foreligger beskrivelser i indb. af Jacob Helms 1873 (i NM2) og i Jacobi kirkes kaldsbog 1902f., ved embedet. Lindberg Niensens redegørelse for klokkerne (jfr. note 14), s. 224f. har på flere punkter kunnet korrigeres.

¹⁴¹ I Danmark kendes ikke andre arbejder af Hans Altena, »des erbaren rades bussengeter« i Hamborg, hvis hovedværker i denne bys kirker gik til grunde

under Anden Verdenskrig. Se Robert Körner: Zur Geschichte der Glockengiesser in Hamburg, Hamburg 1905, s. 24, og henvisningen note 143.

¹⁴² Jfr. C. Nyrop: Om Danmarks Kirkeklokker Bog deres Støbere, 1882, s. 91f. og DK. Frborg., s. 2567.

¹⁴³ Klokken blev ødelagt under Anden Verdenskrig, se Die Bau- und Kunstdenkmale der freien und Hansestadt Hamburg III, ved Renata Kléc Gobert, Hamburg 1968, s. 227.

¹⁴⁴ V. A. Secher: Forordninger og Recesser, III, 1891-94, s. 243f.

¹⁴⁵ KglBibl. Håndskriftsaml., NyKglSaml. 270,8.

¹⁴⁶ Inv. nr. 2129.

¹⁴⁷ Synsprotokol for Varde præstegård, kirke og kirkegård, 1952f. Ved embedet.

¹⁴⁸ NM2. Indb. af Jacob Helms 1873.

¹⁴⁹ Peder Nielsen var provstiskriver og ejer af Kærgård og Lunderup. Død o. 1694.

¹⁵⁰ Lindberg Nielsen (jfr. note 14), s. 221.

¹⁵¹ NM2. Søren Abildgaards notebog X, s. 19-26.

¹⁵² Den sidste oplysning ifølge DaAtlas. (jfr. note 48).

¹⁵³ Danske Samlinger for Historie m.m., I, 1865-66, s. 48.

¹⁵⁴ Las Jensen døde 1661.

¹⁵⁵ Laurids Lauridsen døde 1695.

¹⁵⁶ Jfr. C. Lindberg Nielsen: Ringkøbing købstads historie, 1943-64, s. 321.

¹⁵⁷ Formodentlig borgmester P. Schelde.

¹⁵⁸ Edv. Eller (jfr. note 59), s. 97.

¹⁵⁹ Indskriften på den forsvundne plade kendes fra en afskrift af N. Lachmann ca. 1763 (jfr. note 46).

¹⁶⁰ Jfr. S. Ellkier-Pedersen: Offerlys og mindeskjoldet, i Vejle Amts Årbog 1981, s. 7-60.

¹⁶¹ Afskrift i museets protokol.

¹⁶² Skjoldet var 1984 ikke tilstede i museet.

Fig. 58. Lysekroner (nr. 2, s. 924), 1642, detalje. Pyntearm, efter tegning af E. Rondahl 1893 i Nationalmuseet. — *Kronleuchter, 1642, Detail. Zierarm.*

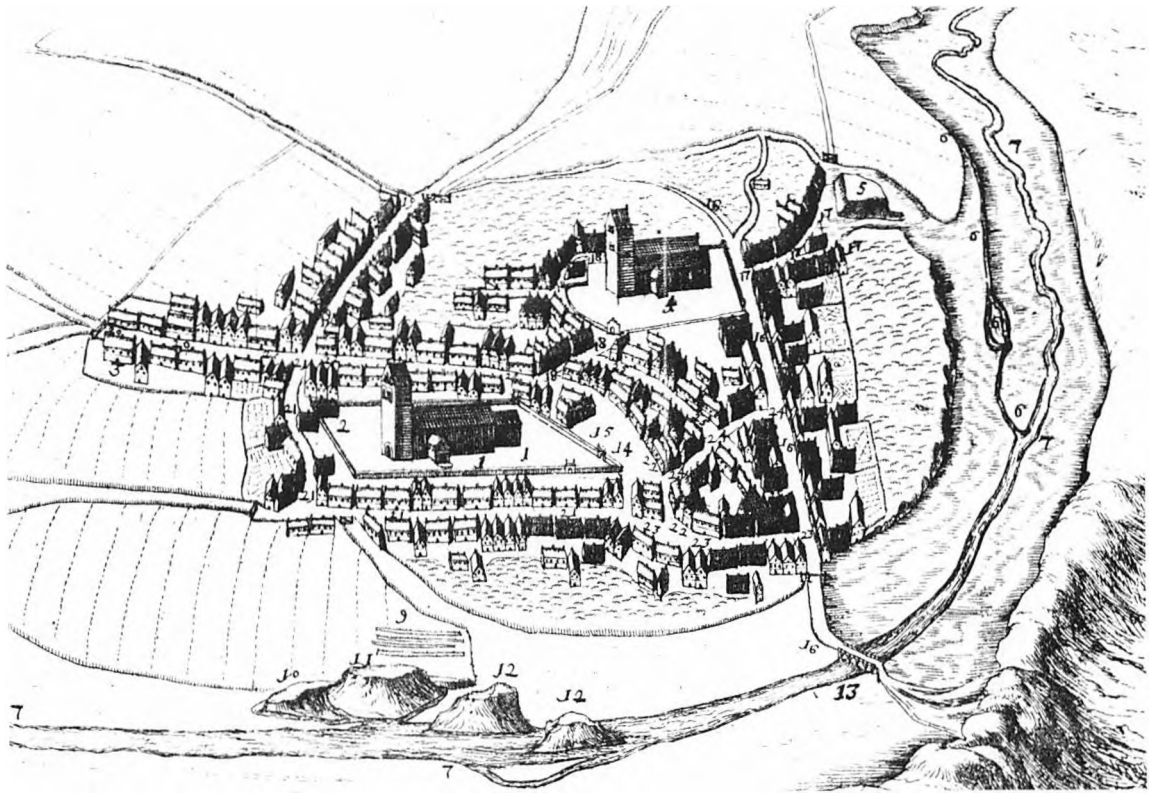

Fig. 1. Prospekt af Varde, efter Resens Atlas 1677. Til venstre S. Jacobi kirke og kirkegård, til højre S. Nikolaj kirke og kirkegård. I forgrunden Varde å med voldstedet Vardehus. Den ældre, senere forsvundne bebyggelse syd og vest for S. Jacobi ses endnu (jfr. s. 867). — *Prospekt von Varde, nach Resens Atlas 1677. Links die Sankt-Jacobi-Kirche mit dem Friedhof, rechts die Sankt-Nikolaj-Kirche und ihr Friedhof. Im Vordergrund die Varde Å mit der Burgruine Vardehus.*

VARDE †S. NIKOLAJ KIRKE

NOTER S. 961

Historisk indledning. Vardes anden sognekirke var ligesom en række jyske købstadskirker, i bl.a. Ribe (se s. 840f.), Kolding og Vejle, viet den hellige Nikolaj. Sognet, der også omfattede landsbyerne Mejls og Nørre Frisvad (se s. 867), blev 1809 lagt sammen med S. Jacobi, hvorefter kirkens mure blev nedbrudt og kirkegården udstykket i byggegrunde. Kun gadenavnet, Nikolajkirkestræde, mindede om kirkens eksistens, indtil en arkæologisk undersøgelse 1981-82 (se ndf.) fremdrog kirkens fundamenter og blotlagde kirkegårdens grave. Efter indretningen af en

parkeringsplads på stedet er kirketomten 1984 markeret med kampesten.

En sognepræst, Herbert, ved Varde S. Nikolaj nævnes 1342.¹ I middelalderen havde kongen muligvis patronatsret til kirken;² efter reformationen fik borgmester og råd ansvaret for indtægter og vedligeholdelse.³ Efter Grevefejdens ødelæggelser tillod kongen 1537,⁴ at kirken måtte nedbrydes, men borgerne valgte at beholde begge kirker, og heller ikke planer om at nedrive kirken efter branden 1551 blev ført ud i livet.⁵ Fra 1731 havde sognet dog præst

Fig. 2. Situationsplan 1984 med den o. 1810 nedlagte kirkegård (prikket areal) indtegnet på moderne kort. Tegnet af MN 1984. — Lageplan 1984 mit dem um 1810 aufgelassenen Friedhof (punktierte Fläche), auf modernem Plan eingezeichnet.

fælles med S. Jacobi.⁶ 1788 drøftede man igen muligheden af at nedlægge sognet, men beslutningen blev først endelig truffet ved kongelig resolution af 26. september 1806.⁷

Et *Vor Frue* alter nævnes 1503-11.⁸

Ifølge et *sagn*⁹ blev tilbygningen til kirken opført af en mand, der blev overfaldet af røvere ved Gellerup, som tak for sin redning. Tilbygningen skulle stå, så længe verden stod, og det skal da også have voldt vanskeligheder at få denne del af kirken nedrevet. Efter en anden mundtlig tradition¹⁰ blev der ved nedrivningen fundet en begravelse for en »grevelig familie«. Kisterne blev nedsat på kirkegården, og gravkælderen omdannet til vinkælder. Fortællingen sigter sandsynligvis til gravkrypterne i kirkens østende (se s. 960), hvoraf én tilhørte ejeren af herregården Lunderup. Ifølge endnu et *sagn*¹¹ skulle den, der nedbrød kirken, få en brat død. Derfor turde ingen af bygmester Mikkel Stobberups svende påbegynde arbejdet; men mester selv entrede stilladserne og fjernede de første sten.

Mønter. I forbindelse med den arkæologiske undersøgelse 1981-82 fandtes 20 ældre mønter, heriblandt en brakteat, to frisiske mønter fra 1100'rne samt tre mønter slået under Valdemar II.¹²

Den arkæologiske undersøgelse 1981-82. Efter nedrivningen af en række bygninger på kirkegårdens grund, forud for anlæggelsen af en parkeringsplads, foretog Varde Museum ved Mogens Vedsø 1981-82 en arkæologisk undersøgelse af området (fig. 7). Udgravningen, der tillige blotlagde et parti af kirkegården nord for kirken samt et enkelt felt i kirkegårdens vestre udkant, bekræftede kirkens beliggenhed og grundplan, således som denne var kendt fra ældre opmålinger. Området øst for kirken, hvor et formodet kor må skulle søges, kunne dog ikke udgraves på grund af en eksisterende bygning. Der var intet tilbage af selve murværket, og fundamenterne var flere steder plyndret for sten ligesom gulvlagene var gravet bort. En række *løsfund* er dog væsentlige for forståelsen af bygningen, således forekomsten af tufsten (se s. 947). Af fundene er mønterne nævnt ovenfor, gulvliser s. 950, mens grave og gravkrypter, to sigilstamper og en kårde behandles

under gravminder s. 959f. Af *keramik* blev der foruden enkelte skår af stentøj og en del glaseret keramik fundet store mængder skår af jdepotter.¹³

KIRKEGÅRD

Kirken var opført på et jævnt terræn i byens nordøstre del, ca. 12 meter over havet og 450 meter nord for åens nuværende løb. Kirkegården (fig. 2) afgrænsedes af Skovbogade (nu Storegade) i øst og huse og haver langs Smedegade i nord og vest. Det er muligt, at jordstykket mellem kirkegården og Smedegade oprindeligt har tilhørt kirkegården.¹⁴ Mod syd optog kirkegården et areal på den anden side Nygade (anlagt efter sløjfningen), hvor den stødte op til en af byens større gårde og dennes have. Der var i 1700'erne i alt fem indgange, og kirkegården har formodentlig haft en betydelig færdsel af fodgængere, som benyttede begravelsespladsen til at skyde genvej mellem Skovbogade og Smedegade. 1756¹⁵ indkøbtes fem læs sand til stierne på kirkegården.

Hegnet bestod i 1700'erne af plankeværk, opstillet over et lavt stendige ligesom på S. Jacobi kirkegård (se s. 871). Det østre hegn, langs Skovbogade, afløstes 1768¹⁵ af et dige af kløvede sten, 146 alen langt (ca. 90 m) og 2¼ alen højt (ca. 1,4 m). »Rækværket« mod de private haver krævede jævnlige istandsættelser og var sammenflikket af forskellige materialer, fyr-lægter og norske deller, på nogle strækninger afdækket med udskærbrædder. Ved reparation af fundamentet under en del af plankeværket 1724¹⁵ anvendtes otte tønder kalk og 150 store, gamle mursten fra Øllufgård. 1779¹⁶ indkøbtes fire egepæle »for at få kirkegården fri for overløb af kreaturer«.

Indgange. År 1700¹⁷ nævnes tre murede »stetter« og to ganglåger af træ. To af de murede indgange vendte ud mod Skovbogade; mod Smedegade var der to låger, ud for henholdsvis Nikolajkirkestræde og Spigerborggade, mens hovedindgangen, almindeligvis omtalt som »ligporten«, ¹⁵ sandsynligvis har stået i kirkegårdens sydvestre hjørne, hvor nu Nygade ud-

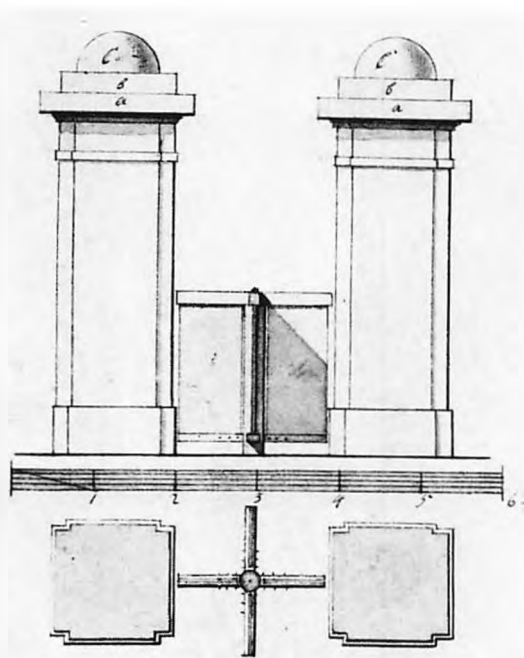

Fig. 3. Forslag til kirkegårdsindgang, tegnet af Mikkel Stobberup 1796 (s. 945). Mål i danske alen. Landsarkivet for Nørrejylland. — *Vorschlag zum Friedhofseingang, entworfen von Mikkel Stobberup 1796.*

munder i Smedegade. På Resens prospekt 1677 (fig. 1) ses her en muret, kamtakket *portal*. Porten blev repareret 1756¹⁵ og fornyet 1778,¹⁶ hvortil der medgik 1000 nye mursten. Den solgtes til nedbrydning 1810¹⁸ for 4 rdl. og betegnede da som en »hvelvet ligport af mur«.

Ved den sydøstre indgang opførtes 1796¹⁹ et muret, klassicistisk *indgangsparti* efter tegning af bygmester Mikkel Stobberup. Den bevarede tegning (fig. 3) viser Stobberup som en trænet arkitekt, der beherskede tidens formsprog. To svære, faldede piller, afdækket med sandstensplatter og halvkugler, omgiver en bevægelig »hvirvel«, der holdt dyrene ude. Pillerne solgtes ved auktion 1810,¹⁸ idet dæksten og kugler dog blev afgivet til byens nye begravelsesplads, hvor de indgår i portalen syd for S. Jacobi kirke (se s. 873).

Ved auktion 1810¹⁸ solgtes tillige en *kirkerist* af jern i træramme. I løbet af 1700'erne nævnes reparationer af adskillige *riste*. — 1756¹⁵ opsattes

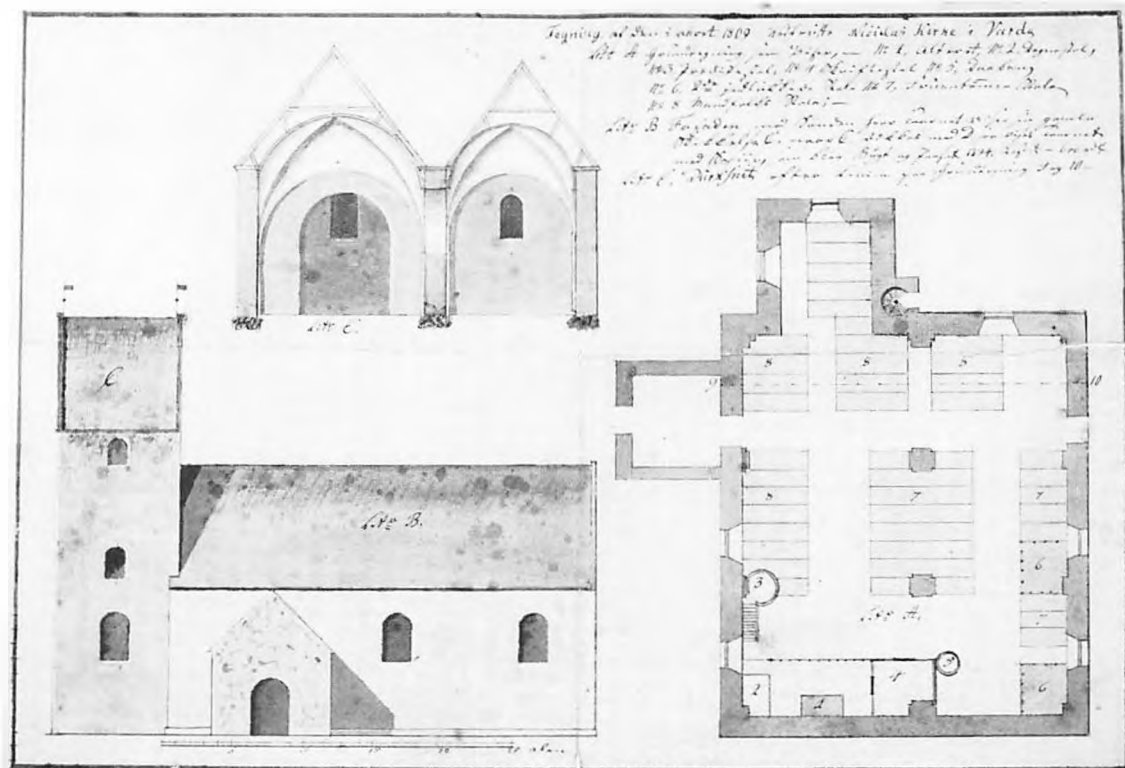

Fig. 4. Kirken før nedrivningen 1809, vist med det gamle tårn, som 1794 afløstes af spir. Grundplan (vest opad), tværnsnit set mod vest og opstalt af sydfacaden. Tallene 1-8 på grundplanen angiver: 1. Alter. 2. Degnestol. 3. Prædikestol. 4. Skriftestol. 5. Døbefont. 6. Lukkede stole. 7. Fruentimmerstole. 8. Mandfolkestole. Mål i danske alen. Tegning i Varde byhistoriske arkiv. — *Die Kirche vor dem Abbruch im Jahr 1809, dargestellt mit dem alten Turm, der 1794 von einer Turmspitze abgelöst wurde. Grundriß (Westen oben), Querschnitt gegen Westen gesehen und Aufriß der Südfassade. Die Zahlen 1-8 auf dem Grundriß geben an: 1. Altar. 2. Küsterstuhl. 3. Kanzel. 4. Beichtstuhl. 5. Taufe. 6. Geschlossene Gestühle. 7. Frauenzimmerstühle. 8. Männerstühle. Maße in dänischen Ellen.*

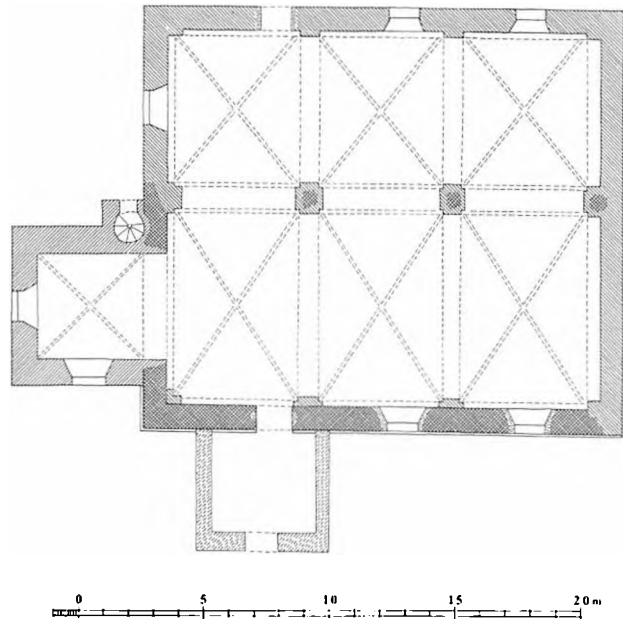
tre »hvirvler«, og 1783¹⁶ plantede man 19 elmtræer på kirkegården. Laurs Madsen fik 1799¹⁹ tilladelse til at bygge et lille firefags *hus* på 10 kvadratalen ved østsiden af kirkegården, ud mod Skovbogade.

Ved kirkegårdens nedlæggelse 1810 blev arealet, omtrent 11000 kvadratalen, delt i 16 parceller, hvorpå der blev udstedt arvefæsteskedder med en fast årlig afgift til S. Jacobi kirke.²⁰ Og tværs over den gamle begravelsesplads anlagde man en ny gade, Nygade, som afløser for kirkegårdens befærdede stier.

BYGNING

Kirken, hvis omrids efter udgravningen 1981-82 er markeret i terrænet med nye kampesten, kendes fra en opmåling, fig. 4, foretaget kort før nedbrydningen 1809. Den fremtrådte da som et toskibet, hvælvet anlæg, bestående af et romansk skib, der i senmiddelalderen var udvidet med et nordre sideskib, et tårn i vest og et våbenhus i syd. Den romanske stenkirke omfattede efter alt at dømme oprindeligt også et kor, som er nedrevet, da man o. 1500-25 opfør-

Fig. 5. Grundplan 1:300, tegnet på grundlag af fig. 4. Marianne Nielsen 1984. Nord opad. — Grundriß 1:300, gezeichnet anhand von Fig. 4.

te sideskibet. – Orienteringen har en mindre afvigelse mod nord.

†*Trækirke?* Ved den arkæologiske undersøgelse konstaterede man, at området havde været benyttet til kristen begravelse før stenkirken opførelse, idet adskillige grave (sml. s. 960) strakte sig ind under det romanske skibs fundament og var sløjfet i forbindelse med byggeriet.¹³ Det er således rimeligt at regne med en ældre kirke på stedet, formentlig en trækirke. På den forstyrrede grund var det dog ikke muligt at påvise egentlige bygningslevn, men udgraveren har ud fra en betragtning af stenkirken fundamenter peget på vestenden som det mest sandsynlige sted for en eventuel trækirkes placering.

Den romanske stenkirke, hvoraf altså kun skibet kendes, var opført på en grund af gult istidssand, dækket af et 10 cm tykt lag flyvesand. Udgravningen viste, at murene i sin tid var nedbrudt til grunden, ja at endog *fundamenterne*, som bestod af små marksten, var delvis fjernet. Grøfterne var kun gravet ned gennem flyvesandet, men hvor de gennemskar ældre grave, var disse tømt for jord og skeletrester og fyldt med sten. Fundamenterne under skibets vestgavl og under den vestre del af sydmuren var dog anlagt som regulære grønne i under-

grunden, hvad der kan skyldes, at skibets vestende var opført i en senere etape.¹³

Skibet målte ca. 10 × 19 m, svarende til en middelstor landsbykirke. Ved nedbrydningen i 1809 var der af det romanske murværk i det væsentligste kun skibets sydmur tilbage (resten var nedrevet under om- og tilbygninger), og denne var formodentlig noget ændret ved reparationer. Under udgravningen fremdrog man betydelige mængder *rhinsk tuf*, herimellem et par hele kvadre²¹ samt dele af formsten²² og buekvadre,²³ hvilket godt gør, at dette materiale har indgået som et væsentligt byggemateriale. Men om tuffen har været så fremtrædende, at bygningen bør henregnes blandt landsdelens egentlige tufstenskirker med disses dekorative detaljer, lisener og blændinger, kan ikke afgøres. På tegningen fig. 4 er den kalkede sydfacade vist med en simpel *sokkel*,²⁴ uden spor af andre arkitektoniske detaljer. *Syddøren* var anbragt på den traditionelle plads i murens vestende.

Det er som nævnt rimeligt at antage, at den romanske kirke oprindelig også har omfattet et *kor*, hvis fundamenter, ifald noget er bevaret, da må skjule sig under ejendommen øst for udgravningsområdet.

Tilføjelser og ændringer. I slutningen af middelalderen, formodentlig 1500-25, blev kirken

udvidet med et sideskib mod nord og forsynet med hvælv, så den herefter fremstod som en toskibet »hallekirke«. Tårnet ved skibets vestende var sandsynligvis opført inden udvidelsen; også våbenhuset ved sydsiden, der ses allerede på Resens prospekt, kan være middelalderligt.

Sideskibet benævnes i stolestaderegistrene o. 1710 og 1784²⁵ stadig »den nye kirke«. Ifølge en tradition, gengivet 1701,²⁶ blev udvidelsen foretaget af Vardeborgeren Marquard Nielsen, som blev begravet i kirken 1525 (se s. 960). Marquard Nielsen, med tilnavnet »den rige«, grundlagde 1520 byens hospital (s. 964). Han nævnes på et monstransskab, skænket af sønnen Johannes (s. 956), og skal ifølge Resen have indstiftet rige gudstjenester.

Under udgravningen af sideskibets gulv afdækkedes en grav med sigilstampe fra 1300'rne for præsten Bernhard (se s. 960).²⁷ Det kunne ikke arkæologisk afgøres, om graven var yngre end bygningen, men der er dog næppe noget til hinder for, at præstegraven har været kastet inden sideskibets opførelse.

Materialerne har efter alt at dømme været *teglsten*, hvilende på et bredt fundament af marksten.²⁷ En *dør* i nordmurens vestende var placeret lige over for indgangen i syd. I 1700'rne var der et rundbuet (omdannet?) *vindue* i vest og to i nord.

I forbindelse med kirkens udvidelse nedbrød man den gamle nordmur og indbyggede seks fag gotiske *krydshvælv*. Disse hvilede på runde gjordbuer, udspændt mellem to fritstående, falsede piller på den gamle murs plads midt i rummet og på væg- og hjørnepiller, hvoraf sideskibets og østgavlens var muret i forbandt med væggen.

Østgavlen, som spændte over begge skibe, er på fig. 4 vist som en ligeløbende mur uden vinduer. Den brede, toskibede bygning var dækket af to selvstændige, teglhængte *sadeltage* med en stor blyrønde mellem de to midterste tagflader (sml. tværsnittet fig. 4).

Hallekirken uden selvstændigt kor kendes som *plantype* også i Borup (DK. Kbh. Amt, s. 1177f.) samt i Drøsselbjerg og Kirke Helsin-

ge, Holbæk amt.²⁸ Drøsselbjerg kirke har tilmed i en kortere periode stået med den samme noget utraditionelle og upraktiske tagløsning som S. Nikolaj, som også har været brugt i Toreby (DK. Maribo, s. 1001f.) og i øvrigt har været almindelig i Nederlandene. Ændringen af en enskibet kirke til et toskibet anlæg kan være inspireret af tiggermunkearkitekturen.²⁹

Tårnet (fig. 4) var placeret ved det romanske skibs vestside og er sandsynligvis opført før kirkens udvidelse mod nord. Materialerne var efter alt at dømme teglsten; østmuren hvilede på skibets gavl. Tårnummet, der havde ét rundbuet (omdannet?) vindue i syd og ét i vest, dækkedes af et hvælv og var forbundet med kirken med en bred, rundbuet arkade. Her var i 1700'rne opstillet stolestader for mændene. Der var adgang til de to øvre stokværk ad en *spindeltrappe* i et muret *trappehus* i hjørnet ved tårnets nordside. Huset omtales 1801³⁰ som et »halvtag«. Mellemstokværket og klokkestokværket havde hver en rundbuet åbning i syd.

Indtil 1794 var tårnet dækket med et blytækt sadeltag med gavl i øst og vest. På prospektet i Danske Atlas (s. 865, fig. 1) prydes gavlene af de samme *svungne kamme* som ses på S. Jacobi kirke (jfr. s. 879).

Spiret, der opsattes 1794, var tegnet og udført af Vardes førende bygmester, Mikkel Stobberup.³¹ Forud for licitationen, som han selv deltog i, udarbejdede han for kirkeinspektionen tre alternative forslag til spirets udformning (fig. 6), der blandt andre blev forelagt bygmester Langen (Ferdinand Lange) i Ribe. Samtlige tre forslag regnede med dobbelte glamhuller samt en svær gesims. Forslag A viser et slankt, ottesidet løgspir (som Stobberup gentog i en anden udformning i forslaget 1805 til spir på S. Jacobi kirke, sml. s. 886). Forslag B, der blev foretrukket af Lange og udbudt i licitation, var et todelt, firesidet spir med en indskudt, klassicerende »karnis« mellem de to svejfede tage. C viser et enkelt, firesidet, svejftet pyramidetag.

Ved licitationen på Varde rådhus 12. juni 1794³¹ bød Stobberup 598 rdl. og fik arbejdet overdraget. Spiret skulle være afsluttet inden

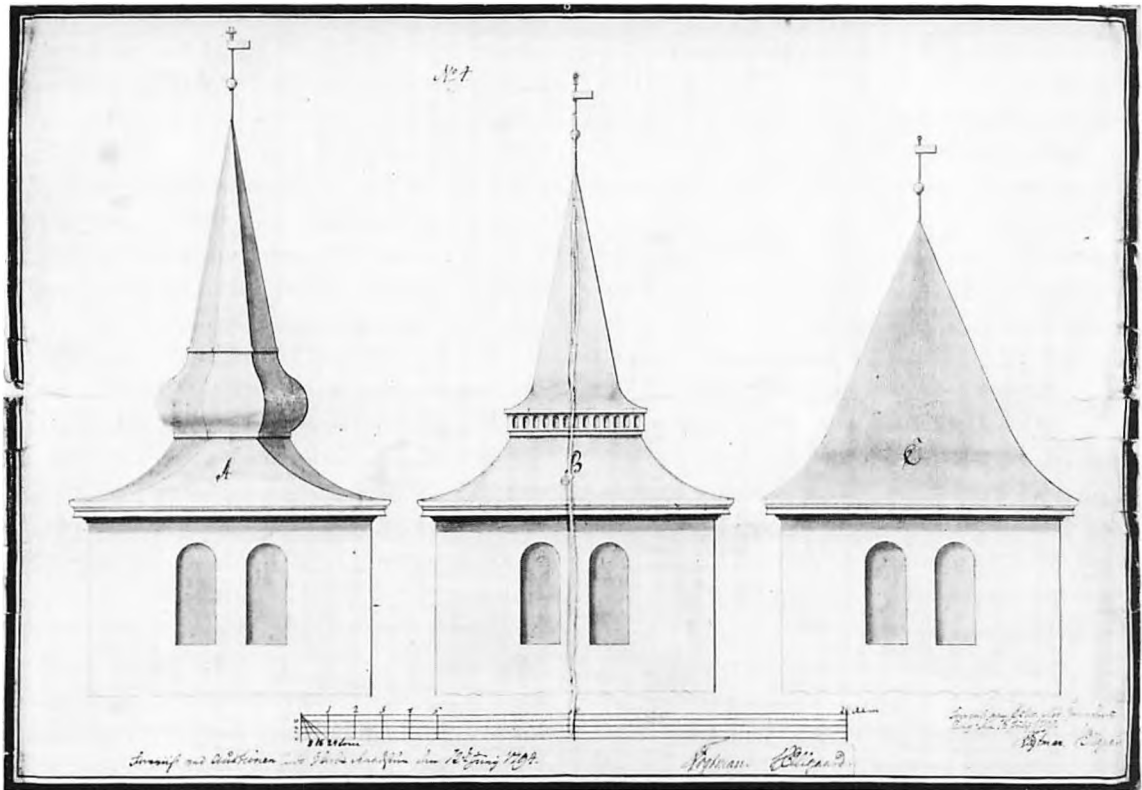

Fig. 6. Forslag til spir over tårnet, tegnet af Mikkel Stobberup 1794. Det midterste forslag, B, blev udført (s. 948). Mål i danske alen. Farvelagt tegning i Landsarkivet for Nørrejylland. — *Vorschläge zu einer Turmspitze, entworfen von Mikkel Stobberup 1794. Der mittlere Vorschlag, B, wurde ausgeführt. Maße in dänischen Ellen.*

midten af oktober samme år, da de første penge blev udbetalt,³² men vindfløjen, der må være den, som nu sidder over S. Jacobis søndre korsarm, bærer dog årstallet 1795. De dobbelte glamhuller blev aldrig udført. Spiret var tækket med bly, idet der dog var tagsten på det nederste afsnit.

I forbindelse med spirets opsætning blev tårnets vestfacade skalmuret fra øverst til nederst. I overslaget over tårnets brøstfældighed, udarbejdet 9. okt. 1790³¹ af Mikkel Stobberup, er der beregnet i alt 12500 nye mursten, der med transport fra Lunderup teglværk ville koste 104 rdl.

Våbenhuset (fig. 4) foran skibets syddør, 1785³⁰ betegnet som »skrevseset« (skrøvs, jysk for skriftehus), var en lille, teglhængt bygning, formodentlig opført af mursten. Tagryggen

flugtede med skibets murkrone, og den eneste åbning var en rundbuet dør i syd. Rummet var dækket af et træloft. En muret bænk langs væggen omdannedes 1785³⁰ til et »kalkhus« til opbevaring af læsket kalk.

Istandsættelser og vedligeholdelser. Efter Grevefejden tillod kongen 1537⁴ Vardes borgmestre og borgere at nedbryde kirken, »efterdi de nu udi den næst forgangne fejde er blevet så såre forarmede og udblottede, så de ikke formår at holde ved magt tvende sognekirker ... eller føde flere sognepræster end til et sogn«. Kongen betingede sig dog halvdelen af blyet og alle de øvrige materialer: jern, hugne sten, mursten og vinduer samt alle klokker, undtagen den store klokke; ydermere skulle borgerne vedligeholde byens bro. Det kan meget vel være borgerne selv, som har bedt om tilladelse til at nedrive

kirken, og det er vel kongens nøjeregnende betingelser, der gjorde, at kirken alligevel blev stående.

Kirkens eksistens var igen truet, da byen og dens helligdomme 1551 ramtes af brand. Kirkerne omtales i et kongebrev 11. juni 1551⁵ som de to »afbrændte sognekirker«, men hvor omfattende skaderne har været på S. Nikolaj, kan ikke afgøres. Samme brev, der bød kirkeværgene i Ribe stift komme Varde til hjælp, foreslår, at S. Jacobi som den største skulle opbygges og S. Nikolaj nedbrydes. Men også denne gang valgte Vardeborgerne at beholde begge deres kirker. S. Nikolaj, der som nævnt må være udvidet 1500-25, har formodentlig fået sin endelige form under bygningsarbejderne efter branden. – Ligesom S. Jacobi var kirken ret bygfeldig i begyndelsen af 1600'erne (sml. Jon Jakobsens beretning 1607, s. 880).

De spredt bevarede regnskaber og synsforretninger giver et billede af bygningens tilstand de sidste hundrede år før nedrivningen 1809. Navnlig tårnet og tagene har krævet tilbagevendende istandsættelsesarbejder. Ved et syn 1. september 1721³³ opregnes følgende mangler: skibets tegltag nær tårnet behøver nye sten og lægter, trælofterne i våbenhus og tårn nye brædder. Den søndre dør må udskiftes, og vinduct i sideskibets vestmur bør forbedres med jern, bly og glas. Gulvet må udjævnes og kirken kalkes indvendig.

1730¹⁵ arbejdede to murermestre i 11 uger og 4 dage og reparerede tårnets søndre og vestre mur fra øverst til nederst og lagde nye tagsten på skibets sydside og våbenhusets østside og kalkede kirken udvendig »på søndre side og østre gavl«. Hertil medgik bl.a. 60 tdr. kalk, 800 store mursten, 1250 tagsten, 103 hamborger lægter, 14 Altona-deller og 17 norske deler. – 1748¹⁵ blev vægge og hvælv igen kalket, og der var opstillet stillads. – Tre år senere, fra 24. marts til 6. oktober 1751¹⁵ gennemførtes en egentlig hovedreparation. Fra teglbrænderiet ved Øllufvad (»Øllevad«) blev hentet 25650 af de bedste mursten samt 4800 skudsten og 600 gesimssten og fra Hyllerslev, Janderup sogn, 89 læs sand. Arbejdet, der i første række omfatte-

de tårnet, blev udført af Johan og Laust murermester med en svend og en dreng samt 14 håndlangere. Andres Møller og fire andre tømrere fornyede tårnets tagværk, og en blytækker oplagde nyt blytag.

I 1700'erne var der bly på tårnet og tegl på de øvrige tage. Mellem skibenes to sadeltage lå som nævnt en stor *blyrende*, som jævnlig måtte renses, efterses og loddes. 1763¹⁵ var renden utæt, og regnvand havde beskadiget de to piller, der bar tagkonstruktionen, hvorfor renden blev lagt om og givet en stejlere hældning. – 1769¹⁵ blev *vinduerne* udskiftet med nye trærammer, fem store (to i nord, to i syd og et i vest) og to små (i tårnet); samtidig blev der lavet nye skodder til tårnets to små luger. Fig. 4 viser, at vinduerne var rundbuede og enkelt-smigede.

Gulvene, der vel tildels har været belagt med teglfliser, blev 1748 og 1770¹⁵ repareret med mursten. Under udgravningen 1981-82 fremkom flere fragmenter af *gulvfliser*, herimellem kvadratiske fliser (14,5 × 14,5 cm) med piblersbegitning og lysgrøn glasur. Andre flise-stumper havde brun og grøn glasur.¹³

Kirkens nedrivning 1809f. Det var i 1700'erne en almindelig opfattelse, at S. Jacobi kirke var fornemmere end S. Nikolaj. Byskriveren hævdede 1780,³⁴ at alle embedsmænd og købmænd kom i S. Jacobi. De to kirker havde siden 1731⁶ haft fælles præst. Da Nikolaj kirke 1788 stod overfor at skulle repareres for 300 rdl., søgte en del borgere om, at kirken måtte nedlægges og sognet sluttes sammen med S. Jacobi. Ansøgningen blev støttet af sognepræsten, C. C. Brorson, og provsten. Der blev indkaldt til et borgermøde på rådhuset, hvor mange dog mente, at det var bedst om alt blev ved det gamle, mens andre ikke havde noget imod, at gudstjenesten blev henlagt til S. Jacobi, blot det ikke var forbundet med nogen udgift; de omboende bønder ønskede endda helt at blive fritaget for tiende. Byfogeden Fogtman erklærede over for stiftsøvrigheden, at det ville være en fordel, om S. Jacobi blev udvidet, så alle kunne se og høre. S. Nikolaj havde tilmed ikke noget orgel, hvilket medførte en »skurrende dishar-

Fig. 7. S. Nikolaj kirkes tomt under den arkæologiske udgravning 1981-82. Set fra vest. Mogens Vedsø fot. — Standort der Sankt-Nikolaj-Kirche während der archäologischen Ausgrabungen 1981-82. Von Westen gesehen.

moni udi sangen«. Han foreslog, at tårnet blev nedrevet og materialerne anvendt ved en udvidelse af nabokirken, mens kirkemurene kunne bruges til noget nyttigt, såsom skole eller industri. Kirkegården derimod burde bevares og fortsat bruges til begravelse, når nogen ønskede det.³⁵ – Fogtmans forslag blev dog ikke fulgt. Kirken blev stående, og 1794 opsatte man endog et nyt spir.

Den endelige beslutning om at nedbryde kirken og lægge sognet sammen med S. Jacobi blev truffet af kongen 26. september 1806,⁷ efter at kancelliet fire år forinden havde taget sagen op og forespurgt, om det var nødvendigt med to kirker. Afgørende for beslutningen var det denne gang, at kirkegården efter forordningen af 22. februar 1805 skulle nedlægges. Under overvejelserne om kirkens skæbne frem-

drog man Fogtmans plan om en verdslig anvendelse af bygningen. Til Ribe amts fængselskommission udarbejdede Mikkel Stobberup 1. februar 1803 et forslag til indretning af et *tugt- og forbedringshus*. Tegningerne³⁶ hertil viser, at det var hans tanke at nedbryde hvælvingerne og våbenhuset og opdele bygningen i tre etager under ét stort mansardtag. Huset, der var beregnet til at skulle kunne rumme 52 indsatte, ville koste 3724 rdl., mens et nyt tugthus ville kræve 4477 rdl.³⁷ Planerne blev dog aldrig til noget. 24. juli 1805³⁸ synede Stobberup kirken en sidste gang for at tage stilling til dens fremtid. Murene var gamle og brøstfældige og væltede udad som følge af trykket fra hvælvene. Tagværket var råddent, og skulle bygningen fortsat kunne bruges, ville det være bedst, om den kom under ét tag. Tegningen til en

må siges at være usikker. Det gælder ikke mindst de ting, Varde Museum har erhvervet fra den Teilmanske Samling på Gellerupholm.

Indretningsplanen o. 1809 (fig. 4) viser *†alterbordet* stående direkte op mod hovedskibets østmur. *†Alterklæder*. Inventariet 1734–35 nævner fire alterklæder, et nyt i karmoisinrødt fløjl, et nyt med kniplinger (anskaffet 1723) samt to gamle, det ene grønt.¹⁵ 1781–82 anskaffedes sukkerdun og kniplinger til et nyt alterklæde.³² Ved kirkens nedlæggelse havde den to alterklæder, der afhændedes på auktion 1811.¹⁸

†Altertavler. 1) Efter anskaffelsen af nedenævnte blev kirkens gamle altertavle 1690 solgt til Hunderup kirke for 10 rdl., som henlagdes til køb af nyt altersæt.³⁹ 2) 1677, med portrætmalerier, bomærker og initialer for givnerne Peder Nielsen og hustru Maren Steffensdatter (jfr. *epitafium og gravkrypter) samt borgmester Christen Olufsen og hustru Karen Madsdatter. Ifølge Søren Abildgaard, der 1774 af tegnede bomærkeskjoldene (fig. 18), var der på tavlen to gange to portrætter i ovale rammer, øverst det sidstnævnte ægtepar med bomærkeskjolde over initialerne »C.O.« og »K.M.D.«, derunder førstnævnte par med bomærkeskjolde over initialerne »P.N.« og »M.S.T.D.« (jfr. Haderslev domkirke, DK. Sjyll. s. 137f.). Videre noterede Abildgaard giverindskriften: »Gud til Ære, Kierken til Ziratt oc Prydelse haffuer erlig oc Welforstandig Mand Peder Nielsen Fordum Slotz Schriffuer oc Ridefogit til Lundenis, med hans kiere Hustru, erlig oc gudfrøchtige Danne Qvinde Maren Stefans Datter denne Alter Taffle bekaaste oc til Kierchen giffuit samt sl. Christen Olufsen fordum Borgemester i Warde oc hans Dydriige Huus Ære Karen Matz Datter, siden Peder Nielsens første Hustru til Christelig Amindelse Anno 1677«. ⁴⁰ Fra tavlen skal et par rester efter 1809 være blevet bevaret i privateje. Et *maleri fra midten af 1700'rne, forestillende Korsfæstelsen (fig. 17), olic på egetræ, 29 × 40 cm, findes nu i Varde Museum. Såfremt det virkelig har haft plads i tavlen (i topstykket?), må det hidrøre fra en nymaling.⁴¹ To *søjlestumper* genanvendt i en skabsopbygning, nu i Varde Mu-

Fig. 9. *Alterkalk 1698 (s. 954), fod, knop og skaftled fornyet 1729 af Jens Ørrestrup, Varde. Niels Nørgaard fot. 1983. — *Abendmahlskelch 1698, Fuß, Knopf und Stielteil 1729 von Jens Ørrestrup, Varde, erneuert.*

Fig. 10. *Oblatæske 1716 (s. 954), af Ringkøbingguldsmiden Poul Ottosen Kjærulff. I Varde Museum. NE fot. 1979. — *Hostienbehälter 1716, von Goldschmied Poul Ottosen Kjærulff, Ringkøbing.*

scum, skal ligeledes stamme fra S. Nikolajs altertavle (jfr. s. 899).⁴²

†*Sidealtertavler*. Sognepræsten Jens Beck nævner 1808 to »af Træe udhugne Mariabilleder med Barnet, stående hvert i et Skab, som kan lukkes og åbnes« (jfr. Vor Frue alter, nævnt 1503-11). Arbejdet på disse »Levninger fra den catholske Cultus« var efter hans formening ringe og uden smag, så at alterbillederne gerne, nu kirken skulle nedlægges, kunne »borttages og bruges som andet gammelt Træe«. Hverken bogstaver eller tal fandtes på dem.⁴³

*Altersølv. Kirkens altersølv er nu – efter i mange år at have tjent i S. Jacobi kirke – i Varde Museum.⁴⁴ *Altersættet er oprindelig anskaffet 1698 af kirkeværgen, borgmester Laurids Thorsen, men er næsten fuldstændig omgjort 1729 af Jens Ørrestrup. *Kalken (fig. 9), 21 cm høj, har cirkulær fod med godronning samt kugleknop og skaftled udført af Jens Ørrestrup, hvis næsten udpudsede stempel ses på fodens overside.⁴⁵ Bægeret er det oprindelige fra 1698 med graveret kursivindskrift i en bladkrans på siden: »Denne Kalch/ og Disch Haffuer/ Borgemester Lauridz/ Thorsen udi Varde og/ Kirchewerger till S:/ Nicolai Kierche sam-/me Stedz Anno 1698/ Ladet gjort«. ⁴⁶ Den tilhørende *disk, tvm. 15 cm, med graveret cirkelkors i bunden, er fra 1729 med Jens Ørrestrups stempel på fæns overside.⁴⁵

Altersættet anskaffedes til afløsning for et ældre, der var blevet stjålet. 1691 klagede kirkens præst over, at han var nødt til at låne »Dronning Margretes« kalk og disk fra Alslev kirke, fordi kirkeværgen, borgmester Laurids Thorsen, endnu ikke havde fået lavet et nyt sæt til kirken. Dette endskønt borgmesteren havde oppebåret 8 rdl., 2 mk., 4 sk. og en sølvdisk vejende 3½ lod, indsamlet til formålet, tillige med de 10 rdl., som var indkommet ved salget af den gamle altertavle (tnr. 1). Borgmesteren afviste klagen, da han fandt beløbet utilstrækkeligt,³⁹ og først syv år senere lod han det ny altersæt udføre. 1729 var det brøstfældigt, og Jens Ørrestrup fornyede disken og kalkens fod med anvendelse af 1½ lod sølv. 1734-35 nævner inventariet en »cardevans pose« til altersæt-

tet, der 1808 overførtes til brug i S. Jacobi kirke.¹⁵ Her udførte guldsmed Johan Frederik Rathje 1898 et nyt bæger til kalken, som først med afleveringen til Varde Museum 1985 har fået sit oprindelige bæger igen.⁴⁷

*Oblatæske (fig. 10), skænket 1716, udført af Ringkøbing-guldsmeden Poul Ottosen Kjærulff. Æsken er cirkulær på tre kuglefødder, tvm. 7 cm, 7 cm høj. En tungebort findes dels langs den nedre kant, dels på det let hvælvede låg indrammende en cirkelmedaljon, hvori med skriveskrift er graveret: »Til/ Nicolai/ Kierke/ foræret/Anno 1716«. I æskens bund er antydet en graveret, seksbladet blomst, og på undersiden findes guldsmedens stempel (Bøje 6648). Æsken er skrøbelig, med bøjede fødder. 1808-1984 benyttedes den i S. Jacobi kirke.⁴⁸ I Varde Museum (inv. nr. V 13836).

*Sygekalk (fig. 8), o. 1600, stærkt fornyet 1705 af guldsmed Jens Halling, 14 cm høj. Foden har seks tunger, der på renæssancevis er drevet stejlt pyramideformet op mod de seksdannede skaftled og knoppen, der har form som en lidt fladtrykt, midtdelt kugle. Der kan næppe være tvivl om, at disse dele i det væsentlige går tilbage til o. 1600, selv om den brede standplade på oversiden bærer Jens Hallings stempel.⁴⁹ Derimod er bægeret Hallings, let svejet, med omløbende, graveret kursivindskrift på siden: »Denne Kalch Til Hörer S: Nicolai Kirche I Ward/ Oc Er Renoueret AF Borgemester Lauridtz Thor Søn Anno 1705« (jfr. alterkalk). Bægeret er indvendig forgyldt.

Kalken har tilhørt et sygesæt, der tidligst omtales i forbindelse med kirkesynet 1700, fem år før Jens Hallings renovering og fornyelse af bægeret.¹⁷ Inventariet 1734-35 nævner den sammenhørende *tdisk*, hvis vægt i forbindelse med en reparation 1750 angives til 16 lod 1 kvint.¹⁵ Disken er forsvundet engang efter 1808, da sygesættet kom til S. Jacobi kirke. Kalken og sygesættets *futteral*, tidligst omtalt 1734-35,¹⁵ er siden 1979 i Varde Museum (inv. nr. V 12379). Inventariet 1734-35 nævner en liden *ttinflaske* til messevin og brød, når syge folk berettes (jfr. s. 987).¹⁵

†*Alterstager*. Siden 1734-35 nævner inventa-

rierne et par messinglysestager, der solgtes på auktion 1810.¹⁵

†*Alterbøger*. 1734-35 nævnes en »Svaning bibel i 2 dele« (Kbh. 1656),¹⁵ 1792-93 endvidere »Ewalds bibelske concordantz, 3 tomer« (Kbh. 1748-49).³²

†*Messehaugler*. Inventariet 1734-35 nævner tre messeschagler, en ny af karmoisinrødt fløjl og to gamle, henholdsvis i rødt og blå fløjl.¹⁵ Senere nævnes kun to, solgt på auktion 1810.¹⁸

†*Alterskranken*, der 1792-93 omtales som sprinkelværket for altret, prydedes med 10 (andetsteds siges 16) messingknapper,³² som 1810 blev overladt bygmester Stobberup, til dækning af ekstra udgifter.¹⁸

*Døbefont (fig. 11), romansk af let rødlig granit, kun kummen bevaret. Den er halvkugleformet, tvm. 80 cm, af vestjysk type med attisk mundingsprofil bestående af platte over hulkehl og rundstav.⁵⁰ Fonten stod o. 1800 ved skriftestolen, østligst i sideskibet (jfr. fig. 4). Ved kirkens nedbrydning 1809 erhvervede bygmester Stobberup den og lod kummen opstille på sin gård, Rosengården. Den stod på gårdspladsen, som drikkebrug for dyrne, indtil en ny ejer 1922 anbragte den som pynt i en

Fig. 11. *Døbefont, romansk (s. 955), nu i S. Jacobi kirke. NE fot. 1979. — *Romanische Taufe, jetzt in der Sankt-Jacobi-Kirche.*

nyanlagt have. 1943 købtes fontekummen af Mads Sand, der skænkede den til S. Jacobi kirke. Efter at have fået sin nuværende granitfod, hugget af stenhuggermester M. Christiansen, opstilledes fonten i det fri i kirkens sydvestre krog.⁵¹ 1970 fik fonten sin nuværende plads i S. Jacobi kirkes søndre korsarm opsat på et fodstykke med indskriften: »Døbefont fra den i 1809 nedbrudte Sct. Nicolai kirke. Istandsæt og opstillet 1943.« (jfr. s. 903).

†*Dåbsfad*. Inventariet 1734-35 nævner et messingsbækken i fonten, skænket af »den forrige Kirke Værge Sl. Borgmester«, d.e. Laurids Thorsen (jfr. altersølv).¹⁵

**Korbuekrucifiks?* Det sengotiske krucifiks i S. Jacobi kirke (s. 904f., fig. 29) kan stamme fra S. Nikolaj, da det tidligst omtales 1828.

†*Prædikestolen* er på indretningsplanen o. 1800 (fig. 4) vist opstillet ved kirkens sydmur, op mod den østligste hvælvpille. Dens cirkulære plan er formentlig blot en signatur. I øst langs muren en opgang med dør, hvortil 1748 anskaffedes en ny lås med to nøgler. Prædikestolen omtales tidligst 1734-35, da inventariet nævner et *trimeglas*. 1743-44 var ved prædikestolen tilkommet en *tlysearm*,¹⁵ der 1792-93 siges at være i stykker og uden plade.³² Solgt 1810.¹⁸

*Stolestader, 1768, i rokokostil, 1810 – i ombygget og suppleret stand – opstillet i S. Jacobi kirkes korsarme, hvor den nedlagte kirkes menighed fik plads (jfr. s. 912). Bevaret er hovedsagelig stadernes gavle, o. 140 cm høje, udført som små fyldingspaneler kronet af en udskåret, gennembrudt rocaille. I det flyttede rokokostoleværk indgår stolestadepaneler fra o. 1580, der formentlig også stammer fra S. Nikolaj (jfr. s. 912f. med note 112 og fig. 36).

Stoleværket udførtes 1768, da alle stader – ligesom i S. Jacobi – blev »af ny forfærdiget og opsatte«.¹⁵ Enkelte ældre stole og paneler har dog indgået i opstillingen, der fremgår af indretningsplanen o. 1800 (fig. 4). Et forslag til stolestaderegister 1784 giver byfogeden og byskriveren plads på de forreste stole, mens håndværkere, andre borgere og bønder fra landsognet i øvrigt sad mellem hinanden. De vestlig-

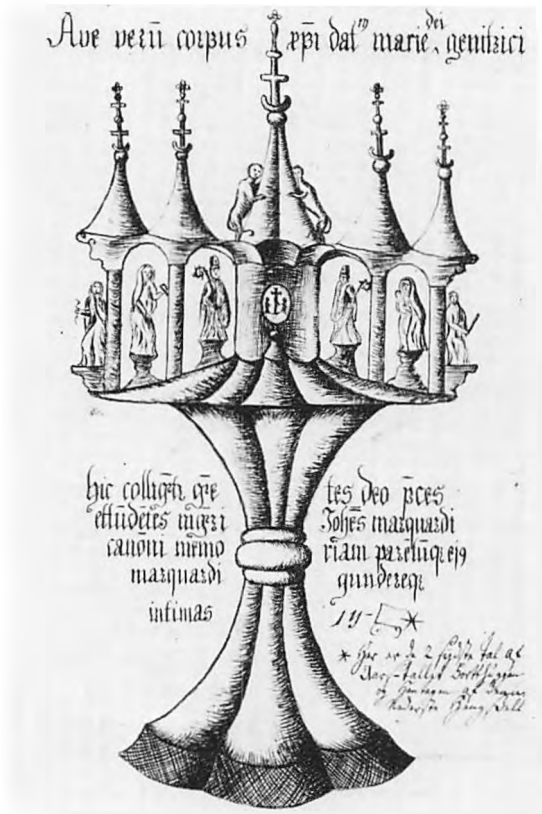

Fig. 12. †Monstransskab o. 1525 (s. 956), maleri på lågen, efter Resens Atlas. Tegning i KglBibl. — Wandtabernakel um 1525, Gemälde auf dem Türchen, nach Resens Atlas.

ste, fjerneste pladser i sideskibet var alene for landboerne, ligesom der her var ekstra pladser til tjenestefolk og hospitalslemmer.²⁵

†Stolestader. Såfremt de nævnte renæssancepaneler stammer fra S. Nikolaj, må de være rester af et stoleværk fra o. 1580 i den for Sydvestjylland karakteristiske udformning (jfr. eksempelvis Janderup). Et stolestaderegister fra årene o. 1710 viser, at staderne da var opstillet næsten som o. 1800 (jfr. fig. 4). Forrest var på renæssancevis særlige stole for borgmestre og rådmænd.²⁵ 1720-21 blev en del kirkestole forfærdiget, og 1730 fjernedes seks fruentimmerstole i »Nørre Rad i Nykirke« for at give plads til en lukket stol indrettet af borgmester Søren Øllgård (tnr. 1, jfr. fig. 4, nr. 6). Efter stader-

nes fornyelse 1768 foranstaltedes 1770 auktion over træværk fra de gamle stolestader.¹⁵

†Lukkede stole. 1) 1730, opsat af borgmester Søren Øllgård ved kirkens nordmur (fig. 4, nr. 6).¹⁵ Den beskrives 1795 som 3 alen 3 kvarter høj, 3 alen bred og 3½ alen dyb, af fyrretræ med »tvende Skydevinduer indtil Kirken, Ruderne indlagt i Blye«. Oventil og på siderne havde stolen »Træ Gitterværk«, loftet var sammenstemt med fyldinger, og døren havde lås og nøgle. Blå bemaling, med røde marmorerede gesimsr.⁵² 2) På indretningsplanen o. 1800 vist i kirkens nordøsthjørne (fig. 4, nr. 6). Den opføres ikke i stolestaderegistrene og har formentlig været beregnet på sogneprestens familie.

†Skriftestol, tidligst omtalt 1724-25, da der foretoges en begravelse under den.¹⁵ 1783 oplyses, at den kun kunne rumme to à tre skriften-de, hvorfor den foresloges udvidet, så der kunne sidde ti à tolv personer.⁵³ Udvidelsen blev foretaget 1785,³⁰ og det må være denne rummelige skriftestol, der på indretningsplanen o. 1800 ses umiddelbart nord for altret, med døre såvel i syd som vest (fig. 4, nr. 4). 1792-93 nævnes en tlænestol og en tskrifteskammel i skriftestolen.³²

†Monstransskab (fig. 12, 13), o. 1525, skænket af Ribekanniken Johannes Marquardsen og (cller for?) hans forældre Marquard Nielsen og Gunder (jfr. s. 948 og tgravsten). Vægskabet var indmuret i hovedskibets østvæg »ved altret«. Dets skabsdør, der målte 43×33 cm,⁵⁴ havde latinske minuskelindskrifter omkring et maleri af en stor monstrans, det hostiegemme til udstilling af de indviede oblater, der forvaredes i skabet. Skabsforsidens maleri er aftegnet, såvel til Resens Atlas (o. 1677, fig. 12) som af Søren Abildgaard (1774, fig. 13). Den sidste, ganske omhyggelige, farvelagte tegning viser en monstrans med seks helgenfigurer i en rig gotisk nichearkitektur, flankerende midtcylinderen med den indviede hostie. Foden er seksidet pyramidalsk, med et rudemønster på standkanten. Ingen af de afbildede helgener lader sig identificere. De to inderste er bisper i fuldt skrud, de fire øvrige er iført fodsiderge-

vandter og bærer (fra venstre) henholdvis rosenkrans, stav(?), bog og martyrpalmc. Et korsfæstelsesbillede pryder den udstillede oblat i midtcylindren, der kronas af et kors prydet spir, højere end de seks flankerende. En gul farve angiver monstransens guld eller forgyldning, og en mørk schattering er brugt til at antyde dens plastiske form.

Foroven indskriften: »ave verum corpus christi datum marie/ dei genitrici« (Hil dig, Kristi sande legeme givet til Maria, Guds moder). Omkring monstransens fod: »hic collingunt (collinguntur?). gentes. deo p(re)ces./ effu(n)de(n)tis. mag(ist)ri Ioh(ann)is. marquardi,/ cano(n)ici. i(n). memoria(m) parc(n)tu(m)q(ve) ei(us)/ marquardi. gundereq(ve)/ intimas« (Her samle(s?) folk fremsigende inderlige bønner til minde om magister Johannes Marquardsen, kannik, og om hans forældre Marquard og Gunder). På dørens inderside noterede Abildgaard et vers, bestående af et pentameter og et hexameter: »mater. virgo. dei. q(ue)so. memento. mei./ o. genitrix cristiq(ve). memento. cu(m). p(a)ce. nostri« (Guds jomfrumoder, kom mig i hu/ O Kristi og vor Moder kom (os) i hu med fred).⁵⁵

Tegningen fra Resens Atlas (fig. 12) er enklere og øjensynlig mindre præcis, også når det gælder afskrifterne, men giver dog enkelte supplerende oplysninger. På midtspiret ses to dyr, i Resens beskrivelse kaldet »marckatte eller aber med hale«, som er glemt af Abildgaard, eller ikke har været at se på hans tid. Det samme gælder muligvis et ved monstransens fod anført årstal: »15..«, hvis to sidste cifre ifølge påskrift på tegningen skal have været borthugne af lågens nederste hængsel. De er øjensynlig senere blevet suppleret med (de forkerte): »69«. ⁵⁶

Monstranshuset har været et smukt eksempel på et indbygget sakramentskab, også kaldet et »vægtabernakel«. Dets nærmeste bevarede parallel findes i Hec kirke, Hind hrd., Ringkøbing amt, hvor døren bærer et tilsvarende, noget enklere, maleri af en monstrans.⁵⁷

Monstransskabet må ses i sammenhæng med Marquard Nielsens omfattende stiftelser. Han

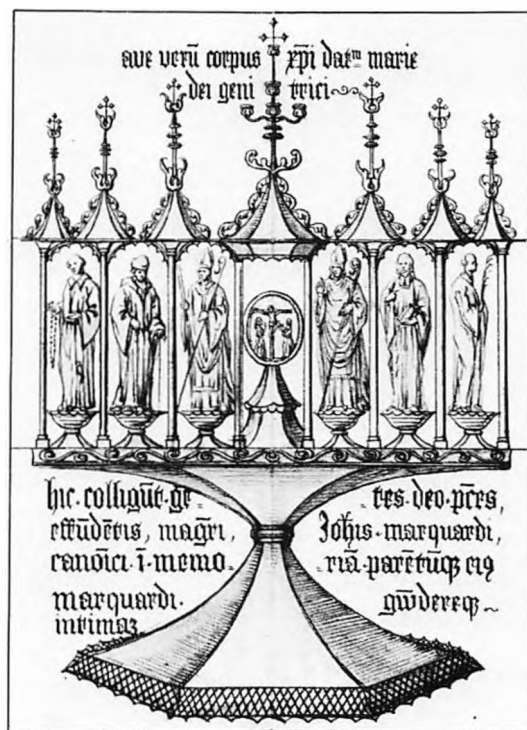

Fig. 13. †Monstransskab o. 1525 (s. 956), maleri på lågen, efter farvelagt tegning af Søren Abildgaard 1774, i Nationalmuseet. — Wandtabernakel um 1525, Gemälde auf dem Türchen, nach bemalter Zeichnung von Søren Abildgaard 1774.

skal have bekostet hele den senmiddelalderlige udbygning af kirken (jfr. s. 948), hvor han indstiftede rige gudstjenester, fastsat i en fundats, der var bevaret endnu på Resens tid: »Samme Marqvard, der også idag plejer at blive kaldt den rige Marqvard, indstiftede på Ribebispen Ivars tid i denne kirke en messetjeneste, hvorved af fire præster syv gange daglig skulle fremsiges bønner på anførte tider: ottesang, prim, tres, sext, non, aftensang og nattesang, for hans egen sjæl og for hans venners og alle kristnes. Hvilke bønner og messer han selv i en fundats, der endnu er bevaret i Varde, kalder historien, stjernen, Moder Maria, S. Anna, og dertil gav forskellige grundstykker, som i fundatsen opregnes ved navn«. På Resens tid be-

Fig. 14. *Klokke, 1200'rne (s. 958), byens stormklokke, nu i klokkestabel på Arnbjerg kirkegård. NE fot. 1982. — Glocke, 13. Jh., Sturmglocke der Stadt, jetzt in einem Glockenturm auf dem Friedhof von Arnbjerg.

nyttedes skabet til opbevaring af hellige klæder.⁵⁶

En *tpengeblok* omtales 1786.¹⁵ Inventarierne opfører tre *tpengetavler*, »fattiges tavler«, utvivlsomt ligesom S. Jacobi kirkes til fordel for Helsingørs og Fredericias hospitaler og for byens egne fattige (jfr. s. 916). Kort efter 1808 at være overført til S. Jacobi kasseredes tavlerne. 1798 reparerede en saddelmager to *tkling-punge*, der blev forsynet med nye bjælder, silketov og frynser.¹⁹

Fra en af kirkens gamle *tdorfloje* skal stamme et udskåret **løvehoved* (fig. 19), o. 1700 (?), af blødt træ, 25 × 26 cm, 8 cm fremspringende. Det efterligner i udformningen middelalderens og renæssancens broncestøbte dørringsbeslag (jfr. Ribe domkirkes »Kathoved«, s. 464), men

har intet hul gennem flaben til fæstelse af en dørring. Gammel brun bemaling. Hovedet, der fra Gellerupholmsamlingen er kommet til Varde Museum (inv. nr. V 2130), skal ifølge museumsprotokollen hidrøre fra S. Nikolaj kirkes såkaldte »Kathoveddør«, et begreb, der er ukendt i kirkens arkivalier. De nævner 1729-30 anstrygning af de tre kirkedøre.¹⁵

†*Salmenummertavler*, syv stk., anskaffedes 1781-82.³²

†*Lysekroner*. Inventarierne nævner to,¹⁵ der 1773 repareredes og poleredes,³² og som 1810 siges at være tilfaldet bygmester Stobberup.¹⁸ Muligvis er den ene bevaret i S. Jacobi kirke, hvor en renæssancelysekrone (s. 923, nr. 1) ifølge traditionen skal hidrøre fra S. Nikolaj.

†*Lysearme*. Fra 1743-44 nævnes to, én på prædikestolen og én på skriftestolen.¹⁵ Solgt på auktion 1811.¹⁸

Inventariet 1792-93 anfører to *tligbårer*.³²

Klokker. Kirkesynet 1700 opregner de tre klokker, en stor, en stormklokke tilhørende byen og en lille klokke.¹⁷ Indtil 1796 havde de plads helt oppe i tårnets tagværk, men flyttedes dette år ned, så de hang ud for de øverste glamhuller.¹⁹ I forbindelse med klokkenes salg 1809 udførtes en skitsetegning (fig. 15). Købmand Schultz erhvervede alle tre klokker, af hvilke kun stormklokken er bevaret.⁵⁸

*Stormklokken (fig. 14) er fra 1200'rne, af romansk form, tv. 60 cm, med lister omkring hals og slagring. Af kronen er kun øjet og to hanke gamle, idet fire hanke er fornyet i jern, formentlig 1735, da stormklokken måtte repareres efter en nedstyrtning.⁵⁹ 1720 og 1765-66 omtales fornyelser af akslen.¹⁵ Stormklokken

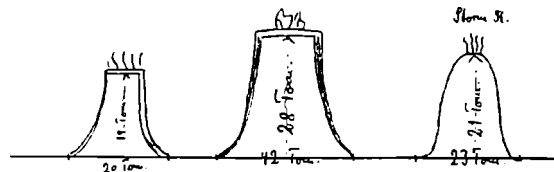

Fig. 15. Kirkens klokker o. 1809 (s. 958). Fra venstre ses den lille (†nr. 1, 1566?), den store (†nr. 2, 1726) og stormklokken (jfr. fig. 14). Efter skitse i LA Vib. — Die Glocken der Kirche um 1809. Von links sieht man die kleine (†Nr. 1, 1566?), die große (†Nr. 2, 1726) und die Sturmglocke (vgl. Fig. 14).

var byens klokke, og benyttedes specielt til varsling af krig og brand (jfr. Ribe domkirke, s. 515f.). For en ekstra betaling (1781 fastsat til 2 rdl.) stilledes den dog også til rådighed ved begravelser. Efter 1809 kom klokken til Øse kirke, Skast hrd., hvor den tjente til 1924. Den blev da solgt til de Smithske støberier i Ålborg, hvorfra den – ved viceinspektør Jepsens mellemkomst – erhvervedes af Varde Museum. 1939 overførtes klokken til kapellet på Arnbjerg kirkegård, hvor den nu er ophængt i en moderne slyngebom og stabel.³⁸

†*Klokker*. 1) Den lille klokke, fra 1566?, bar følgende indskrift: »Her Hans pastor tho sancte Nicolavi kyerck tho Warde och iens Thome-s(en). Hans Klvner anno LXVI«. Jacob Helms anfører, at skriften var med uncialer(?), og kunne passe godt med årstallet 1566.⁶⁰ Tegningen fra o. 1809 angiver klokken tvm. til 20 tommer, højden til 19 tommer; den vejede 186 pund.³⁸ 1809 købtes den af købmand Schultz, der solgte den til Lydum kirke, Vester Horne hrd. Omstøbt 1940. 2) Den store klokke, der var omstøbt 1726,³² havde ifølge tegningen o. 1809 et tvm. på 42 tommer, højden var 28 tommer; klokken vejede 1018 pund.³⁸ 1809 købt af købmand Schultz og afhændet.

GRAVMINDER

Oversigt. Udgravningen 1981-82 bevidnede, at kirkegulvet ligesom i S. Jacobi rummede en lang række grave, middelalderlige såvel som yngre, samt fem murede gravkrypter fra 16-1700'rne, de sidste nær altret i hovedskibets østende. På kirkegården og under nordre skib udgravede man et større antal højmiddelalderlige »hoveddrumsgrave«, en type der kun sjældent har været påvist i Danmark. Fundet af en *sigilstampe (fig. 16) viser, at en gejstlig, Bernhard, er blevet begravet her i 1300'rne.

Af de gravminder, der engang har smykket kirken, er kun bevaret en *gravsten, på Torstrup kirkegård, for borgmester Steffen Nielsen og hustru (død 1665 og 1659) samt en *mindetavle med familieportræt, 1677, for svigersønnen Peder Nielsen, nu i S. Jacobi (se s. 931). Peder Nielsen, provstiskriver og ejer af Lunderup, indrettede 1677 en gravkrypt, en »arbejdsgrav«, i kirkens sydøstre hjørne, syd for altret, hvor han samme år lod opsætte en ny altertavle. – Blandt de bisatte i kirken var tillige Marquard

Nielsen og hustru, døde 1525 (se ↑gravsten), sognepræst i årene omkring 1600 Jacob Mikkelsen og hustru (↑epitaf) samt adelsfruen Karen Brockenhuus (død 1612), hvis mindetavle dog hang i S. Jacobi (se s. 932), side om side med ægtemandens, Otto Krag til Lunderup.

*Mindetavle, 1677, for Peder Nielsen med hustru (en datter af Steffen Nielsen, ↑epitaf nr. 2) og børn, nu i S. Jacobi kirke (s. 931). Den hang ifølge Abildgaard⁶¹ (1774) oprindeligt over familiens *gravkrypt* (se ndf.) i kirkens sydøstre hjørne, syd for altret, som Peder Nielsen samme år, 1677, havde ladet besmykke med en altertavle (se s. 953).

I Varde Museum opbevares en *sandstensherme, o. 1620, der kan stamme fra et epitafium, og som ifølge museumsprotokollen skal hidrøre fra S. Nikolaj kirke. Den joniske kvindeherme, 124 cm høj, har slankt, bosseprydet skaft og svunget postament med kvindehoved. Den er fra Gellerupholmsamlingen kommet til Varde Museum (inv. nr. 2105).

†*Epitafier og mindetavler*. 1) O. 1600. »Her Jacob Mickelsen som bleff Sogne Præst til denne Kirke Aar 1580. Oc døde den □ 16□ met sin Salige Hustru Marine H(r.) Jacobs, som døde den 27. maÿ 1599«. – Af Abildgaard 1774⁶¹ beskrevet som en indfattet trætavle, hvorpå der over indskriften var malet en præst »med sit eget Haar og Kloftet (kløftet) Skæg«, holdende en bog på tværs mellem begge hænder. På nordvæggen.

2) O. 1659. »Stephan Nielsen, fød i Synderborg (c: Sdr. Bork, Ringkøbing amt?), fordam Borgmester i Warde. Han døde i 1665, 61 Aar g(amme)l. Hans Hustru Maren Nielsdatter, fød i Warde, døde 1659 i sit 39. Aar. Levede sammen i Ægteskab 22 Aar 6 Dage«. – Ifølge Abildgaard⁶¹ hang epitafiet »til nordre Side i Østlig Ende af Kirken«. Sml. ægtefællernes *gravsten ndf.

*Gravsten. O. 1659, med initialerne SNS og MND for (borgmester) Steffen Nielsen og hustru Maren Nielsdatter (sml. ↑epitaf nr. 2). Stor barok billedsten, 260 × 173 cm, nu på Torstrup kirkegård, Ø. Horne hrd., hvortil den må være ført efter S. Nicolaj kirkes nedbrydning. Gen-

anvendt som gravsten for Niels Nielsen Møller og hustru, døde henholdsvis 1815 og 1813.

To halve, udslidte *gravsten, fra 1600'rne?, tjener nu som trappesten i Smedegade og Nørregade.

†*Gravsten*. O. 1525. Marquard Nielsen og hustru Gunder. »Anno Domini MDXXV obiit MARQVARDUS NICOLAI atq(ue) GUNDERA, qvorum animæ reqviescant in pacc«⁶² (I det herrens år 1525 døde Marquard Nielsen og Gunder, hvis sjæle hvile i fred). Sml. †monstransskab, s. 956.

Middelalderlige grave. Ved den arkæologiske undersøgelse 1981-82 blev der på udgravningsfeltet i og omkring kirken registreret i alt 347 ældre og yngre grave, hvoraf 163 blev udgravet.¹³ 15-16 grave var tydeligvis ældre end den romanske stenkirke, idet man ved udgravningen til kirkens fundamenter (se s. 947) havde tømt gravene for deres indhold og fyldt dem op med sten. Blandt disse indeholdt to, under skibets sydmur, rester af smalle *trækister*. Af de øvrige, middelalderlige jordgrave udskilte ca. 40 sig som *hovedrumsgrave*, dvs. med gravet rum til hovedet, en type som kan sammenlignes med de murede, romanske grave af tegl eller andet materiale, men her blot gravet ud i undergrunden og sandsynligvis dækket med trælag (levnene af i det mindste ét låg var bevaret). – I kirkegulvet afdækkedes endvidere en del *eftermiddelalderlige kistebegravelser*, heriblandt flere kister fra 16-1700'rne, udstyret med bærehanke og beslag.

*Sigilstamper. 1) (Fig. 16), 1300'rne, spidsoval, den nederste del mangler, bredde 2 cm. Peripatetisk majuskulindskrift: »S(igillum) Berna[r]di Sace[r]dotis« (segl for Bernhard præst). Seksoddet stjerne over midtdelt skjold. Dets venstre felt har været zigzagdelt.^{62a} Fundet i grav i nordre sideskibs gulv.¹³ Om gravens alder i forhold til bygningen, se s. 948.

2) 1400'rne, cirkulær, tv. 2,5 cm, kun et fragment bevaret med ulæselig rest af peripatetisk minuskulindskrift. Fundet i grav i hovedskibet.¹³

Gravkryfter, 16-1700'rne? Under udgravningen fremdrog man i østre halvdel af søndre

skib spor og levn af i alt fem murede gravkryfter eller -kældre. Tre kryfter under skibets midtgang sås kun som nedgravninger, mens en lille murrest var tilbage af en krypt⁶³ ved kirkens østmur, nord for altret. Det er formentlig denne krypt (»begravelsen under skriftestolen«), der sigtes til i regnskabet 1724-25,¹⁵ da trælemmen blev repareret med egebjælker og brædder. – Bedst bevaret var en krypt under prædikestolen ved sydmuren, knap 2 m fra østgavlen; den målte 2,4 m øst-vest, var muret af munkesten (i helstens tykkelse) og pudset og hvidtet på indersiden.⁶⁴ Kryften er identisk med *Peder Nielsens »arvebegravelse«* (jfr. mindetavle, 1677, nu i S. Jacobi, s. 931) og med sønnen, rådmand Steffen Pedersens begravelse, nævnt 1726¹⁵ da hustruen blev bisat (se †kisteplade).

I regnskabet 1746-47 er bogført 7 sldl. 2 mk. for oberstløjtnant Freibergs begravelse i kirken, 1751-52 4 rdl. for kaptajn Schack. 1754-55 betalte kaptajn Teilman til Endrupholm 100 rdl. for en gravkrypt, hvori afdøde jomfru Bagger blev nedsat. 1766 bisattes Niels Øllgaards kone, 1767-68 Peder Steffensens kone og 1774-75 Peder Steffensen selv.¹⁵

†*Kisteplade*. O. 1726. Johane Povels Daatter,

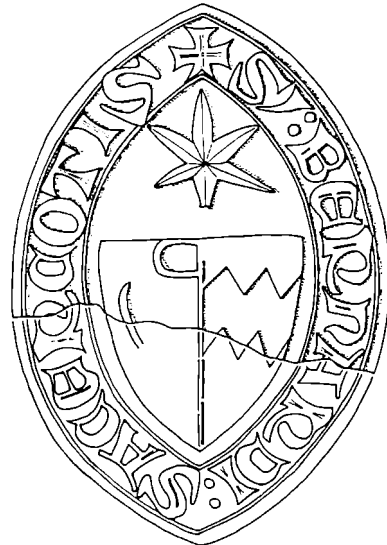

Fig. 16. Rekonstrueret aftryk af sigilstampe (s. 960) for præsten Bernhard, 1300'rne. Nedre del suppleret. Tegnet 1982 af Mogens Vedsø. — *Rekonstruierter Abdruck des Siegelstempels des Priesters Bernhard.*

fordum rådmænd Stephen Pedersens hustru. Født 24. dec. 1651, død 23. febr. 1726, efter at hun i 36 års kærligt ægteskab var blevet moder til to sønner og en datter. Afskrift i Thorsens samling.⁶⁵ Kisten har formodentlig været nedsat i svigerfaderens, Peder Nielsens, »arbebe-gravelse« (jfr. ovf.).

En **kârde*, o. 1700, med støbt parérplade og fingerbøjle af messing, blev 1981 fremdraget i en grav i nordre sideskib.⁶⁶ Den har sandsynligvis hvilet oven på kisten, hvoraf der var bevaret enkelte rester af beslag samt en jernring.⁶⁷

En **spore*⁶⁸ af jern blev fundet løst i de ødelagte gravkrypser i søndre skibs østende.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Herudover er benyttet:

RA. *DaKanc.* 1806, 1. dept., registrantsag nr. 296.

LA *Vib. Ribe stiftamt.* B 9.1347. 1803-05. Dok. til Ribe amts forbedringshuses direktionens protokol. – *Ribe bispearkiv.* C 4.122. 1639, 1719-79. Varde kirke. – 123. 1727-28, 1778-90. Varde kirke. Uregistrerede breve. – 126. 1580-1756. Varde hospital. – 1358-59. 1720-1805. Varde S. Nikolaj kirkes rgsk. – 1361. 1788-1807. Varde S. Jacobi kirkes rgsk. – 1363. 1808-22. Varde kirkes rgsk. – *Varde kirkeinspektion.* C 629.3. 1710-1857. Stolestaderegistre. – 10. 1777-1818. Rgsk. – 12. 1778-94, 1821 og 1910. Kirke- og hospitalsrgsk. – 13. 1778-1810. Kopier af bilag til kirke- og hospitalsrgsk. – 16. 1728-1927. Kirkebygninger.

KglBibl. Addidenda. 617a, 4°. Thorsens samling.

NM2. Indberetning ved Mogens Vedsø 1984 (udgravning af Nikolaj kirkes tomt 1981-82). – *Notebøger.* Søren Abildgaard X, s. 19-26.

Tegninger og opmålinger. Varde byhistoriske arkiv. Plan, snit og opstalt af kirken o. 1800. – Udstykning af kirkegården o. 1810. – LA *Vib. Ribe bispearkiv* (C 4.1359). Forslag til spir på tårnet, tre udkast ved Mikkel Stobberup 1794. – Indgangsparti til kirkegård ved Mikkel Stobberup 1796. – NM2. Tegning af låge på tmonstransskab ved Søren Abildgaard 1774.

Litteratur. Ole Faber og Bo Bramsen: Varde Sølv. Guldmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870, Varde 1983. – Carl Lindberg Nielsen: Varde Bys Historie, Varde 1942. – Mogens Vedsø og Peter Pentz: Bernhards Segl, i Skalk 1985, nr. 1.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af kirkegård og bygning ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og gravminder ved Niels Jørgen Poulsen. Redaktionen afsluttet dec. 1984.

¹ DiplDan. 3. rk. I, 278.

² ActaPont. VI, 4738 (1519).

³ Varde syssels kirkestol 1607, udg. af H. K. Kristensen i ÅrbRibe X, 1940-43, s. 240.

⁴ DaKancReg. 21. marts 1537.

⁵ KancBrevb. 11. juni 1551.

⁶ RA DaKanc., Jy. reg. 24. august 1731.

⁷ RA DaKanc., 1806, 1. dept., registrantsag nr. 296.

⁸ Repert. 9985, 10232, 10511-12 og 12002, samt Det kgl. rettertings domme fra Christian III's tid, udg. v. Troels Dahlerup 1959, bd. I, s. 675 (1537).

⁹ DaSagn IV, s. 473-75.

¹⁰ DaSagn III, s. 129-30.

¹¹ Sml. Kirsten Agerbæk: Klassicisme i Sydvestjylland, 1970, s. 38.

¹² Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. NM6. F. P. nr. 3979, 1-20.

¹³ Mogens Vedsø: Den arkæologiske undersøgelse af S. Nikolaj kirke 1981-82. Utrykt udgravningsberetning 1984. NM2.

¹⁴ Sml. forholdene omkring S. Olai kirke i Helsingør (DK. Frborg. s. 42f.). – Under udgravningen 1981 blev der påtruffet grave vest for kirkegårdens skel.

¹⁵ LA *Vib. Ribe bispearkiv.* Varde S. Nikolaj kirkes rgsk. 1720-88 (C 4.1358).

¹⁶ LA *Vib. Ribe bispearkiv.* Varde kirkeinspektion. Rgsk. 1777-1818 (C 629.10).

¹⁷ LA *Vib. Ribe bispearkiv.* Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

¹⁸ LA *Vib. Ribe bispearkiv.* Varde kirkes rgsk. 1808-22. Udtog af Varde bys auktionsprotokol 1810-11 (C 4.1363).

¹⁹ LA *Vib. Ribe bispearkiv.* Varde S. Nikolaj kirkes rgsk. 1788-1805 (C 4.1359).

²⁰ Carl Lindberg Nielsen: Varde Bys Historie, Varde 1942, s. 226.

²¹ To tufkvadre, fundet i fundamentsgrøften under skibets vestgavl, måler henholdsvis 37 × 18 × 11 cm og 28 × 16 × 8 cm.

²² En kvader, tilhugget som en kvartstaf med radius 12-13 cm, kan have siddet i en let smiget fals.

²³ To kileformede sten må stamme fra et muret stik, mens en bukvader kan have siddet i en lille rundbue med indvendig radius på ca. 40 cm.

²⁴ En granitkvader, 71 × 41 cm, kan have siddet i soklen.

²⁵ LA *Vib. Ribe bispearkiv.* Varde kirkeinspektion. Stolestaderegistre 1710-1857 (C 629.3).

²⁶ LA *Vib. Ribe bispearkiv.* Varde hospital 1580-

Fig. 17. *Maleri, Korsfæstelsen, midten af 1700'rne, muligvis fra taltertavle 1677 (nr. 2, s. 953). I Varde Museum. NE fot. 1979. — *Gemälde, Kreuzigung, Mitte des 18. Jh., möglicherweise von einem tAltarbild 1677.*

1756. Indberetning fra borgmester Laurids Thorsen 20. dec. 1701 (C 4.126).

²⁷ Sml. note 13. Fundamentet gennemskar en række ældre grave. Et fremspring i fundamentets nordside, korresponderende med vestre hvælpille, opfattes af udgraveren som en lisen.

²⁸ I de to sidste kirker indgår koret dog som en del af det nye anlæg.

²⁹ Sml. Hugo Johannsen: *Kirkens huse*, Danmarks arkitektur, 1981, s. 85f.

³⁰ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kopier af bilag til kirke- og hospitalsrgsk. 1778-1810 (C 629.13).

³¹ Sml. udtog af Varde bys auktionsprotokol, vedlagt kirkeregnskaberne 1788-1805 (note 19).

³² LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kirke- og hospitalsrgsk. 1778-94, 1821 og 1910 (C 629.12).

³³ LA Vib. Ribe bispearkiv. V. Horne hrd. 1570-1774. Syn 1721 (C 4.79).

³⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Ureg. breve. Varde kirke 1727-28, 1778-90 (C 4.123).

³⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. V. Horne hrd. 1771, 1778-1812 (C 4.82).

³⁶ Gengivet i Kirsten Agerbæk: *Klassicisme i Sydvestjylland*, 1970, s. 35.

³⁷ LA Vib. Ribe stiftamt. Dok. til Ribe amts forbedringshuses direktionens protokol 1803-05 (B 9.1347).

³⁸ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kirkebygninger 1728-1927 (C 629.16).

³⁹ RA DaKanc. Bilag til jysk missive af 30. juni 1691 angående Varde bys indbyggeres klage over borgmester Laurids Thorsen.

⁴⁰ NM2. Søren Abildgaards notebog X, s. 19f.

⁴¹ Bag på maleriet, der har profilramme fra 1800'rne, er noteret, at det har tilhørt professor P. G. Thorsen,

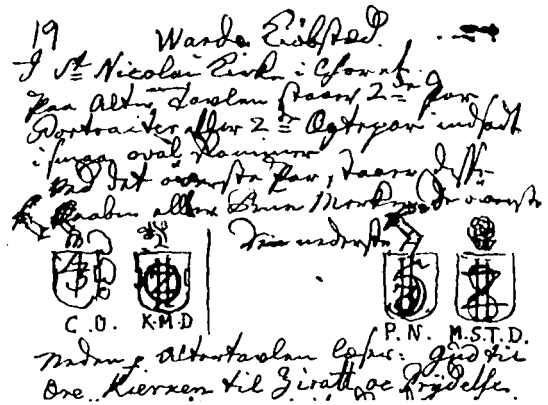

Fig. 18. Fra taltertavle (nr. 2, s. 953), 1677, givernes initialvåbner aftegnet 1774 i Søren Abildgaards notebog. I Nationalmuseet. — *Vom tAltarbild 1677, die Initialwappen der Spender abgezeichnet 1774 im Notizbuch Søren Abildgaards.*

og er en gave fra professor Chr. Palludan (inv. nr. V 2162).

⁴² Jfr. Carsten Teilman Hald: *Vestjyske Adelsfolk*, Varde 1966, s. 10, 13. Skabet stod o. 1900 på Gellerupholm. Mellemstykket med søjestumperne ligger nu utilgængeligt på Varde Museums magasin.

⁴³ NM2. Sognepræst Jens Becks indb. 4. okt. 1808 til Oldsagskommissionen.

⁴⁴ Vardekirkernes altersølv er behandlet af Ole Faber og Bo Bramsen: *Varde Sølv. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870*, Varde 1983, s. 39f.

⁴⁵ Stemplet er gengivet i *Varde Sølv* (jfr. note 44), s. 70, mærket »JØa«.

⁴⁶ Bægeret har ingen stempler, men dets mester har måske været Johan Fux, der da var byens eneste guldsmed, *Varde Sølv* (jfr. note 44), s. 41, 52f.

⁴⁷ Det gamle bæger har siden o. 1920 været i Varde Museum (inv. nr. V 2800). Rathjes bæger (inv. nr. V 13834) er en lidt forstørret kopi af det oprindelige, modsat indskriftskransen er med skriveskrift grave-ret: »Istandgjort/1898«. Herunder Johan Frederik Rathjes stempel, gengivet i *Varde Sølv* (jfr. note 44), s. 109, mærket »FRd«. Kalkens fod har inv. nr. V 13833, disken inv. nr. V 13835.

⁴⁸ Når det i auktionsprotokollen 1811 (jfr. note 18) siges, at der solgtes en oblatæske fra S. Nikolaj, beror det på en fejl; det var S. Jacobis toblatæske (jfr. s. 900), der afhændedes.

⁴⁹ Gengivet i *Varde Sølv* (jfr. note 44), s. 55, mærkerne »JHa« og »JHå«. Mens det første med sikkerhed er Hallings, er det andet usikkert, og kan eventuelt være et originalt stempel.

⁵⁰ Kummen nævnes ikke i Mackeprang: *Døbefonte*,

1941, hvor den vestjyske type er behandlet s. 156f.

⁵¹ Evald Larsen: Varde har en kirke Sct. Jacobi tilforn endnu een Sct. Nicolai (kirkevejledning), s. 17.

⁵² LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde S. Jacobi kirkes rgsk. 1788-1807 (C 4.1361).

⁵³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde kirke, uregistrerede breve og dokumenter 1727-28, 1778-1790 (C 4.123).

⁵⁴ Målene skyldes Søren Abildgaard, hvis tegning ledsages af oplysningen, at bemeldte dør var tre gange tegningens bredde og længde.

⁵⁵ NM2. Tegning med beskrivelse. Abildgaard har i sin notebog X, s. 24 tegnet yderligere en skitse af døren.

⁵⁶ KglBibl. Håndskrifter. Uldall, 186 fol. VI, s. 714-16. Resens beskrivelse lyder: »Samstedts ved altret er der i muren en kiste brugt til opbevaring af hellige klæder; på dens dør er en mærkelig femdelt figur, hvoraf det midterste holdes af to marekatte eller aber med hale, mens de alle hviler på søjler, i hvis søjlemellemrum eller mellem søjlerne er menneskefigurer, og i de to, som er nærmest midtersøjlen, er der to biskopper iført bispehuer («infulae», d.e. bånd på bispehuen) og andre hellige klæder og med stav i hånden, men i de øvrige er der nogle helgenbilleder. Under søjlerne ses en slags bundstykke (solum) ligesom en basis støtter søjlerne, og nedenunder det bundstykke er en massiv stilk (fulcrum), ligesom kun én fod hviler på bordet«.

⁵⁷ Jfr. monstransskab i Rinkenæs, Sønderborg og Nybøl (DK. Sjyll. s. 1942f., 2093f., 2279) og Stubbekøbing (DK. Maribo, s. 279f.), samt Otto Nuß-

baum: Die Aufbewahrung der Eucharistic, Bonn 1979, s. 415f. Monstransmotivet kendes også som kalkmaleri på væggen over monstranshuset, se Mereth Lindgren: Den forsvunne skåpsdørren i Arby kyrka, i Den iconographiske Post 1974, nr. 2 og Die Bau- und Kunstdenkmäler der Freien und Hansestadt Lübeck IV, Lübeck 1928, s. 193.

⁵⁸ Stormklokkens historie er skildret af Søren Manøe Hansen i Vestkysten 12. jan. 1974.

⁵⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde kirke 1639, 1719-79 (C 4.122).

⁶⁰ Hans Klyner kendes ikke i øvrigt som klokkestøbernavn. Afskrifter i O. Nielsen: Vester Horne Hrd., 1866, s. 36, og i Jacob Helms indb. 1874 for Lydum kirke (NM2).

⁶¹ Søren Abildgaards notebog X, s. 19-26. NM2.

⁶² MarmDan. bd. 2, s. 80.

^{62a} Seglstampen er muligvis københavnerkanniken Bernhard Bosens, hvis aftryk kendes gennem en primitiv tegning vedføjet årstallet 1389. Se Mogens Vedsø og Peter Pentz: Bernhards Segl, i Skalk 1985, nr. 1.

⁶³ Udgravningsberetning (jfr. note 13), grav nr. GKA.

⁶⁴ Udgravningsberetning (jfr. note 13), grav nr. GKB.

⁶⁵ KglBibl. Håndskriftsaml. Add. 4°, 617a. Thorsens samling om Varde.

⁶⁶ Udgravningsberetning (jfr. note 13), fund nr. NL 8, grav nr. GFB.

⁶⁷ Liget var nedlagt på et lag kalk.

⁶⁸ Udgravningsberetning (note 13), fund nr. NL 31.

Fig. 19. *Løvehoved af træ (s. 958), o. 1700 (?), muligvis fra tårnfløj. I Varde Museum. NE fot. 1979. — Löwenkopf aus Holz, 17. Jh.(?), möglicherweise von einem Türflügel.

†KIRKESAL I VARDE HOSPITAL

Varde hospital er oprettet 1520 af borgeren Marquard Nielsen, der 1525 blev begravet i S. Nikolaj kirke (se s. 948).¹ Stiftelsen har siden o. 1600 haft til huse i Vestergade (tidl. Hospitalsgade). Den nuværende bygning er opført 1824 af bygmester Mikkel Stobberup. Hospitalet, der 1599 havde 11 lemmer, bestod 1708 af et teglhængt salshus på 12 fag samt lade, stald og tørvehus. Som det var skik i sådanne institutioner (jfr. s. 819f.) holdtes gudstjenesterne i en kombineret sygestue/kirkosal. 1642 læste en pebling fra latinskolen (se s. 872) op af Jesper Brochmands huspostil. 1668 tilbød byens to præster sammen med rektoren og høreren ved latinskolen skiftevis hver søndag »at forsyne lemmerne med prædiken og gudstjeneste«.² Men efter nogen tid prædikede dog kun høreren – mod et mindre vederlag – hver fjortende dag og fik herved lejlighed til at øve sig på prædikestolen. Efter skolens nedlæggelse 1745 blev det overladt degnen at holde andagt. Hospitalet havde en fast stol i S. Jacobi kirke (se s. 912). – To eksemplarer af Brochmands huspostil er nævnt i inventarierne 1642 og 1708.²

En *†prædikestol*, fra 1500'rne?, blev nedtaget 1795.¹ Den nævnes 1754,³ da provst W. Fabricius meddeler, at der på hospitalets prædikestol findes to *våbener*: 1) »tre røde roser i blå« (Lange-Munk) og 2) »tre strømme i guld« og herover en stjerne (Juel). De to våbener refererer formodentlig til enten Kjeld Juel og hustru Karen Lange, døde henholdsvis 1536 og o. 1556 og begravet i S. Jacobi kirkes kor (se s. 933), eller deres søn Iver Juel og hustru Mette Munk, døde henholdsvis 1556 og 1589.

*Fattigbøsse (fig. 1-3), kaldet »Bryllupsbøssen«, o. 1600, af messing, cylindrisk, 15 cm høj, tvm. 9 cm, med hvælvet låg, fæstnet med

hængsel og tre overfaldslukker, hvoraf kun det midterste er oprindeligt. Låget har (sekundært gennembrudt) møntsprække, og øverst en øskan med ring til ophængning. Bøssen er helt dækket med graveret udsmykning og tyskdanske versalindskrifter. På siden fire scener af historien om den rige mand og Lazarus ledsaget af skriftbånd og omkranset af bladværk med frugter og store fugle. Sidens udsmykning indrammes foroven og forneden af omløbende, moraliserende indskrifter; lignende findes på låget, og under bunden er graveret en laurbærkrans omkring et skaktavlmønster.

Scenerne og indskrifterne på de vedføjede skriftbånd, der tilsammen udgør et vers, er følgende: 1) Lazarus sidder med tiggerskål, to hunde slikker hans sår. »Lazarvs mit Gsvcr im Hvnger stirbt« (Lazarus med bylder dør i sult). 2) Lazarus blandt engle i Abrahams skød, en skybræmme indrammer scenen. »Im Glaben in Gedvlt Gots Reich irwirbt« (i tro og tålmod erhverver han Guds rige). 3) Den rige mand sidder til bords. »Der Reich in Pracht vnd Wollvst lebt« (den rige lever i pragt og vellyst). 4) Den rige mand i helvedes flammer. »Mit Leib vndt Sel zvr Helen svebet« (og svæver med legeme og sjæl til helvede). Langs den øvre kant: »Hvo som stoper sine ørne for de fatiges raab hand skal och robe och icke bønhöris/ som vand vdlvsker (udslukker) end brendes ild saa vd lesrer almisse sønden Sirack cp: 4«. Langs sidens nedre kant: »Ack meniske sønd icke thi ewig hed er lang och vd helvede er ingen igen komelse/ gif gerne so virstv empfa-hen vnd hellige deine sielle den ven dv dot bist, hastv avs(gezerc)« (giv gerne, så skal du få og hellige din sjæl, thi når du er død, har du spist op). På låget: »Dv skalt icke tage (Herren thi)n

Fig. 1-2. *Fattigbøsse, »Bryllupsbøssen«, o. 1600 (s. 964), med graverede scener af fortællingen om den rige mand og Lazarus. Nu i Varde Museum. NE fot. 1979. — *Armenbüchse, um 1600.*

Gvds nafn f(orfenge)lig ti here(n) wil icke/ lade hanom vere vstrafit, som misbrvger hans (nafn)«.

Dele af lågets indskrift er ødelagt af penge-slidsen og de to sekundære lukker. Ordene er her, ligesom den umiddelbart uforståelige forkortelse »avs«, suppleret efter tilsvarende fattigbøsser, der synes at have været fremstillet i en serie af næsten identiske eksemplarer. En af disse fattigbøsser, nu i privateje, er dateret 1605.⁴

»Bryllupsbøssen« omtales tidligst 1825, da den var tilgået S. Jacobi kirke.⁵ Den var siden i sognepræstens varetægt, og blev endnu o. 1920 sendt rundt ved brylluper for at gæsterne kunne give en skærv til hospitalslemmerne.⁶ Fattigbøssen er 1979 overgået til Varde Museum (inv. nr. V 12380).

NOTER

¹ Carl Lindberg Nielsen: *Varde Bys Historie*, 1942, s. 261-72, og samme: *Varde Hospital i ÅrbRibe 1939*, s. 61-77.

² LA Vib. Ribe bisparkiv. *Varde hospital 1599-1779* (C 4.127).

³ KglBibl. Håndskriftsaml. Langebeks ekscerpter, 4°, nr. 48.

⁴ Afbildet i Gorm Benzons udgave af Sigurd Erixon: *Gammelt Messing*, 1966, s. 93. En tredje, i Møntergården i Odense, er publiceret af Finn Grandt-Nielsen: *Lav og Lavsting i Odense*, Odense 1969, s. 33, mens en fjerde, der 1910 var i privateje i Haderslev, kendes gennem fotografier og en indb. af Hugo Matthiessen i NM2. – Jævnfør også Tage E. Christiansen: *Det Københavnske Guldsmedelags Bøsse*, i *Historiske Meddelelser om København*, 1965, s. 7f.

⁵ LA Vib. *Varde kirkeinspektion. Kirkebygninger 1728-1927* (C 629.16).

⁶ Lindberg Nielsen (jfr. note 1), s. 226f.

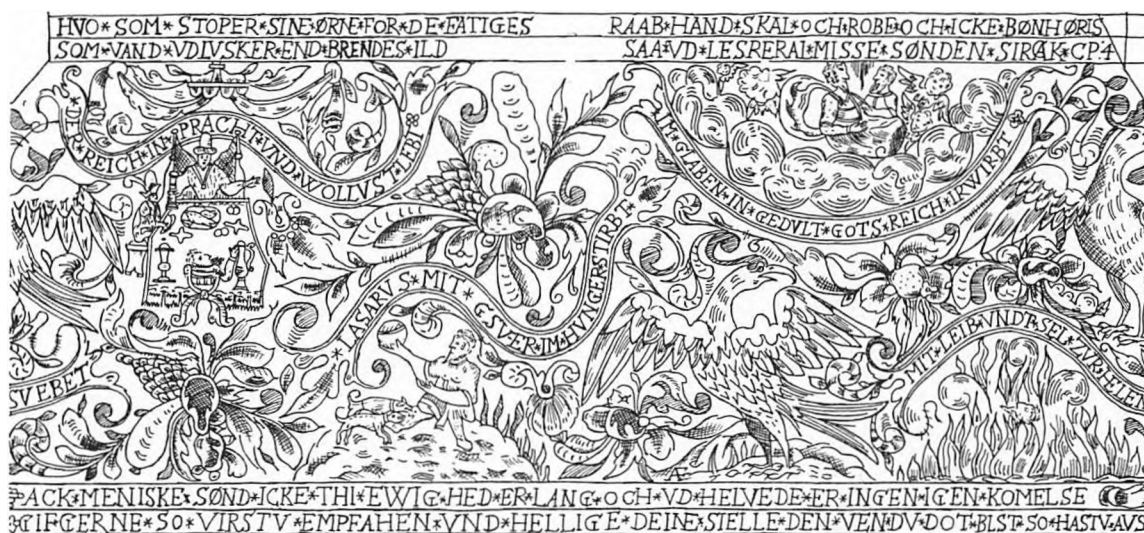

Fig. 3. *Fattigbøsse, o. 1600 (s. 964), sidens gravringer udtegnet af Bent Ejner Nielsen 1983. — *Armenbüchse, um 1600, Auszeichnung der Seitengravierungen.*

†KAPEL

Ifølge præsteindberetningen til Ole Worm 1638¹ fandtes der uden for byen et kapel, hvis levninger endnu kunne ses. Det var før reformationen et valfartssted, der blev besøgt »for kultens skyld, endog i nattemørke«. I 1600'rne tjente det som begravelsessted for dem, som ikke kunne tilstedes hvile på byens almindelige kirkegårde. – Varde bysbog nævner 1639² lokaliteten Kapelbjerg, der kan være identisk med det nuværende Arnbjerg, øst for den gamle bykerne.³

¹ Udg. v. Frank Jørgensen 1970, bd. 1, s. 214.

² Carl Lindberg Nielsen: *Varde Bys Historie*: 1942, s. 232.

³ Indberetningen 1638 (note 1) omtaler et »Annæbiærg« (Arnbjerg?) uden at dette dog sættes i forbindelse med tkapellet.

VOR FRELSERS KIRKE

Metodistkirken på hjørnet af Østervold og Frisvadvej er opført 1891 af røde mursten (murmester J. Christensen) og består af et lang-

hus i nyromanske former med rundbuede vinduer og et lavt vesttårn ved indgangen, kronet af et lanternespir.

KIRKEGÅRDE I VARDE

Arnbjerg kirkegård, tidligere kaldet kapelkirkegården, er anlagt 1879 nær anlægget Arnbjerg, øst for den gamle bykerne. Den første begravelse fandt sted 1881. Samme år opførtes et kapel af røde mursten (arkitekt L. A. Winstrup), en rektangulær bygning med diagonalt stillede støttestøtter ved hjørnerne og senere tilføjede sidefløje, 1926 udvidet med et parti mod vest (arkitekt Aage Bugge). I moderne klokkestabel af beton hænger to *klokker*: 1) Romansk, tidligere i S. Nikolaj kirke, se s. 958. 2) Støbt 1979 af Eijsbouts, Holland, 73 cm i tv. m.

Østerlund kirkegård er anlagt 1956-57 øst for Lundvej som en skovkirkegård. Den første begravelse blev foretaget 1967. Et kapel og klokketårn er opført 1981 af arkitekterne Richard Aas og Herløv Thorup.

DIE KIRCHEN VON VARDE

Die Stadt Varde entstand als Handelsplatz am breiten Fluß. Seit dem 12.-13. Jh. wird der städtische Charakter des Ortes durch zwei Pfarrkirchen, die Skt.-Jacobikirche und die Skt.-Nikolajkirche, bezeugt. Bettelmönche ließen sich nie in Varde nieder, aber im Lauf des Mittelalters wurde am Rand der Stadt eine Kapelle erbaut, und um 1520 wurde ein Spital gegründet.

Nach der Reformation wurden die beiden Pfarrkirchen beibehalten, und wiederholte Pläne, die Skt.-Nikolajkirche niederzureißen, wurden erst 1809 verwirklicht. Ihre Gemeinde wurde an die Skt.-Jacobikirche verwiesen, die seither die einzige der Stadt ist.

DIE SKT.-JACOBIKIRCHE

Die Kirche (Abb. 1) besteht aus einem romanischen Schiff und Chor mit Apsis, im Mittelalter ergänzt durch einen großen Westturm. Bei einem vom Baumeister Mikkel Stobberup geleiteten Umbau in den Jahren 1809-12 wurden zwei Kreuzarme im Süden bzw. Norden hinzugefügt, so daß das Gebäude die Form einer Kreuzkirche erhielt.

Die romanische Kirche (Abb. 6) war 35 m lang, ohne besondere dekorative Einzelheiten. Sie war aus Quadern aus Granit und Raseneisenstein erbaut und ruhte auf einem Fasensokkel. Das Quadersteingemäuer ist ziemlich stark umgesetzt, aber im westlichen Teil der Nordmauer des Schiffs sieht man noch drei Schichten vermauerter Rüstlöcher von der Aufführung des Bauwerks. In die Südmauer des Chors sind zuunterst fünf ungewöhnlich große, aufrechtstehende Granitquadern eingefügt. Die Apsis ist so gut wie ausschließlich aus

Raseneisenstein erbaut, doch ist das oberste Drittel mit Ziegeln ummauert. Die ursprünglichen, jetzt zugemauerten Türen des Schiffs sind gegeneinander verschoben. Von den Rundbogen- und abgeschrägten Fenstern sind nur zwei in der westlichen Hälfte des Schiffs erhalten geblieben. Die Apsis ist mit einem Viertelkugelgewölbe überdacht. Der Chor hatte ebenso wie das Schiff eine flache Balkendecke, bis er im Spätmittelalter mit einem Gewölbe überdacht wurde.

Der Turm am westlichen Ende der Kirche wurde in den Jahren nach 1551, wo das ganze Holzwerk in der Kirche vermutlich ausbrannte (vgl. Glocken), umgebaut. Die Mauern, die außen bis zur halben Höhe mit Quadern verkleidet sind, sind überall aufwärts durch den Turm von gleicher Dicke. Eine Spindeltreppe an der Südseite hat ein älteres Treppenhaus abgelöst. Die jetzige hohe Turmspitze wurde 1869 nach einem Entwurf von L. A. Winstrup aufgesetzt.

Vielleicht in Verbindung mit dem Turmbau, als der Haupteingang in den Turm verlegt wurde, verlegte man die Südtür der Kirche an die Ostseite der Kirche, wo bis um 1810 eine *Vorhalle* (Abb. 38) stand. Die Placierung der Tür so weit nach Osten ist möglicherweise darauf zurückzuführen, daß man Platz für eine Orgel in der Nähe des Chors brauchte, da der Balg am Dachboden der Vorhalle war.

Die Kreuzarme sind aus Ziegeln gemauert. Zwei Türen in der Ostfassade gegen den Marktplatz zu sind in neoklassizistischen Portalen (Abb. 5) angebracht, die Mikkel Stobberup als recht geübten Architekten zeigen. Das jetzige Äußere der Kirche geht auf eine in den Jahren 1949-52 unter der Leitung des Archi-

tekten Kaare Klint mit Erfolg durchgeführte Restaurierung zurück.

Eine al fresco gemalte lateinische †*Inscripsi* (S. 889) gemahnt an den Bauernaufstand von 1534 unter der Leitung von Schiffer Clement.

Die historische *Einrichtung*, die vorwiegend aus dem 17. Jh. stammt, hat ihre jetzige Erscheinungsform und Aufstellung bei der Restaurierung von 1949–52 erhalten. Am ältesten ist die *eherne Taufe* (Abb. 25), die der lateinischen Inschrift zufolge im Jahr 1437 von Niels Glockengießer gegossen wurde. In Verbindung mit der Inschrift sieht man Abdrucke von 8 *Pilgerplaketten* (Abb. 28), die von Pilgerfahrten heimgebracht wurden. Identifizieren lassen sich Plaketten von Vadstena? (Skt. Birgitta am Schreibpult), Thann und Niedermünster im Elsaß (Abb. 26–27), Skt. Hjælper (=Helfer) in Kliplev (Abb. 27) und Skt. Servatius, Maastricht. Die drei übrigen haben Maria mit dem Kind als Motiv.

Außer der Taufe ist das einzige mittelalterliche Einrichtungsstück ein *Triumphkreuz* (um 1525, Abb. 29), vielleicht ursprünglich aus der Skt.-Nikolajkirche, der Rest ist offenbar beim Brand der Kirche im Jahr 1551 zugrundegegangen. Seine Verheerungen müssen auch der Grund dafür gewesen sein, daß man in den unmittelbar danach folgenden Jahren neue *Glocken* (Abb. 48–49) bei Hans Altena in Hamburg kaufen mußte, die größte mit Ausschmückung und Inschriften, die genau der großen Glocke des Meisters in der Skt.-Jacobikirche in Hamburg (zerstört im 2. Weltkrieg) entsprachen. Die alte *Turmuhr (Abb. 47) der Kirche stammt aus der Zeit um 1600, die von Gert van Merfelt 1552 gegossene Schlagglocke wurde erst 1725 angeschafft.

Im Kirchenraum ist die Hochrenaissance durch einen *Lüster* (um 1600, gespendet um 1660, Abb. 44) und durch das *Altarbild* (Abb. 19), das 1616 von Bürgermeister Otto Rasmussen und seiner 2. Frau Maren Nielsdatter gespendet wurde, vertreten. Sie war es vermutlich auch, möglicherweise zusammen mit ihrem 2. Mann Jacob Bjørnsen, die die prachtvolle *Kanzel* (Abb. 16) gespendet hat, die zwi-

schen etwa 1640 und 1653 in wuscheligem Knorpelbarockstil geschnitzt wurde. Der Himmel über der Kanzel, gleichzeitig oder etwas später von einem anderen Bildschnitzer ausgeführt, wurde von Bürgermeister Hans Nielsen Arnsberg und seinen beiden Frauen gespendet. Die Kanzel zeichnet sich durch ihre sechs eingefällten *Alabasterreliefs* (Abb. 30, 32), typische Mechelner Arbeiten aus dem frühen 17. Jh., und durch ihre ungewöhnliche *gemalte Inschrift* (Abb. 33) aus. Diese besteht aus einer Wiedergabe der Bibelstelle Ps. 113, Vers 3, in nicht weniger als elf verschiedenen Sprachen, u.zw. Griechisch, Latein, Dänisch, Deutsch, Holländisch, Hebräisch, Chinesisch, Japanisch (?), Englisch, Arabisch und Koptisch. Diese Paralleltex-te, von denen die beiden ostasiatischen nicht der großen Bibel-Polyglotte Brian Waltons (1653–57) entnommen werden konnten, gehören zur ältesten Ausschmückung und stammen vermutlich von Propst Niels Hansen Arnsberg (1653–93), einem Sohn des Spenders des Kanzelhimmels.

Aus der Barockzeit stammen auch die kräftig aufgefrischten *Gemälde* der Orgelempore (um 1650, Abb. 41–42), die *Altarleuchter* (um 1650, Abb. 23) und zwei *Lüster* (Abb. 43, 45), gespendet von den adligen Ehepaar Iver Vind und Helvig Skinkel (1642) bzw. Maren Pedersdatter Gråfod (1686).

Das Gestühl, im Rokokostil, stammt aus dem Jahr 1768; das des Mittelschiffs ist für die Kirche gemacht, das der Kreuzarme 1809–12 von der niedergerissenen Skt.-Nikolajkirche überführt. Von der Einrichtung aus dem 19. Jh. kann das jetzige *Uhrwerk* der Kirche aus dem Jahr 1887 erwähnt werden. Die *Orgel* (Abb. 39) wurde 1952 von Marcussen & Søn mit von Rolf Graae entworfener Fassade geliefert.

Die Einrichtung des Kirchenraums vor dem Anbau der Kreuzarme geht aus dem *Einrichtungsplan* um 1800 (Abb. 17) hervor, der auch verschwundene Einrichtungsgegenstände wie †*Chorgitter*, †*Emporen* und †*geschlossenes Gestühl* anführt. Mit dem Umbau von 1809–12 erhielt die Kirche die Einrichtung Abb. 12, deren Mittelpunkt ein †*Kanzelaltar* (Abb. 22) war, der

vor dem geschlossenen Chorbogen aufgestellt war. Diese Anordnung wurde jedoch nur bis 1828, wo der Chor wieder geöffnet wurde, aufrechterhalten.

Die alten *Grabmale* der Kirche sind fast alle im Zuge der Restaurierungen des 19. Jh. verschwunden. Erwähnt sei das *Sandsteinepitaph* für Propst Jørgen Pallesen aus dem Jahr 1653 mit einem Gemälde, das ihn und seine Frau darstellt (Abb. 50-51).

DIE SKT.-NIKOLAJKIRCHE

Die Kirche (S. 943, Abb. 1), die 1809 niedergerissen wurde, kennt man von einer zeitgenössischen Vermessung (Abb. 4) her, sowie durch eine archäologische Ausgrabung 1981-82. Beim Abbruch trat sie als zweischiffige gewölbte Anlage in Erscheinung, bestehend aus einem romanischen Schiff, das im Spätmittelalter durch ein nördliches Seitenschiff, einen Turm im Westen und eine Vorhalle im Süden erweitert worden war. Die romanische Steinkirche, die ganz oder teilweise aus *rheinischem Tuffstein* erbaut war, umfaßte aller Wahrscheinlichkeit nach ursprünglich auch einen Chor, der niedergerissen wurde, als man das Seitenschiff aufführte. Die Kosten dieses *Umbaus* trug einer Tradition zufolge der Bürger von Varde Marquard Nielsen, der 1525 in der Kirche begraben wurde. Das breite, zweischiffige Gebäude war mit zwei selbständigen, ziegelgedeckten Satteldächern mit einer großen Bleirinne zwischen den beiden mittleren Ziegelflächen überdacht. Eine *Turnspitze* (Abb. 6) wurde 1794 nach einem Entwurf des Baumceisters Mikkel Stobberup aufgesetzt.

Bei der archäologischen Untersuchung wurde festgestellt, daß das Gelände vor der Errichtung der Steinkirche als christlicher Begräbnisplatz benutzt worden war, was die Annahme nahelegt, daß hier eine ältere Kirche, vermutlich eine *Holzkirche*, stand.

Von der *Kircheneinrichtung* sind die romanische *Granittaufe* (Abb. 11), die *Sturmglöcke* der Stadt aus dem 13. Jh. (Abb. 14), die *silbernen Altargeräte* aus der Renaissance und dem Barock (Abb. 8-10) sowie das *Gestühl*, das 1810 in den Kreuzarmen der Skt.-Jacobikirche aufgestellt wurde, erhalten geblieben. Andere Einrichtungsgegenstände sind unsicherer Provenienz, können aber aus der niedergerissenen Kirche stammen: Ein *Renaissancelüster* (S. 923f., Abb. 44), ein *Kreuzigungsgemälde* (Abb. 17, von einem †Altarbild 1677?) und ein *Türzieher* (?) (Abb. 19, um 1700) aus Holz, der von einem Vorflügel stammen soll.

Die *Einrichtung* des Kirchenraums um 1800 geht aus dem Plan Abb. 4 hervor, in dem jedoch wertvolle verschwundene Einrichtungsgegenstände ausgelassen wurden: Zwei †*Seitenaltarbilder* und ein †*Wandtabernakel*, um 1525, das auf dem Türchen Inschriften und das Gemälde einer großen Monstranz trug (Abb. 12-13).

Ein Epitaph für Peder Nielsen, seine Frau Maren Steffensdatter und ihre Kinder, 1677, befindet sich jetzt in der Skt.-Jacobikirche (S. 931, Abb. 52-53).

Aus dem verschwundenen *Kirchensaal* des Spitals stammt eine *Armenbüchse* aus Messing aus der Zeit um 1600 (S. 964f., Abb. 1-3). Sie hat mehrere Parallelen im süddänischen Gebiet.

Fig. 1. »Parti af stranden på Fanø«, set i retning af det nuværende Esbjerg. I horisonten Jerne kirketårn, der tidligere tjente som sømærke (s. 973). Litografi efter maleri af C. Frederik Sørensen, udstillet Charlottenborg 1852. — *»Partie vom Strand von Fanø«*.

KIRKERNE I ESBJERG

Esbjerg by er opstået omkring den statshavn, der 1868-78 anlagdes nær de to gårde, Esbjerg, i det oprindelige Jerne sogn. Her, i læ af Fanø, er afstanden til det sejlbare Grådyb kortest mulig, havnen er isfri, og takket være tidevandet er der ingen risiko for tilsanding. Det hurtigt voksende bysamfund blev 1899 udskilt af det gamle landsogn som selvstændig købstad. Befolkningstallet nåede 1925 24.000, og 1945 opslugtes Jerne sogn helt af byen, som efter kommunalreformen 1970 yderligere omfatter sognene Hostrup, Guldager, Brøndum, Vester Nebel, Skast, Tjæreborg og Sneum.

Indtil 1887, da Vor Frelzers kirke kunne tages i brug, måtte befolkningen i den nye by søge til den middelalderlige kirke i Jerne. En stærk religiøs, indremissionsk vækkelse gav sig udslag i opførelsen af i alt fire missionshuse med de karakteristiske navne: Bethania (1879), Bethesda

(1916-18), Bethel (1917) og Effata (1921-22), samt i en stor kirkegang. 1912-14 rejstes Zions kirke, der almindeligvis regnes for fiskernes og sømændenes kirke. 1961 og 1968 udskiltes endnu to sogne, Treenigheds og Grundtvigs sogn, hver med deres egne kirker, og 1977 yderligere Kvaglund sogn med en midlertidig vandrekirke. – To nye kirkecentre i Sædding (1978) og Gesing (1983) vil blive behandlet under deres respektive gamle sogne, Guldager og Brøndum (Skast hrd.).

Methodisternes kirke, S. Johannes, er opført 1895. Den katolske menighed, oprettet 1904, har 1969 fået en ny kirke, S. Nikolaj, som afløser for et ældre kapel, opført 1924.

A. C. Krebs: Kirke og kultur, i Esbjerg 1868-1943, 1943, s. 191-204. – Jacob Holdt: Nye kirker i Esbjerg, i Ribe Stiftsbog 1975, s. 78-84 (om kirkecentre i Sædding, Gesing og Kvaglund).

Fig. 2. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1979. — *Die Kirche von Nordosten gesehen.*

JERNE KIRKE

Kirken, der skal have været viet *S. Martin*¹ (jfr. *altertavle), blev 1306² inkorporeret i Varde sysselprovsti, fra 1454 Ribe domdekanat.³ Efter reformationen forblev kirken under dekanen, indtil kronen 1687⁴ skødede den til borgmester Christoffer Castensen i Ribe. Dennes søn, provst Maturin Castensen (se epitaf), var både kirkeejer og sognepræst til sin død 1747. Kirken solgtes på auktion 1749⁵ og tilhørte herefter sognets hartkornsejere. Den overgik til selveje 1. april 1938 (jfr. præstetavle og kirkeskib). – En sognepræst i Jerne er nævnt 1289.⁶ Jerne var siden 1500'rne hovedsogn til Skast, indtil sognefællesskabet blev ophævet 1974. Fra og med opførelsen af Esbjerg Vor Frelzers kirke 1887 udskiltes efterhånden størsteparten af det gamle landsogns vestre del i

selvstændige bysogne (jfr. ovf. s. 971). – Ved klokkeskatten 1528 måtte kirken afgive en af sine klokker.⁷

Sagn. En sten i kirkegårdsdigtet med mærker af fem fingre skal være kastet mod tårnet af en kæmpe i Skast, som ikke kunne tåle at høre klokkerne.⁸ – Kirkerne i Brøndum og Jerne skal være bygget på samme tid. Da bygmesteren i Jerne blev bange for, at Brøndum skulle blive færdig først, slyngede han en stor sten mod kirken.⁹

Mønter. Ved gravning af en grav på kirkegården fandt man 1918 resterne af en lærredspose, indeholdende 445 mønter, heraf 418 danske, slået under Christian IV – Christian VII; den yngste mønt havde årstallet 1769.¹⁰

Den middelalderlige sognekirke er opført på en højning i landskabet, nu omgivet af bymæssig bebyggelse til alle sider. Indtil slutningen af 1800'erne lå kirken i åbent land, en halv kilometer vest for landsbyen Jerne, ved vejen mod Strandby (jfr. fig. 36). Fra kirken er der to kilometer til kysten. Tårnet tjente tidligere som sømærke (sml. fig. 1, s. 971), og ifølge sognepræst Hans Jensens indberetning til Ole Worm 1638¹ skulle det kunne »øjnes af fiskerne på havet i over tolv miles afstand«.¹¹

Kirkegården er 1922 og 1945 udvidet med betydelige arealer nord for vejen. Den oprindelige kirkegård omkring kirken (jfr. matrikelkortet 1820, fig. 36) har i det store hele bevaret sine gamle skel. *Hegnet*, der består af brede kampestenstidiger, blev 1953 omsat og reguleret i syd og vest, hvorved der blev skåret af en *oldtidshøj* i kirkegårdens sydvestre hjørne.¹² Ved en forlægning af Strandby kirkevej o. 1910 blev den østre halvdel af norddiget flyttet frem til vejen og kampestenene anvendt i en cementsat mur.¹³

Indgangene består af køreporte i nord og vest samt fodgængerlåger i syd og øst, lukket med moderne stålrammer opsat 1954. De hidtidige murede *tportaler*, en »ligport« med ganglåde i nord og to fodgængerlåger i øst og syd, var ommuret med store, røde sten i 1880'erne.¹⁴ Murede »stetter« i nord og syd nævnes første gang 1653.¹⁵ Stetterne skulle ifølge kirkesynet 1668¹⁶ repareres med mursten og kalk. En *tkirkerist* er omtalt 1829.¹⁴ – Tidligere var begravelserne på kirkegården bestemt af landsbyernes placering. Gårdene i Boldesager havde gravsteder i nordvest, Måde i sydvest, Veldbæk i syd og Uglvig i øst.

Et *ligkapel* med toiletter ved den nordre indgang er opført 1942 (arkitekterne Aage Bugge og P. Riis Olsen) som afløser for et mindre thus med wc og brændeskur.

Kirken består af romansk apsis, kor og skib, hvortil der i 1460'erne er føjet et tårn i vest. Et våbenhus foran skibets norddør er formentlig også fra senmiddelalderen, mens et gravkapel (nu sakristi) ved skibets sydmur er opført o. 1740, muligvis af materialerne fra et ned-

brudt (middelalderligt?) tsakristi ved korets nordside. Orienteringen har en mindre afvigelse mod nord.

Den romanske bygning er anselig både af længde og højde. Den er opført af *granitkvadre* over skråkantsokkel, indvendig af rå kampesten. Vest for våbenhuset er soklens skråkant stejlere end i øst og svagt hullet, men skibet er dog næppe forlænget mod vest, idet tagværket synes rejst i een og samme byggeperiode. Under apsiden er soklen to-leddet med en karnisagtig rundstav over skråkanten.

Plan og proportioner. Centrum for apsidens udvendige krumning ligger i korgavlens murflugt. Kormurenes tykkelse varierer påfaldende mellem nord og syd. Ydersiden af den tynde sydmur flugter med skibets indervægge. Også skibets nordmur er noget tykkere end den søndre, hvis facade ved kvadrenes omsætning 1891 blev rettet op og rettet ud, så muren nu fremtræder som en ret linje ude af takt med skibets (stærkt hældende) sydøstre hjørne, som står indkapslet i det tilbyggede sakristi. Også i opbygningen er der forskel mellem nord og syd, idet terrænet falder ret betydeligt mod nord, hvor soklen ligger et skifte lavere end i syd. Apsidens murkrone er i niveau med korets, skibets murkrone et skifte højere.

Materialer og teknik. De veltildannede, rødligge granitkvadre, gennemgående i ret store formater, er ved restaureringen 1891 suppleret med nyhugne sten med en grålig farvetone. I adskillige kvadre ses *kilehullerne* fra stensblokkens kløvning. Skibets østre gavltrekant er af marksten, som også er anvendt i korgavlen, hvis østside, mod apsis, er klædt med kvadre. Det romanske murværk står her med glattede fuger og *kvaderridsninger*.

Bortset fra de to nederste skifter mellem kor og skib er der ingen forbandt mellem bygningsens enkelte afsnit, apsis, kor og skib – et træk, der blev påpeget allerede af J. Helms¹⁷ og F. Uldall¹⁸ under deres besøg ved kirken 1873 og 1886, før murenes omsætning og opretning.

I *apsiden* (1668¹⁶ betegnet som »østenden«, 1700¹⁹ som »halvtaget«) er vægge og halvkuppel ommuret i tegl efter korbhvælvets indbyg-

Fig. 3. Kirken set fra sydøst. Knud J. Krogh fot. 1956. — *Die Kirche von Südosten gesehen.*

ning, måske engang i 1500'rne (se ndf.). Kvaderstensmurværket er som nævnt uden forbindelse med korets, men det vil næppe være rigtigt at opfatte apsis som yngre end den øvrige bygning. Såvel de krumme kvadre og dobbeltsoklen som den monolite vinduesblok (se ndf.) må være udført af romanske stenmestre.

Døre og vinduer. Skibets oprindelige døre sidder lidt forskudt i forhold til hinanden. Den søndre, der er tilmuret (sandsynligvis i ældre tid) og foroven ødelagt af et vindue, ses udvendig som en niche. Norddøren, der var lukket 1914-42 mens våbenhuset brugtes som ligkapel, er betydeligt udvidet. Den beskrives 1886¹⁸ af Uldall som en vandret afdækket dør med karme af tildannede bygningskvadre. En lille, lav *præstedør* vestligst i korets sydside giver nu adgang til sakristiet. Den rektantede dør har

bevaret sin oprindelige, kvadersatte karm i vest, mens østsiden er ommuret under restaureringen 1942.

Ingen af korets oprindelige vinduer er bevaret. I skibets nordside findes tre højtstående, tilmurede vinduer, antagelig alle på oprindelig plads; det vestligste er anbragt lige vest for døren, men går fri af denne på grund af sin placering højt i facaden. To tilsvarende vinduesåbninger i syd sidder forskudt i forhold til nordsidens og kan være flyttet. De smalle, rundbuede og dobbeltsmigede vinduer, hvis lysning sidder tæt ved den ydre murflugt, har monolite overliggere, dels vandret afsluttede, dels tagformede; også sålbænkene er udhugget i én kvader. — Spredt i tilbygningernes murværk findes flere romanske vinduesdele: i sakristiets vestside er indmuret en sålbænk, højt i tårn-

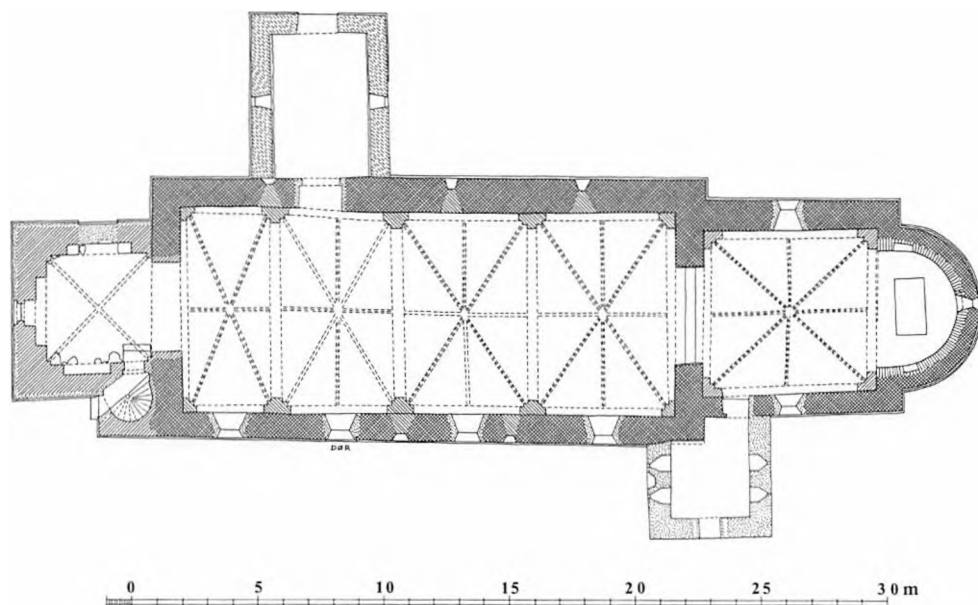

Fig. 4-5. Grundplan 1:300 og tværsnit 1:150 gennem skib. Målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1978, tegnet af MN 1985. — Grundriß 1:300 und Querschnitt 1:150 durch das Schiff.

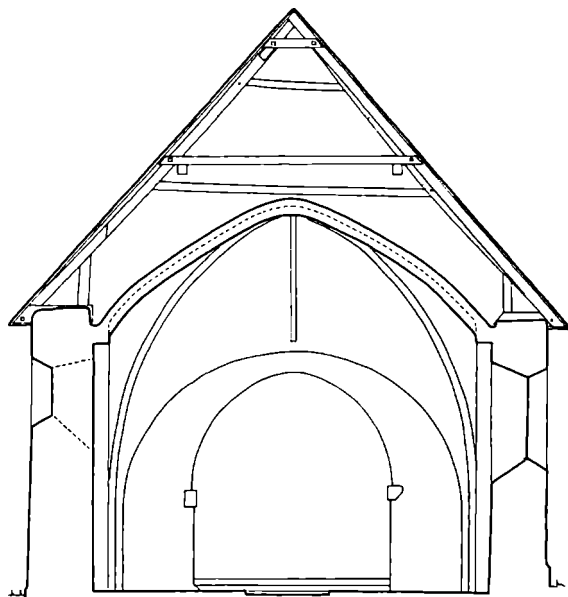
rummets nordvæg en overligger og i våbenhusets vestmur både en overligger og en sålbænk.

Cirkelvinduet i apsis er udhugget i en krum granitblok med aftrappede sider svarende til højden af to kvaderskifter. Det lille, genåbnede vindue (udvendig tv. 55 cm) kantes af en rundstav.

Indre. Apsidens hvælv er fornyet i forbindelse med en total ommuring af korrundingen, formentlig i renæssancen (se ndf.). Siderne i den forholdsvis brede korbue hviler på en skråkantsokkel (nu kun synlig i nord) og smykkes af profilerede *kragbånd* (fig. 9 og 10) med primitive, streghugne bladornamenter. Selve den svagt spidsende buc, dannet af krumme kilesten, er ommuret i gotisk tid, muligvis da man indbyggede hvælv i koret. Rummet dækkedes oprindeligt af flade trælofter, hvor brædderne var sømret på bjælkernes underside.

Ændringer og tilføjelser. I 1460'erne opførtes et tårn ved skibets vestgavl. På omtrent samme tid blev der indbygget et hvælv i koret, og muligvis i forbindelse hermed blev triumfbuen ommuret og fik sin nuværende svagt spidsende facon. O. 1500 blev også skibets lofter afløst af hvælv, smykket med Liljemesterens kalkmale-

de dekorationer. Våbenhuset, i hvis murværk der indgår krumme buekvadre fra triumfbuen (eller apsisbuen), er sandsynligvis kommet til i senmiddelalderen eller renæssancen. Sakristiet ved korets sydside er opført o. 1740 som gravkapel for kirkeejeren, provst Castensen. Et tsakristi af ukendt alder ved korets nordside blev nedrevet i begyndelsen af 1700'erne, mulig-

vis for at genanvendes ved opførelsen af provstens gravkapel.

Apsidens ommuring er rimeligvis foretaget i 1500'rne, efter korhvelvets indbygning og før barokaltertavlens opstilling 1653. Vægge og *kvartkuglehvelv*, som mangler de øvrige hvælvs kalkmalede dekoration,²⁰ blev totalt ommuret med røde munkesten, gennemgående med formatet 28×14×10 cm. Korets kvadersatte gavltrekkant blev stående urørt og underfanget af en teglstensbue. Kvartkuglehvelvet er muret op mod korhvelvets østre, spidse skjoldbue, der næsten skjuler apsisåbningen. I væggene på hver side af det senmiddelalderlige, murede alterbord er der to *nicher*, fladbuet i syd, ændret til fladrundbue i nord.

Tårnet ved skibets vestende, tidligere berømt for sin højde (se indledningen), er dendrokronologisk dateret til 1460'erne (se ndf.). Det er i tre stokværk og opført af munkesten i munkeforbandt over et enkelt kvaderskifte, hvilende på en nyhugget skråkantsokkel. Indtil 1891 var den nedre del »i en betydelig højde«

bygget af granitkvadre fra skibets nedbrudte gavltrekkant (Uldall 1886).¹⁸ Med undtagelse af østmuren, der har bevaret sine fornemme, høje blændinger, blev facaderne 1891 overalt skalmuret med store, røde sten. Inden da, muligvis i 1730, var klokkestokværkets søndre og vestre side samt den vestre gavltrekkant blevet ommuret. Det oprindelige murværk ses nu bedst i klokkestokværkets øst- og nordvæg. Tårnets østmur hviler på skibets vestgavl, hvis spids blev ommuret i forbindelse med tårnbyggeriet.

Tårnrummet åbner sig mod skibet med en rundbuet arkade og dækkes af et samtidigt *krydshvelv* med kvartstensribber, hvilende på spinkle, halvtstens hjørnepiller. I væggene er der tre dybe, spidsbuede spareblændinger, hvis bund fremtræder som høje bænke. Et udvendig rundbuet vindue i vest har indvendig bevaret sin spidse bue. Indtil 1942 var rummet adskilt fra skibet ved en bræddevæg, hvori der 1858¹⁴ blev anbragt en dør. Tårnrummet tjente 1914-42 som våbenhus, og i den tid var der adgang udefra via en nu tilmuret dør i tårnets nordside.

Fig. 6. Indre, set mod øst. Hude fot. o. 1900. — *Interieur, gegen Osten gesehen.*

Fig. 7. Indre, set mod vest. NE fot. 1979. — *Interieur, gegen Westen gesehen.*

Man kommer op i tårnet ad en muret *spindeltrappe* (højrevendt med cementpudsede trin) ved tårnets sydøstre hjørne, hvortil der er adgang fra tårnrummet gennem en fladbuet dør. 1942 indsattes en udvendig dør. *Trappehuset* er samtidig med tårnet, men klædt med granitkvadre, der efter omsætningen 1891 ikke lader sig udskille fra skibets kvadre. En fladbuet dør leder fra trappen ind til mellemstokværket, et hvidkalket rum med dybe, fladbuede sparnicher i syd, vest og nord. I nord og syd er der et fladbuet vindue i spidsbuet spejl.

Klokkestokværket og tårnets øst-vestvendte gavle smykkes hver af tre spidsbuede *højblændinger*, hvis bund ligger i niveau med lydhullernes underkant. Vestgavlens blændinger blev genskabt 1891, efter at gavlen siden 1730 (angivet med jernankre) havde stået med en glat spids.¹⁸ Formentlig i forbindelse med gavlens nymuring 1730 – hvis ikke før – blev også klokkestokværkets søndre og vestre side ommuret. Stokværket har to rundbuede, falsede glamhuller i nord og et i øst, nederst i den mid-

terste blænding. De ommurede sider har hver et rundbuet lyd hul. – Tårnet er blytækt og står – som det er almindeligt i Vestjylland – uden kamme.

En *dendrokronologisk datering* af to bjælker fra loftet mellem 2. og 3. stokværk, foretaget efter bjælkelagets udskiftning 1982, viste at tømmeret var fældet ca. 1462.²¹ Tårnet er derfor sandsynligvis opført en gang i 1460'rne.

De ottedelte *ribbehvalv*, et fag i koret og fire fag i skibet, hviler på falsede piller uden vederlagsmarkering. Skibets vestre fag har kun seks ribber og er – muligvis af hensyn til dørenes placering – noget smallere end de tre østre. Skjoldbuerne er spidse, mens skibets bredt spændte, halvandenstens tykke gjordbuer er runde. Korets halvstens ribber står med skarpe, trekløverprofilerede rygge. I skibet er ribberne ikke helt så skarprykkede og har ved overpudsning delvis mistet deres facon. I 3. fag er diagonalribberne af kvarte sten, der også er anvendt i 1. og 2. fags øst-vestvendte ribber.

Ifølge J. Magnus-Petersens undersøgelser

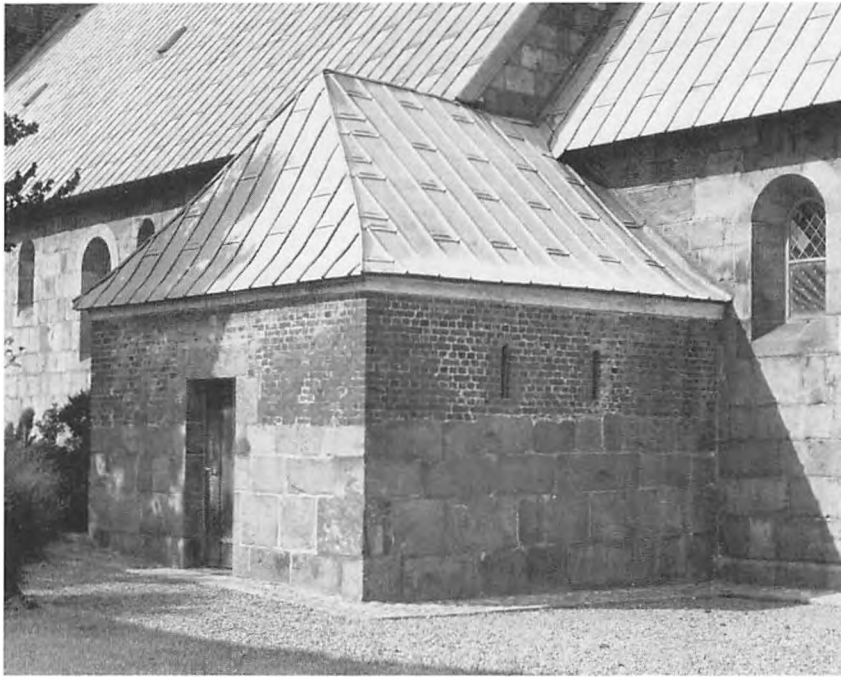

Fig. 8. Sakristi, tidligere gravkapel, opført o. 1740 for provst Maturin Castensen (s. 978). NJP fot. 1983. — *Sakristei, früher Grabkapelle, erbaut um 1740 für Propst Maturin Castensen.*

1891²⁰ (se kalkmalerier) stod korhælvets ribber oprindelig med glat pudsede, hvide fuger og uden hvidtning. Hælvet er sandsynligvis ældre end skibets, som ud fra Liljemesterens kalkmalede dekorationer må dateres til o. 1500.

Våbenhuset ved skibets nordside er en lav bygning opført af fire skifter granitkvadre over en skråningsokkel. Det nævnes første gang 1791¹⁹, men er formentlig fra senmiddelalderen eller renæssancen. I murværket indgår flere krumhugne bukvadre, som må stamme fra den ombyggede korbue (eller tapsisbue). Den glatte gavl, hvis spids er af små mursten, indeholder en ommuret, rundbuet dør, og hver langsides har et lille vindue, hvori der 1868¹⁴ indsattes rundbuede støbejernsrammer. Rummet dækkes af et bræddeloft med synlige bjælker. Spidsen af det blytækte tag når kun til skibets murkrone. Taget var i 17-1800'erne dækket med tegl. 1914-42 benyttedes huset som *tligkapel*, skibets norddør var tilmuret og indgangen henlagt til tårnet.

Sakristiet (fig. 8) ved korets sydside, tidligere kaldet »det maturinske kapel«, er opført o. 1740 af provst Maturin Castensen (†1747) som privat *gravkapel* (sml. hans epitaf s. 992 og

kisteplade s. 999). Det er en lille lav bygning med afvalmet blytag. Murene er rejst af granitkvadre og små røde mursten i krydsskifte og afsluttes med en barok gesims (rundstav over udkraget rulscliffe). I hver langsides er der to smalle lyssprækker, udvendig et halvt skifte brede, indvendig med tragtformede smige i bænkeagtige, fladrundbuede nicher. Der er adgang fra koret via den gamle præstedør (se ovf.). Rummet, der har gulv i niveau med terrænet, dækkes af et samtidigt bjælkeloft med skruehøvlede brædder. O. 1888²² indsattes en retkantet dør i sydmuren.

Ifølge indskriften på en marmortavle, ophængt i rummet, stod provst Castensens kiste her til 1891, da den sænkedes i gulvet. 1911 muredes et hvælv over kisten.

Et *sakristi* af uvis alder, formentlig middelalderligt, ved korets nordside, er nævnt 1653¹⁵ og 1700.¹⁹ Det er nedrevet i begyndelsen af 1700'erne, muligvis forud for opførelsen af Maturin Castensens gravkapel ved korets modsatte side (se ovf.). En *tdør* i nordre kormurs østre del blev dog bibeholdt og først tilmuret 1891. Den beskrives 1886¹⁸ af Uldall som »en senere anbragt dør, kantet af mursten«, og ses på

J. Vilhelm Petersens tegning 1890 (fig. 34). – Ved kirkesynet 1700¹⁹ var en stor del af sakristiets vestmur og det nordvestre hjørne faldet ud. Taget, af røde tegl, var meget brøstfældigt. Tilbygningen havde tidligere været tækket med bly, der imidlertid var solgt for at skaffe penge til kirkens reparation.

Tagværkerne, middelalderlige, af eg, syv fag i koret, 22 i skibet, hviler på nyere langstole. Spærfagene var oprindelig støttet af fire krydsbånd, hvis taphuller ses i spærenes underside. Båndene, hvis retning er noget usikre, har i skibets 11 vestre fag været anbragt i lidt større indbyrdes afstand end i øst. De afsavede bjælkeender tjener som spærsko; bjælkerne mellem hvælvene er bibeholdt som bindbjælker. Over skibets nordmur, længst mod øst, er bevaret en rest af den ydre murrem. – Apsiden har ti spær med korte, tappede og naglede stivere, mærket fra nord mod syd med små firkantede stik. Spærene samles i en ophængt kongestolpe mod korets østgavl. Den krumme murrem er samlet af fem egestykker. – Tårnets fem spærfag har dobbelt lag hancbånd og korte stivere. I nord krydsende stormlægter.

Vedligeholdelse og istandsættelser. Blandt de tilbagevendende reparationer på bygningen var foruden omsmelting af blytaget (nævnt første gang 1586)²³ og opretning af udskredne kvadre også udbedring af tårnets murværk, omlægning af murstensgulvet og indsættelse af nyt vinduesglas.

Ifølge et syn, afholdt 3. marts 1653¹⁵ og indført i herredets tingbog, var tårnets vestende »kendelig fornøden at sømmes og beredes«; der skulle indsættes jernankre i tårnmurene og de murede kirkegårdsindgange skulle sættes i stand. Under et syn 1668¹⁶ – også afholdt i det tidlige forår (26. marts) – fandt man tårnets vestre hjørner »sprukne og revnede«; apsidens hugne sten var »skreden af lave«, to tavler bly var blæst af taget, og i gulvet manglede 200 mursten. 1674²⁴ anslog synet, at en istandsættelse ikke kunne foretages for under 180 slette daler. 1700¹⁹ var muren i kirkens østende revnet og en del sten udskredet; tømmeret var dårligt, og gulvet manglede 1000 sten.

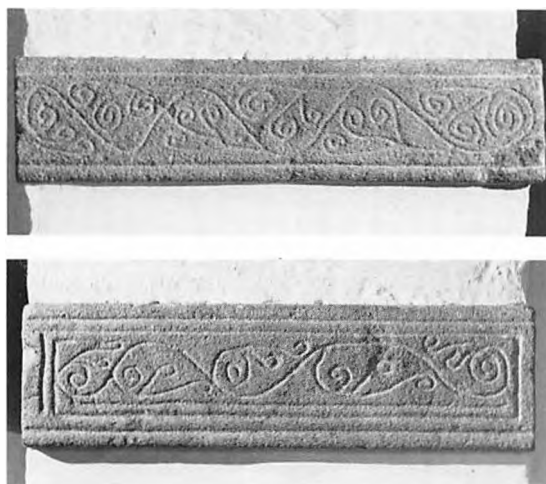

Fig. 9-10. Søndre og nordre korbuckragbånd (s. 975). NE fot. 1979. — *Südlisches und nördliches Gesimsband des Triumphbogens.*

Kirkeejeren, sognepræst Maturin Castensen (†1747), blev i et anklageskrift beskyldt for at misrøgte sine kirker i Jerne og Skast. Han skulle, skønt tienden var ydet, have ladet kirkerne forfalde og i nogle tilfælde ladet blyet udskifte med tagsten.²⁴

Bevægelserne i murværket skyldtes formentlig trykket fra de indbyggede hvælv, som fik murene, navnlig skibets sydmur, til at hælde udad. 1842 slog skibets midterste gjordbuc revner og måtte repareres, og 1848 omtales en ommuring af de søndre *støttestolper*.¹⁴ 1881 udførtes sikringsarbejder på tårnet efter påbud af ministeriet, og 1886 fandt provstesynet kirkens tilstand så betænkelig, at der burde udarbejdes en plan for dens istandsættelse. Tårnet havde slået revner, og skibets sydmur var da 9 tommer (22 cm) ude af lod.¹⁴ Et særligt syn afholdtes 3. august 1886, men en egentlig *hovedrestaurering* gennemførtes først 1891-92 under ledelse af arkitekt Axel Møller, som få år forinden havde forestået opførelsen af Vor Frelses kirke (sml. s. 1003) og restaureringen af Skast kirke.

Restaureringen gav i det store hele kirken det udseende, vi kender i dag. Fundamenterne blev forstærket og kvaderstensbeklædningen sat om og suppleret med nye grålige sten samt kvadre-

ne fra skibets gamle gavlspids, der hidtil havde siddet nederst i tårnet. Skibets sydmur blev rettet op og lignet ud med undtagelse af det østre hjørne, i sakristiet. I nordsiden nøjedes man med at omsætte de nederste skifter. Under arbejdet må kvaderstensmurværket i nogen udstrækning være blevet harmoniseret; således er ethvert spor af en tdør i korets nordside (sml. tsakristi) forsvundet; til gengæld blev skibets blændede syddør markeret som en niche. Der indsattes nye rundbuede, granitindfattede vinduer, to i koret og fire i skibet, som afløser for støbejernsvinduer fra 1872. Endelig blev tårnet overalt, undtagen i øst, skalmuret med store, røde sten over en nyhugget granitsokkel.¹⁴

Kirkens indgang blev 1914 henlagt til tårnet, hvor der etableredes en dør i tårnrummets nordmur. Skibets gamle norddør blev lukket, og våbenhuset taget i brug som ligkapel.

Under en restaurering 1942 (arkitekterne Aage Bugge og P. Riis Olsen, Varde) opførtes et ligkapel på kirkegården (se ovf.), og våbenhuset blev igen taget i brug som indgangsrum til skibet. Våbenhusdøren blev udvidet, døren i tårnrummets nordside lukket, og der blev indsat en ny, udvendig dør til tårntrappen. Samtidig nedtog man skillevæggen mellem tårnrum og skib.²⁵

Varme. Et varmeapparat (en jernovn) blev 1888¹⁴ opstillet i skibets nordvestre hjørne. 1942 installeredes dampvarme med kedel i nedgravet kælder nord for skibet.²⁵

Kirken står idag udvendig med blytækte tage

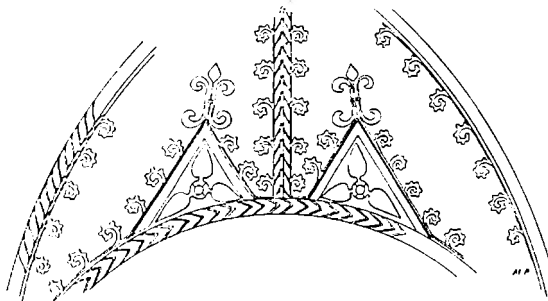

Fig. 11. Kalkmalet hvælvdekoration i skibet, udført af den såkaldte Liljemester o. 1500. Overkalket efter afdækning 1891. Tegning af J. Magnus-Petersen 1891. — *Gewölbedekoration im Schiff, Freskomalerei ausgeführt von dem sogenannten Lilienmeister um 1500.*

og blankt murværk. Apsidens tag afsluttes med en lille tinde: den blyklædte kongestolpe. Indvendig er vægge og hvælv hvidtede. Korbuekrægbåndene blev rensed for kalk 1887.¹⁴ I gulvet ligger røde mursten på fladen; under bænkene er der trægulv.

†KALKMALERIER

Under restaureringen 1891 blev der i kor og skib fundet rester af kalkmalerier fra to perioder. Efter en undersøgelse ved J. Magnus-Petersen blev malerierne igen overkalket.²⁶

1) (fig. 11), o. 1500. En *hvælvdekoration* fra den såkaldte »Liljemesters« værksted blev fundet overalt på buer, ribber og kapper, malet med røde og blå (gråblå?) farver. Kun ribberne i koret var uden bemaling og synes oprindeligt at have stået uden hvidtning (jfr. hvælv). Dekorationen består af sparer på ribber og buer, hvorfra der udløber små stilkede, krabbeagtige blade, samt »Liljemalerens« karakteristiske liljornament, som kroner en trekant, hvorunder tre hjerteformede blade er fæstnet til en ring. Værkstedet kendes flere steder på egnen, bl.a. i Skast, Horne og Janderup, Alslev og Ansager samt i flere sønderjyske kirker, heriblandt Nørre Løgum, hvis udsmykning ved en latinsk indskrift er dateret til 1518 (DK. Sjyll. s. 2749). — Dekorationen er sandsynligvis samtidig med skibets hvælv. Magnus-Petersen anså udsmykningen for at være af ringe kunstnerisk værdi og fandt ikke, at den burde bevares.

2) O. 1550-1600? Medtagne levninger af en *nadverscene* med indstiftelsesordene efter Luk. 22, 19-20²⁷ blev fremdraget på korbucens nordre vange over krægbåndet. Kristus sad for midten af bordet med kalken i hånden; ved hans venstre arm hvilede en lille skikkelse, Johannes. I forgrunden skelnedes to apostle og bag Kristus sås ansigter og glories af andre apostle. Indskriften på dansk, under billedet, var omgivet af en firkantet ramme. Kun nogle linier kunne læses. En tegning af motivet er gået tabt. Magnus-Petersen opfattede nadverbilledet som samhørende med hvælvdekorationen, men det må efter sin art være malet efter reformationen.

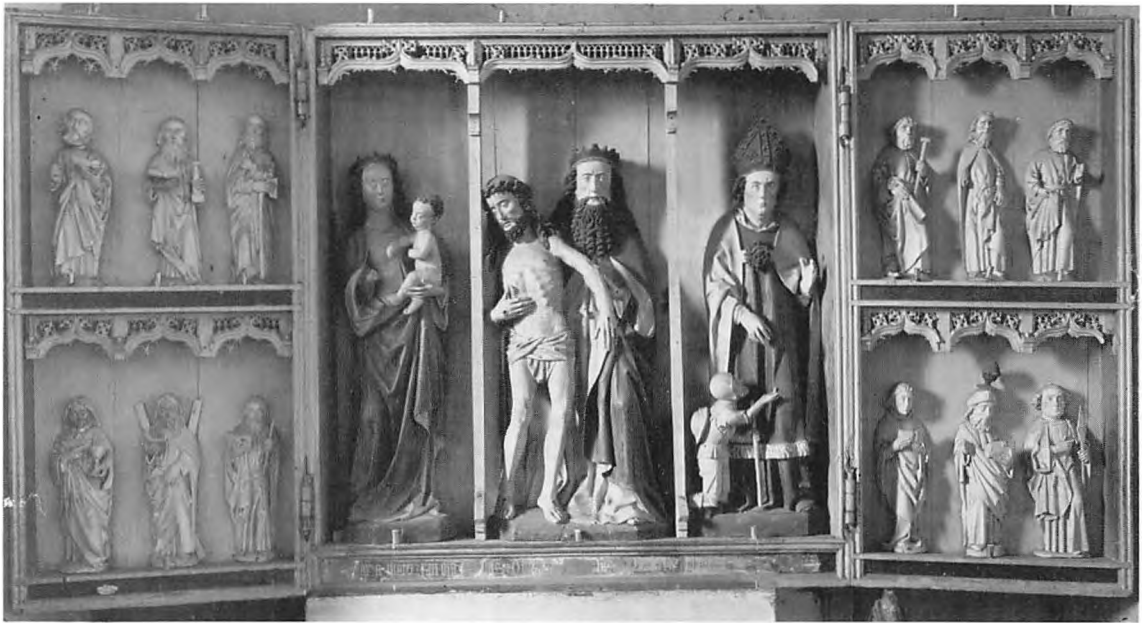

Fig. 12. *Altertavle, o. 1475-1500 (s. 984), nu i Løgumkloster kirke. Hude fot. 1905. — Altarbild, um 1475-1500, jetzt in der Kirche von Løgumkloster.

INVENTAR

Oversigt. Det eneste stykke *middelalderligt inventar*, der i dag findes i kirken, er den romanske døbefont. I nyere tid har kirken afgivet en sengotisk *højaltertavle, med en fremtrædende gengivelse af værnehelgenen S. Morten, og en samtidig *sidealterfigur, Maria med barnet, mens en gotisk tdegnestol er kaseret.

Fra tiden lige *efter reformationen* stammer alterstærerne og den ligeledes gotiske prædikestol, et af de ældste eksempler på egnens karakteristiske Ribeskæringer. Også den nuværende altertavle, udført 1653-54, har flere paralleller blandt billedskærerarbejder i egnens kirker. Den udmærker sig ved sine oprindelige malerier og samtidige staffering, signeret »P.G.«. Altersættet er udført 1705 af Jens Michelsen Halling, Varde, og kun lidt ældre er en usædvanlig *vinflaske af tin, som har været benyttet af præsterne ved sygebesøg.

Kirkens gamle t̄stolestader, opstillet som hele tre rader i skibet, blev 1881 udskiftet med de nuværende. Inventaret er i hovedsagen farvesat ved en istandsættelse 1942-44. Som følge af udtørringsskader er træinventaret 1964 blevet underkastet en mindre istandsættelse, som også omfattede Maturin Castensens epitafium.

Alterbord (fig. 24), senmiddelalderligt, måske samtidigt med den ældre *altertavle, o. 1475-1500 (jfr. ndf.). Det er af munkesten, 100 cm højt, afdækket med en monolitisk, fremspringende kalkstensplade, 215×115 cm, med profileret langs underkanten, skråkant over hulkel. Alterbordet, der er muret i polsk skifte, har ingen spor af helgengrav; i kortsiderne nicher, i nord rektangulær, 33×24 cm, 34 cm dyb, i syd fladbuet, 45×35 cm, 52 cm dyb (sakramentskab?, jfr. s. 956). På bordets bagside i nord og syd fremspring, muret i forbandt, 50 cm høje, 54 og 70 cm brede, 18 cm fremspringende. Bordet er ved undersøgelsen 1942 muligvis gjort lidt (ét skifte?) lavere.²⁸

Alterbordspanel, 1942, i fyrretræ med højfyldinger i renæssancestil, tegnet af arkitekt Aage Bugge. Samtidige brune og grå farver.²⁸

†*Alterklæder*. Et kirkesyn 1653 påtalte, at et omhæng for altret manglede, »og er ingen uden en gammel stykke lærred«. ¹⁵ Fotografier o. 1900 viser alterbordet beklædt med et fløjlsalterklæde med guldkors.

Fig. 13. Altertavle, 1653-54 (s. 982), detalje. Storvinge. NE fot. 1979. — *Altarbild, 1653-54, Detail. Großer Flügel.*

Altertavle (fig. 15), 1653-54, udført af samme snedker som tavlerne i Vester Nykirke, Skast hrd., og Øster Nykirke, Vejle amt, og nært beslægtet med Varde-snedkeren Jens Olufsens arbejder (jfr. s. 738f.). En malet signatur »P.G.« (fig. 14) dækker formentlig mesteren for stafferingen og de samtidige malerier.

Altertavlen, der i opbygning svarer til Jens Olufsens, består af postament, tredelt storstykke og gavlprydet topstykke, alle med vinger, der på renæssancevis er formet som rulleværkskartoucher med (delvis fornyede) småspir. Storstykkets arkitektoniske opbygning fraviges kun derved, at midtfeltet bryder postament og frise, mens barokken slår klart igennem i de rankcomvundne, snoede storsøjler med vindrudeklase-kapitel. Søjlerne hviler på svungne postamenter med løvemasker. Midtfeltet indrammes af en fladbuget portal (fig. 17) båret af joniske dydehermer – Kærligheden (i nord) og

Retfærdigheden – med løvemasker og frugtklase over bøjle med semikolontegn. Bueslaget dannes af frugtklaser og tre englehoveder, af hvilke det midterste deler fladbuen som en lille midtkonsol. Sidefelternes indramning er en lidt forenklet gentagelse af midtfeltets med bueslag ledsaget af tandsnit og æggestav; dydehermerne er (fra nord) Troen og Håbet, samt Mådeholdet og Klogskaben. En forkrøppet tandsnitsbort ledsager postament og frise; den sidste har dertil perlestav, æggestav og en frise af beslagværk under kronlisten, samt bøjler med englehoved over storsøjlerne. I storvingerne, der foroven løber ud i et ørnehoved, frifigurer af Mattæus (i nord, fig. 13) og Johannes med symbolvæsner, stående i en slyngbåndsindrammet muslingeskalsniche.

Postamentet har kraftige volutfremspring med englehoved og frugtklase over løvehoved med poter (fig. 16). Den kvartrunde postamentbjælke prydes af englehoved mellem frugtklaser og yderst små profilhoveder. I vingerne små frifigurer af Moses (i nord) og Aron.

Topstykket, der hviler på en kvartrund bjælke med fladsnitsranker, følger i det væsentlige opbygningen i storstykkets sidefelter. Dydehermerne er erstattet med mandlige (?) hermer med korslagte arme, og frisens bøjler har løvehoved. Topvingerne er udformet næsten som gavle for storstykkets sidefelter, med store muslingeskalsnicher rummende frifigurer af de to resterende evangelister (Markus i nord), hvis symbolvæsner ligger yderst på storgesimsen (deres vinger fornyede). Øverst troner Kristus med verdenskuglen, skyomkranset, i en brudt segmentgavl, kronet af en putto med kors, der flankeres af to småspir.

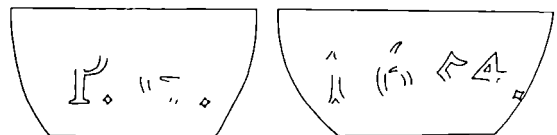

Fig. 14. Malet signatur på altertavlens topspir (s. 983). Tegnet af MN 1974 efter kalker, taget af Georg N. Kristiansen ved afdækningen 1942. — *Gemalte Signatur auf den obersten Spitzen der Türmchen über dem Altarbild.*

Fig. 15. Altertavle, 1653-54 (s. 982), med malet signatur »P.G.« (jfr. fig. 14). NE fot. 1982. — Altarbild, 1653-54, mit gemalter Signatur »P.G.«.

Efter en grundig undersøgelse og istandsættelse ved Georg N. Kristiansen 1942 fremstår tavlen nu stort set i original skikkelse med malerier og rig, polykrom *staffering* fra 1654. Rød og grøn farve dominerer, søjlerne står hvidgrå, og der er benyttet megen forgyldning og lasur på sølv, alt lagt på en tynd kridtgrund. Indskrifterne er i gylden fraktur på sort bund, initialer og årstal »P.G. 1654« på topspirene (fig. 14) er dog i gyldne versaler med sort kontur, bunden grøn.²⁸

Malerierne, hvis mester muligvis gemmer sig bag ovennævnte initialer, viser scener af lidel-

shistorien efter gængse stik. Hovedbilledet af *Nadveren* (fig. 17) må således – gennem et spejlvendt eftertryk – gå tilbage til Albrecht Dürers Store Passion fra 1511. Dunkle toner er fremherskende, klædedragterne hovedsaglig røde, enkelte lyseblå, baggrundens hængedraperi dæmpet grønt. Storstykkets nordre felt viser *Kristi Døb*. Johannes er vist til venstre, halvt siddende på en klippe, mens han med højre hånd hælder vand over Kristus, som står i floden nedenunder med hænderne samlet foran brystet. I baggrunden slynger Jordanfloden sig mellem bjerge; foroven viser Helligåndsdue

sig i en lysstråle, der rammer Kristi hoved. Hertil svarer indskrifterne i frise og postament: »Oc see himelen obnedis offuer hannem. // Oc Johannes saac Guds Aand fare/ ned som en Due, Oc see en Røst aff Him/mele(n) sagde, den(n)e er mi(n) Elskelig Søn, so(m) mig er/ vel behagelig. Mat. 3« (v. 16-17). I storstykkets søndre felt ses *Bønnen i Getsemane*. Kristus knæler mod venstre på en lille høj, hvor en engel viser sig i en sky, holdende kalken i sin udstrakte højre. De tre apostle sover i forgrunden, mens man i det fjerne ser et bjerglandskab med Jerusalems tårne. I frise og postament: »Min Siel er bedrøffuet indtil Døden.// Min Fader er det mueligt, Da gaa/ denne Kalch fra mig, Dog skee icke min men din Villie Math: 26« (v. 38-39). Topstykkets maleri forestiller *Korsfæstelsen*. Under den korsfæstede Kristus står til venstre Johannes og Maria, gestikule-

Fig. 16. Altertavle 1653-54 (s. 982), detalje. Postamentfremspring. NE fot. 1979. — *Altarbild, 1653-54, Detail. Postamentenvorsprung.*

rende, mens Maria Magdalena fra højre omfavner korsets fod. Ved siderne røverne, forvredne, bundne til deres kors, og i baggrunden romerske soldater foran Jerusalems tårne. Hertil svarer friseindskriften: »Straffen er lagt paa han(n)em, Paa det vi skulle haffue Fred, oc vi ere helbrede gjorde/ ved hans Saar. Esg. 53« (Es. 53,5).

I postamentfeltet stifterindskriften: »Denne Taffle er Paa Kirckens Bekostning Oprettet i 1653. Da E(rlig) og W(clbyrdig) Mand Erich / Kragh til Bramming, K(ongelig) M(ajestæts) Øuerste Secreterer, vaar Decanus udi Riber Ca/pitel, Oc denne Kirckis Patron. H(er) Hans Jensøn Hersleff Sogneprest Oc Staf/fierct 1654. Her Jørgen Oluffson Alsleff Sogneprest, Peder Nielsøn Prousties for/valter Oc Peder Christensøn i Strandby Kirckvære. Alting være Gud til ære Amen«. Oplysningen om tavlens »oprettelse« 1653 og den påfølgende staffering året efter bekræftes af et kirkesyn 3. marts 1653, hvor kirkens altertavle betegnes som gammel og slet (nedennævnte middelaldertavle), mens en ny var »halfferdig«. ¹⁵

Engang i midten af 1700'erne blev stafferingen frisket op med hvidt og blågrønt, og topstykkets friseindskrift udskiftet med skriftstedet: »Det er fuldkom(m)et. Joh. XIX. 30«. Ved samme tid blev malerierne overmalet; klæde- dragterne fik kraftigt glanslys, og på Nadverbilledet dækkedes såvel baggrundens draperi som lysekronen af et stort, nyt hængeklæde med klunker. En ny overmaling 1845, af det følgende års syn betegnet som dårligt udført, omfattede kun træværket, der fik hvid bundfarve med blå, brunt og lidt guld på sirakterne. ²⁹

Ved restaureringen 1942 fjernedes alle disse overmalinger, ligesom træværket istandsattes og suppleredes. Arbejdets afslutning markeredes med en indskrift på tavlens bagside: »Anno 1942 er altertavlen og epitafiet istandsat under Nationalmuseet af G.N.K.«.

Den ældre **altertavle* (fig. 12), et gotisk alter- skab fra o. 1475-1500, var i kirken indtil 1925, da det, efter en omfattende restaurering og fornyelse, blev opsat som højaltertavle i Løgum

Fig. 17. Altertavlemaleri, 1654 (s. 983), formentlig udført af »P.G.« (jfr. fig. 14). NE fot. 1979. — *Altargemälde, 1654, vermutlich von »P.G.« (vgl. Fig. 14) ausgeführt.*

klosterkirke (se nærmere D.K. Sjyll. s. 1100f.). Tavlen er tilskrevet den såkaldte Imperialissimamester, og har paralleller i flere af egnens kirker (Lunde og Henne, Vester Horne hrd., Grimstrup, Skast hrd.). Her beskrives tavlens tilstand før 1925, således som den kendes især gennem et fotografi fra o. 1900 (fig. 12).

Den fremtrådte da uden predella og noget afpillet, idet flere snitværksdetaljer manglede. I midtskabet Nåde stolen flankeret af Maria med barnet og S. Morten givende almisse til en tigger, i fløjene apostlene i to rækker, alle under kølbueformede stavværksbaldakiner. Såvel Vorherre som Maria havde mistet kronens tak-

ker, Mariafiguren endvidere hendes højre og begge barnets hænder. De fleste apostelattributter manglede, enkelte var groft fornyede, og apostelfigurerne stod i en vilkårlig rækkefølge. En malet nummerering med bogstaver (minuskler) på bagsiden (her i parentes), angiver formentlig apostlenes oprindelige rækkefølge, der synes at have fulgt messekanonen. Fra venstre ses, begyndende med den øverste række: 1) Peder (a), nøglen mangler. 2) Paulus (b), af sværdet er kun fæstet bevaret. 3) Mathias (k) med økse. 4) Formentlig Bartholomæus (i) med nygjort attribut (valkestok?). 5) Jacob den yngre (g), højre hånd med valkestokken mang-

ler. 6) Thomas (f), attribut mangler. 7) Johannes (c) med giftbæger. 8) Andreas (c) med skråkors. 9) Judas Thaddæus? (m) med ubestemmeligt, fornyet attribut. 10) Mattæus? (l). 11) Jacob den ældre (d), højre arm med pilgrimsstaven mangler. 12) Filip? (h) med nygjort spyd.³⁰ Af den oprindelige bemaling var hovedsaglig levnet den fragmentariske minuskelindskrift under midtskabets tre figurer: ».. maria mater [Christ]i ora [pro no]bis – O bened.. miserere(?) nobis ..« (O, Maria, Kristi moder, bed for os, O velsignede (treenighed?) forbarmes over os ..). Indskriften må have sluttet med en påkaldelse af S. Morten under denne figur. Tavlen iøvrigt var »overmalet med en glinsende Oliefarve«. ²⁰

Tavlen omtales 1653, i forbindelse med dens

Fig. 18. Alterstage, o. 1550 (s. 987). NE fot. 1979. — *Altarleuchter, um 1550.*

udskiftning med den nuværende, som gammel og slet.¹⁵ Søren Abildgaard kaldte den 1774 en gammel altertavle, hvorpå »ses Maria med barnet og S. Martinus, biskop, givende almisse til en Pilgrim«. ³¹ 1891 stod den i tårnrummet, op mod vestvæggen, og smykkedes endnu lejlighedsvis med små lys foran figurerne, som det ses af fotografiet.²⁰

*Sidealterfigur (fig. 19), Maria med barnet, o. 1500, 170 cm høj, både Marias højre arm og begge barnets arme er afbrudt. Den stående Maria, med et let svaj i kroppen, bærer på sin venstre arm det ranke barn, hvis sæde og ben er indhyllt i et klæde. Kristusbarnet, der har fine små krøller, har rakt sine hænder frem mod en genstand, formentlig et æble eller en pære, i moderens højre hånd. Hun ser ned på barnet, ansigtet er bredt, øjenlågene store og tunge, og hendes lange, bølgede hår falder frit ned over skuldrene. Maria bærer krone, nu uden takker, kjole med bælte, og derover en lang kappe, der falder i store, knækkede folder, som kun lader spidsen af en sko synlig. Figuren er kraftigt udhulet fra bagsiden, nu med gennembrydninger flere steder. Af de spredte farverester på kridtgrund fremgår, at barnet har haft hvidt lændeclæde; hår, krone og bælte har været forgyldt, ligeledes kappen, med blå for. Kjolen har rester af en grålig, dekomponeret farve.

Ved Magnus-Petersens besøg i kirken 1891 stod figuren endnu i sit *talerskab*, på hvis vægge, der var levninger af farve og guld.²⁰ Han tilskrev sidealtertavlen, der da stod i tårnrummet »imellem en Del Skrammel«, stort kunstværk, og 1894 blev figuren – efter at skabet i mellemtiden var kasseret – solgt til Nationalmuseet (inv. nr. D 2903).³²

Altersølv. I kirken bruges nu et *altersæt*, *oblatæske* og *alterkande* fra 1971.

Altersæt, 1705, en gave fra Christen Olesen Weldbeck og hustru Anne Hansdatter, udført af Varde-guldsmeden Jens Michelsen Halling. *Kalken* (fig. 20), 21 cm høj, har klokkeformet fod, cylinderskaft, flad midtdelt kugleknop og let svajet bæger med graveret skriveskrift: »Gud til Ære/ Jerne Kircke til Prydelse/ foræret af/ Christen Olesen Weldbeck ford(um) Kir-

ckeverge/ og hans Hustru/ Anne Hansdatter/ Anno 1705 Den 24. April«. Under foden Jens Hallings stempel.³³ Den tilhørende *disk*, tv. 16 cm, har på fanen et enkelt, graveret kors, på undersiden samme stempel som på kalken. Til altersættet hører et samtidigt *futteral* af blødt, læderovertrukket træ.

†*Altersæt*. Sysselprovsten Anders Sørensen Vedel modtog 1586-87 14 dl. til anskaffelse af ny kalk og disk.²³ 1668, kort efter Svenskekrigene manglede kalk og disk,¹⁶ og endnu 1700 måtte man klare sig med et altersæt af tin.¹⁹

En *oblatæske* og en *alterkande*, af kongeligt porcelæn, sorte med guld Kors, er anskaffet henholdsvis o. 1860 og 1862.¹⁴ Nu i tårnet. 1845 indkøbtes en *talterkande* af brunlakeret blik.¹⁴

Sygesæt, 1764, bekostet af kirkejerne og udført af Hans Pedersen, Hjerting. *Kalken* (fig. 21), 8 cm høj, har cirkulær fod med seks tunger på oversiden, cylinderskaft med midtring og halvkuglebæger med graveret kursiv: »BeKostet af Justice Raad Johan Ludvig Bruun til Krosgaard/ Som Eÿere af Schads Kiercke Saa som og af Jerne Kierckes Eÿere/ 1764«. Den sammenhørende *disk*, tv. 7 cm, har på fanen graveret to koncentriske cirkler og under bunden Hans Pedersens stempel.^{33a}

Til sygesættet har hørt en *vinflaske* (fig. 22) af tin, fra slutningen af 1600'rne, 5,5 × 4 cm, 10 cm høj, med afrundede skuldre, skruchals (nu uden prop), og i bunden en skuffe til oblater. På de to sider ens, meget slidte relieffer af Kristus på korset i en fladbuet portalopbygning, hvis buede dele af et skjold med Georgskors. Ved korsets fod to figurer, til højre en stående kvindeskikkelse (Maria?), til venstre en knælende mand. Under korset ligger Adams hovedskal. Over det ene relief graveret »I.N.R.I«, og på en af smalsiderne »H.P.B. 1683«, utvivlsomt for Hans Pedersen Bartsker, præst i Jerne 1672-1701. Flasken kom midt i 1800'rne i privateje, og er 1913 blevet skænket til Nationalmuseet (inv. nr. 67/1945).³⁴

Alterstager (fig. 18), gotiske, o. 1550, 43 cm høje. Den profilerede fodskål hviler på ryggen af tre små, siddende løver (jfr. DK. Sjyll.

Fig. 19. *Sidealterfigur, Maria med barnet (s. 986), o. 1500. Nu i Nationalmuseet. LL fot. 1983. — Seitenaltarfigur, Maria mit dem Kinde, um 1500.

Fig. 20-21. Altersølv. 20. Alterkalk (s. 986), 1705, udført af Jens Michelsen Halling, Varde. NE fot. 1979. 21. Sygekalk (s. 987), 1764, udført af Hans Pedersen, Hjerting. Niels Nørgaard fot. 1983. — *Abendmahlskelch*, 1705, von Jens Michelsen Halling, Varde. 21. *Kranken-Abendmahlskelch*, 1764, von Hans Pedersen, Hjerting.

Fig. 22. *Vinflaske til sygesættet (s. 987). I NM3. LL fot. 1984. — *Weinflasche zu den Krankengeräten*.

s. 2914, 2924). Skaftet er cylindrisk med tre profilerede skaftringe, og den krenelerede lyse-skål har gennembrydninger udformet som små femblade. Syvarinet *stage*, 1929, med indskriften: »Christian og Binc/ Munk/ Gammelby/ 25 Marts 1929«.

Messehagler. 1) O. 1900, af rødt fløjl med guldgaloneret rygkors. 2) Moderne.

Alterskranke, 1873, med støbejernsbalustre og mahogniglænder.¹⁴

Døbefont (fig. 23), romansk af granit, 94 cm høj, kummens tvm. 74 cm, af en udformning, der adskiller sig en del fra egnens sædvanlige, vestjyske type (Mackeprang: *Døbefont*, s. 174). Foden danner en aftrappet pyramidestub med noget slidte hjørnehoveder. En vulst danner overgang til den glatte, halvkugleformede kumme, med dobbelt rundstav under mundingranden. Intet afløbshul, men i kummens bund en lille forsænkning. Rester af en rustrød

farve, især på foden og på kummens underside. Fonten, der nu står i koret midt for altret (jfr. fig. 7), havde 1873 sin plads østligst i skibet, lige foran den midterste af de tre stolerader.¹⁷

Dåbsfåde. 1) O. 1800(?), af bly, glat, tv. 55 cm. 2) 1909, af messing, glat, tv. 60 cm, under fanen graveret skriveskrift: »Skænket til Jerne Kirke af L. Ingerslev, Sognepræst ved Kirken fra 1899 til 1909«.

Dåbskande. O. 1900, af tin, 32 cm høj, i art nouveau-stil, stemplet »MB« for Mogens Ballin. Den er erhvervet 1978 fra Vor Frelzers Kirke.

†*Fontelåg.* 1653 siges »Fundtlaagen« at være meget gammel og slet, »er fornøden en ny isteden«.¹⁵

Krucifiks, 1912, bronzestøbt på glat, sort korstræ, figuren 120 cm høj, med påskrift: »Skænket af Enke Kirsten Jakobsen f. Bøndergaard 15-4-1912«. Ophængt i skibets vestfag, på nordvæggen.

Prædikestol (fig. 25), O. 1550-75, bestående af seks høje, smalle fag, hvoraf de fire udgør kurven, mens to danner bro til væggen, modsat opgangen. Opgangspanel og underbygning er fornyet i gammel stil 1892.

Felterne udfyldes af næsten ens, gotiske stavværksvinduer med fiskeblærer og korsblomster. De flankeres af slanke, leddelte balustre, hvor akantusblade veksler med snoninger og rudemønstre; øverst englehoved med ejendommelige tragtformede ører og vinger, der 1892 er afkortede efter lineal. Profileret, frempringende fodliste med tandsnitsfrise og derunder en gennembrudt buefrise med korsblomster fra 1892. Profileret kronliste med dækplank fra 1944.³⁵

Underbygning og opgang har fyldingspaneler i renæssancestil fra 1892. De udgør en fornyelse og normalisering af det ældre arrangement, hvoraf kun opgangens mægler er bevaret. Den er firsidet med hjørneprofil og indfældede balustre i siderne. Foroven afsluttes den med små, gnidrede volutter og neglesnit; knoppen er fornyet i 1700'rne.

Prædikestolens bemaling er udført 1944 i forbindelse med en istandsættelse ved Georg

N. Kristiansen. Stavværket står i grønt og guld på rød bund; balusterstavene er grå, englehovederne har naturlig karnation, guldhår og sølvvinger, og panelfyldingerne står brunc.³⁵

En (†)*lydhimmel*, nedtaget 1944, i enkle renæssanceformer med udsavede top- og hængestykker, var vistnok fra 1850 (jfr. fig. 6). Kun det *fag, der sad nærmest væggen, er bevaret. I frisefeltet med sort skriveskrift: »Kjerke Wærger C. Spangsbærg St(rand)b(y). H. Jensen Maler i Warde. Jerne Kjerke den 2. juli 1850«. Efter en tid at have hængt i sakristiet er faget nu i Esbjerg Museum (inv. nr. 191/1953).

Prædikestolen knytter sig – ved sin opbygning og sin karakteristiske blanding af gotikkens og den tidlige renæssances formsprog – til egnens almindelige, såkaldte Ribe-skæringer fra 1500'ernes sidste årtier.³⁶ Felternes rent gotiske stavværksdekoration – uden sidestykke i egnens prædikestole – kunne tale for en datering o. 1550, men stolens stærkt fornyede tilstand vanskeliggør bestemmelsen af flere detaljer og af den oprindelige opstilling.

Opgangsfeltet afsluttes med en fals, der kan være spor efter ét eller flere yderligere fag. Disse har eventuelt i forening med de to fløj-fag ved væggen dannet bro i en oprindelig opstil-

Fig. 23. Døbefont, romansk (s. 988), efter tegning af E. Rondahl 1896 i Nationalmuseet. — *Taufe, romanisch.*

ling som lektorieprædikestol foran korbuén;³⁷ men endnu i 1500'rne må stolen have fået en opstilling nogenlunde svarende til den nuværende i skibets sydvesthjørne. Et syn 1653 omtaler prædikestolen som gammel og meget forfalden, »behøves endelig en ny i stedet«. ¹⁵ 1821 hed det, at prædikestolen faldt forover og behøvede en støtte.³⁸ Den udførtes som en lille baluster under kurven, fjernet igen 1892, da en omfattende restaurering og fornyelse gav prædikestolen dens nuværende fremtræden. I forbindelse hermed udførtes to tegninger ved arkitekt Axel Møller: dels en opmåling visende prædikestolen inden istandsættelsen, dels et ikke fulgt restaureringsforslag, der ville have tilført stolen en række nye, gotiske træk.³⁹

Efter restaureringen stod prædikestolen i en lys blågrøn farve med hvidt stavværk på rødbrun bund og lidt forgyldning på listeprofilene. 1944 konstaterede Georg N. Kristiansen, at der herunder ikke var bevaret ældre farvespor, og han udførte herefter den nuværende bemaling.³⁵

Stolestader, 1881, med foroven vinkelformet afsluttede gavle fra 1942.¹⁴ Grå og lys grøn bemaling. De oprindelige, ganske enkle, egetræsmalede gavle ses på interiørbilledet o. 1900 (fig. 6). †*Stolestader*. Det tidligere stolesæt dateres muligvis af årstallet 1580, som Jacob Helms 1873 læste på en kvindestol i koret.¹⁷ Det omfattede, som noget ganske usædvanligt i en enskibet landsbykirke, hele tre stolerader i skibet. I 1700'rne havde staderne låger, som det frem-

går af en stolestadestrid, der en søndag i 1753 udviklede sig til en sådan tumult, at »stolene rystede og blev opløftede«. ⁴⁰ 1791 betegnedes de som ringe,¹⁹ og 1803 ønskede synet skibets tre brøstfældige stolerader omgjort til to.⁴¹ Det skete dog først med opsætningen af de nuværende stader 1881. En *tlukket stol* tilhørende præstegården omtales 1791.¹⁹

En *tskriftestol*, hvorpå var »udskaaren Munk-Vaabnet med tre Roser udi«, omtales 1774 af Søren Abildgaard.³¹ 1791 siges skriftestolen at rumme plads til seks personer.¹⁹

†*Degnestol*, sengotisk, med »smukt gothisk Snitværk (Vinløv og Drueklaser) og gothiske Korsblomster øverst paa Endestykkerne«. Midtfor, d.e. i pulten, var en lille dør med »smukt Jernbeslag«. ¹⁷ Den formindskedes 1873, og 1884 omtales en flytning til korbuens sydside.¹⁴

Kirkens *dørfløje* er fra 1942.

Orgel, bygget 1977 af Th. Frobenius & Søner, Kgs. Lyngby. 16 stemmer og én transmission, to manualer og pedal. Disposition: Hovedværk: Principal 8', Rørfløjte 8', Oktav 4', Gedakt 4', Oktav 2', Mixtur, Dulcian 8'. Overværk: Gedakt 8', Rørfløjte 4', Quint 2 $\frac{2}{3}$ ', Waldfløjte 2', Terts 1 $\frac{3}{5}$ ', Cymbel, tremulant. Pedal: Subbas 16', Principal 8', Gedakt 8'. Pneumatisk aktion; keglevindlader. Tegnet af Rolf Graae. Opstillet i tårnrummet.

†*Orgler*: 1) Bygget 1905 af Joh. P. Andresen & Co., Ringkøbing,⁴² en gave fra Morten Andersen, Lykkegaard, Søren Pedersen, Måde, og sognefoged H. P. Hansen, Gammelby. På pulpitur i kirkens vestende. 2) Bygget 1942 af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby og Horsens, med genanvendelse af dele fra torgel nr. 1. Ni stemmer, to manualer og pedal. I kirkens vestende.⁴³

Pengeblok, 1942, 93 cm høj, jernbeslået med malet indskrift på siden: »Anno 1942«. I skibet ved indgangsdøren. En *tpengetavle* nævnes 1791.¹⁹

Salmenummertavler. 1) O. 1900, 75 × 56 cm, med skydenumre i to rækker og påskriften »Før Prædiken« og »Efter Prædiken«. Oprindeligt ved korbuens nordside (jfr. fig. 6), nu

Fig. 24. Alterbord, senmiddelalderligt (s. 981). Georg N. Kristiansen fot. 1942. — *Altartisch, spätmittelalterlich*.

Fig. 25. Prædikestol, o. 1550-75 (s. 989). NE fot. 1979. — *Kanzel, um 1550-75.*

vendt med bagsiden frem, gråmalet og forsynet med stifter til talophæng. I skibets nordside, på pillen til venstre for indgangen. 2-3) Moderne, 75 × 56 cm, gråmalede med stifter til talophæng. På hvælpiller i skibets første og andet fag fra øst.

Præsterækketavle, skænket af tiendejerne 1937.⁴⁴ Enkel, gråmalet ramme, 132 × 176 cm, hvide versaler på sort bund. På våbenhusets vestvæg.

Lysekroner, fire nyere i messing, de to er indkøbt for de penge, kirken 1894 fik ind ved salget af *sidealterfiguren (jfr. ovf.), de to er senere skænket af en gårdmand.⁴⁴ I tårnrummet fire nyere, trearmede *lampetter* af messing.

Kirkeskib, 1938, fuldskib »Danmark«, bygget af kaptajn P. A. Pedersen, Nordby.⁴⁵ Skibet er en gave fra kirkejerne i anledning af kirkens overgang til selveje.⁴⁴ Ophængt 10. maj 1940 mellem skibets første og andet fag fra øst.

Tårnmur, 1962, anonym gave, leveret af firma Jermin Larsen, Odense.⁴⁴ Skiver på syd- og vestmuren.

Klokke, 1919, tvml. 95 cm, indskrifter med reliefversaler. Om halsen: »Støbt af B. Løw & Søn København 1919«. På klokkelegemet: »Efter ønske af P. M. Gyde-Pedersen †24/7 1915 23 aar g(amme)l nedtog hans Familie, da den store Krig var endt, Kirkens søndre Klokke (nr. 3), og lod denne støbe«. På legemets modstående side: »Ud vil jeg ringe/ Fred over Iord/ Bud vil jeg bringe/ Naaden er stor«. †*Klokker*. 1) Ved klokkeskatten 1528 afleveredes en klokke.⁷ 2) Ifølge synet 1803 revnet, »men lyder dog meget godt«. ⁴¹ Omstøbt 1816. 3) 1816, med indskriften: »1816, omstøbt og bekostet af Jerne Kirke Eier. Støbt af D. H. Reimer, Klokkestøber i Randers.«¹⁸ Omstøbt 1919 (jfr. ovf.).

Klokkestolen er fornyet 1981, af fyrretræ.

Fig. 26. Detalje af Maturin Castensens epitafium (jfr. fig. 27). NE fot. 1979. — *Detail des Epitaphs für Maturin Castensen.*

GRAVMINDER

Epitafium (fig. 27) o. 1747. »Magister / Matvrin Castensen / Til Hennegaard / Fordum Sogne Præst i Dette Guds Huus / I 47 Aar / Og Proust i Schads Herret I 9 Aar / Som Efter At Hand i Den Ecnlige Stand / hafde Lagt 78 Aar Til Sin Alder / Aflagt 5000 Rd. til Sine Arvinger / Henlagt Sine øvrige Midler til Fattige / under Direction Af Stiftets / Høie Verslig og Geist[e]lig Øvrighed / Overleverede Sin Siæl Til Himlen / Sit Støf til Graven / Den 7de Novemb(er) A(nn)o 1747«. Forneden gravvers:

»Hver Trængend Lem
Som Træder Fræm
At Tage Deel Af Gaven
som Castensen Har Lagt der hen
Bør Tacke Ham i Graven
Hans Støf Forga(a)r Men Gaven Sta(a)r
For Ham til Æreminde
Saalænge Pind og Mindste Splind
Af Taulen sees Herinde.«

Med malet skrift er tilføjet: »ita posuit Johannes Friisius Præpos(itus) et Past(or) in Alslef« (således satte Hans Friis, provst og præst i Alslev).

Epitafiet over legatstifteren²⁴ er et overdådigt udskåret barokarbejde i egetræ, ca. 4,5 m højt, bestående af et højrektangulært storfelt i kraftig, akantusprydet ramme, helt omkranset af

vilttert, velskåret akantusløv med blomster, slyngede bånd og guirlander. Storfeltet er udformet som en typisk barokgravsten (jfr. s. 586) med gravskriften (reliefskåret kursiv, iblandet versaler) i en stor højoval laurbærkrans, som holdes af flankerende, kronede engle, der med palmegrene peger på afdødes navnetræk. Oven på kransen ligger en engel hængslængt med forkrænelighedssymboler: kranium og vinget timeglas (fig. 26); i hjørnerne ses i cirkulære laurbærkrans de fire evangelister med deres attributter (fig. 33). Evangelisternes forkortede navne er skåret med versaler inden for kransene. Mellem de to nederste en bred-oval laurbærkrans med gravverset; storfeltets bund er udfyldt med akantusløv. På konsoller, flankerende storfeltet, står rundkindede børn (legatmodtagere?), den ene med bog, den anden nu med kors. Foroven kranses akantusløvet en gavl med blomsterprydet gitterværk, kronet af den opstandne Kristus med sejrsmantel, flankeret af englebørn med palmegrene.⁴⁶

Epitafiets brogede staffering er den oprindelige, med klare, velafstemte farver: hvidgråt, klar rødt og grønt, enkelte steder blå; laurbærkrans, englevinger og kroner samt indskriften – på sort bund – står forgyldte.

Oprindelig opsattes epitafiet på korets nord-

Fig. 27. Epitafium (s. 992), o. 1747, over provst Maturin Castensen, †1747. NE fot. 1979. — Epitaph, um 1747, für Propst Maturin Castensen, †1747.

væg, over for døren til gravkapellet, hvor det fortrængte en plads i et stolestade.⁴⁰

O. 1890²² blev det nødtørftigt restaureret og opmalet, samt flyttet til dets nuværende plads på nordvæggen i skibets østfag. I forbindelse med en istandsættelse 1942 ved Georg N. Kristiansen blev overmalingerne fra o. 1890 fjernet.²⁸

Gravsten. 13 gravsten (fig. 29) var indtil 1983 opstillet ved nordsiden af gravhøjen i kirkegårdens sydvestre hjørne (sml. s. 973).⁴⁷ 12 af disse sten stammer fra 1700'rne, de fleste sat over medlemmer af slægten Spangsberg.⁴⁸ På flere sten læses signaturen »B.A.S.V.« eller »F.B.S.«, som må henvise til to stenhuggere, muligvis en far og hans søn, hvis arbejder tillige kendes i flere af landsdelens kirker, bl.a. Sønderho på Fanø. Værkstedet har været virksomt fra midten af 1700'rne og et par årtier ind i det følgende århundrede.

Stenene, der for de flestes vedkommende er ret angrebne af vejrliget, forventes efter endt konservering opstillet dels i våbenhuset, dels i ligkapellet.⁴⁹

1) (Fig. 28) 1594, over »KCD«. Såkaldt »bondegravsten«, rødlig granit, 138 × 55 cm. Den plane overside har enkelt indhugget ver-

Fig. 28. Såkaldt »bondegravsten« (nr. 1, s. 994), 1594, over »KCD«. Efter tegning af E. Rondahl 1896. — *Grabstein 1594 für »KCD«.*

salskrift og udsmykning i en noget skæv, dobbeltlinjet indramning. Midt på stenen et stort Jesumonogram med liggende H, hvor I'et synes at danne skaft for et Georgskors øverst på stenen. Omkring processionskorsets formodede skaftled initialerne; nederst årstallet »1594«. – 1873 på kirkegården, øst for våbenhusets nordside,¹⁷ indtil 1983 anden sten fra øst.

2) (Fig. 30) 1714. Figursten over Hans Christensen Spongsberg i Strandbye, *... 166., (†24. juli 1737), med hustru Eddel Christensdatter, *.. nov. 1674, kom tilsammen i ægteskab .... 1689 og har avlet 11 børn, 3 sønner og 8 døtre, som også findes udhugne her: Mette Hansd(atter), Else Hansd(atter), Christen Hansen (jfr. gravsten nr. 6), Søren Hansen, Niels Hansen (jfr. gravsten nr. 5), Maren Hansd(atter), Maren (sic!) Hansd(atter) †..., Kirsten Hansd(atter) †1710, Dorote Hansd(atter) †1712, Kirsten Hansd(atter) †..., samt et spædbarn (pige), †... (Siden af Gud velsignet med den sidste søn Morten Hansen, *27. okt. 1715) (jfr. gravsten nr. 11).

Grå kalksten, 202 × 101 cm, med relief-fremstillinger af hele familien. Foroven står forældrene i hver sin højovalc laurbærkrans, forneden er børnene anbragt i to rækker under hver sin arkadebuc; herimellem findes gravskriften med reliefversaler, indrammet af palmegrene. I øverste kant læses i fordybde versaler: »Ao 1714 er denne sten udhugen Gud alene til lof og ære«.

Hans Spangsberg er vist glatbarberet med langt, krøllet hår, iført kjolefrakke, åben til livet, lange hoser og sko med kraftig hæl. I højre hånd holder han sin spadscrestok, mens han med venstre modtager hustruens hjerte, som hun frembyder i sin højre hånd. Hun er i fodsid kjole med lægget nederdel, bæltet bundet i sløjfe foran maven. På hovedet kniplingshue og i venstre hånd en bog. Laurbærkransene, med påskriften: »Alt mit haab til Gud allene« og »Gud være lovet for ald sin godhed« (reliefversaler), holdes af to engle i stenens øvre hjørner; i sviklen mellem medaljonerne kerubhoved, baggrunden udfyldes af akantusløv. Under ægteparret er anført deres initialer og fødselsdato-

Fig. 29. Gravsten (nr. 1-13, s. 994-99), indtil 1983 opstillet langs foden af oldtidshøj. Erik Skov fot. 1964. — *Grabsteine, bis 1983 am Fuße eines Grabhügels aus der Vorzeit aufgestellt.*

er. Af de elleve børn er de første seks fremstillede som voksne, klædt som forældrene, mens de næste fire piger er kjoleklædte børn, de to med sammenlagte hænder; endelig et svøbelsesbarn. Oplysningen om den sidste søns fødsel er tilføjet under indskrifttavlen, og endnu senere er Hans Spangsbergs dødsår og -dag indhugget i medaljonen ved hans billede.

O. 1905 fundet i fire stykker uden for nordre kirkegårdsdige, spændt sammen og anbragt ved kirkens nordmur;⁴⁸ indtil 1983 opstillet som femte fra øst.

3) (Fig. 31) o. 1742. Peder Christensøn af Strandby, (*1670, †1742, bror til Hans Spangsberg, sml. gravsten nr. 2), døde 73(?) år, med hustru Anne lens Datter, døde 6. år, deres ægtesro varede 39 år til 1737. Avlede sammen 10 børn, 6 sønner og 4 døtre (sml. gravsten nr. 9). Grå kalksten, 173 × 114 cm, indskrift med reliefversaler i højoval laurbærkrans, der udfylder stenen. I hjørnerne kerubhoveder. – Indtil 1983 opstillet som nr. 11 fra øst.

4) O. 1750. »... og ... udi ... Peders ...«. Grå kalksten, 173 × 73 cm. Som nr. 3, laurbærkransen dog noget mindre, indskriften, med reliefversaler, næsten helt udslidt. – Indtil 1983 nr. 12 fra øst.

5) O 1750. Giertrud Nielsdatter af Gammelby, *8(?) dec. 1749, †. sept. 1750 (datter af Niels Hansen, sml. gravsten nr. 2). Grå kalksten, 90 × 61 cm, med reliefindskrift (versaler og skriveskrift) i stor kartouchetavle; akantusløv fylder ud foroven og forneden. I stenens øvre hjørner to basunblæsende engle, og under skrifttavlen en kerub, ved hvis venstre vinge læses stenhuggerens *signatur* »B.A.S.V.« med fordybede versaler.

Denne signatur genfindes på et epitafium o. 1749 i Sdr. Bork (Ringkøbing amt), på nedennævnte gravsten nr. 7-10, samt på to gravsten i Sønderho, Fanø, begge dateret o. 1760. Endvidere må gravsten nr. 11 og en gravsten i Sønderho o. 1780 tilskrives samme værksted. Jfr. også gravsten nr. 12.

Indtil 1983 opstillet som sten nr. 13 fra øst.

6) (Fig. 30) 1751. Christen Hansen Spangsberg af Ugelviig, ejer og patron til Brøndum kirke og en del jorder, født i Strandby 5. jan. 1697, †3. aug. 1747, 50 år og 7 måneder. Kom i ægteskab 15. dec. 1717 med den nu efterladte enke Ingeborg Christensdatter, født i Veldbeck 16. dec. 1685, (†19. juli 1766, 80 år og [7] måneder). Levede sammen i ægteskab i 30 år og velsignet af Gud med 4 børn, 2 sønner og 2

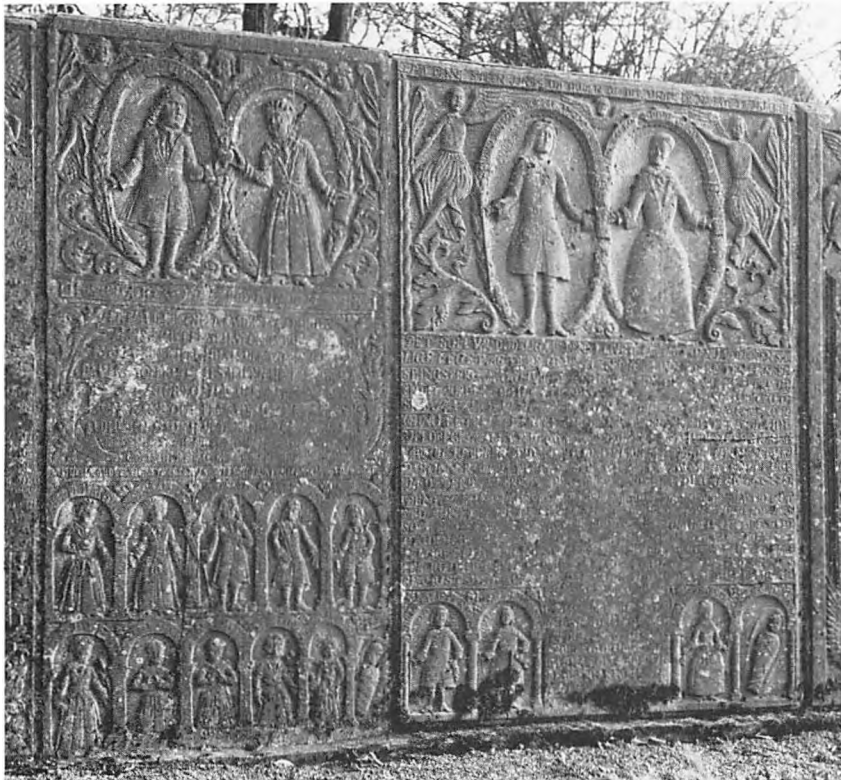

Fig. 30. Gravsten (nr. 2, s. 994), 1714, over Hans Christensen Spangsberg og hustru, Edel Christensdatter og (nr. 6, s. 995), 1751, over Christen Hansen Spangsberg og hustru, Ingeborg Christensdatter. Erik Skov fot. 1964. — Grabsteine, 1714, für Hans Christensen Spangsberg und seine Gattin, und 1751 für Christen Hansen Spangsberg und seine Gattin.

døtre, som tillige på denne sten findes udhugne: Niels Christensen, *24. nov. 1722, Søren Christensen,⁵⁰ *13. marts 1727, Mette Christensd[atter], *29. marts 1719, og Edel Christensdatter, *23. febr. 1726, †2. febr. 1732. Gravvers.

Grå kalksten, 199 × 142 cm, næsten svarende til Christen Spangsbergs forældres henvend 40 år ældre sten (nr. 2), idet skriftfeltet dog optager hele bredden og har trængt sig ned mellem reliefferne af de fire børn. Ægteparret er klædt som hans forældre, Ingeborg Christensdatter dog med glat hue og spiralsnoet tørklæde om halsen; han ikke ulig fremstillingen på forældrenes sten, hvor han står i midten i næstnederste række. Mellem sig holder ægtefællerne et timeglas(?), han har spadesrestok i højre, hun bog i venstre hånd. De fire børn er opstillet parvis i stenens nederste hjørner. De to sønner, til venstre, er klædt som faderen, med stok i højre og tørklæde i den venstre hånd, der kækt er sat i siden. Af døtrene er Mette klædt som moderen med meget vid nederdel, tørklæde i

højre hånd, i venstre en blomst, mens Edel, der døde som 6-årig, er vist som svøbelsesbarn.

På stenens nederste rammeliste med fordybde versaler: »Anno 1751 er denne sten udhugen Gud allene til lof pris og ære«.

1885 på kirkegården, ca. 5 meter nordvest for tårnet, o. 1905 ved kirkens nordmur⁴⁸ og indtil 1983 opstillet som sjette fra øst.

7) O. 1754. »Her / ved moder sin at hvile / som og blev tidlig dræbt af dødens gift og pile / og derved kaldet fra ald verdens møjsomhed / til rolig fred / og salig evighed«. Anne Margrete Mortensdatter Spangsberg, *26. marts 1754, levede her 4 måneder, 3 uger og 6 dage, †12. aug. (1754, datter af Kirstine Poulsdatter, jfr. gravsten nr. 8, og Morten Hansen Spangsberg, sml. gravsten nr. 11). Indskriften afsluttes med et gravvers. Grå kalksten, 92 × 50 cm, med reliefversaler i stor højoval laurbærkrans. Foroven og forneden løvværk og blomster. Nederst læses i fordybde versaler stenhugger-signaturen »B.A.S.[V.]« (sml. gravsten nr. 5).

1922 ved kirkens nordmur, sammen med

nr. 2, 6, 8 og 11;⁴⁸ indtil 1983 første sten fra øst.

8) O. 1754. Kierstine Poulsdatter, *26. jan. 1720, gift 24. nov. 1748 med Morten Hansen Spangsberg i Strandbye (sml. gravsten nr. 11),⁵¹ hvis ægtehustru hun var i 6 år og 4 uger, fødte tre børn, Hans, Eddel og Anne Margrete (sml. gravsten nr. 7). Levede 34 år, 28 uger og . dage, †29. dec. 1754, efter at have været plaget af sygdom i 19 uger. Grå kalksten, 201 × 71 cm, indskrift med versaler i fordybet relief. Gravvers indleder og afslutter teksten på den store indskrifttavle, der udfylder stenen næsten fuldstændig. Øverst holder to engle med palmegrene en krone over skrifttavlen, der foruden holdes af en rygvendt, halvt siddende, halvt liggende engel omkranset af bladværk og blomster. Til venstre for englen et timeglas. Gravskriftens afslutning flankeres af to små figurer, en mand og en kvinde, stående på en søjleopbygning; på stenens underkant i fordybte versaler stenhuggerssignaturen »B.A.S.V.« (sml. nr. 5).

Denne stens udsmykning svarer nøje til et epitafium i Sdr. Bork kirke (Ringkøbing amt) over amtmand Chr. Teilmann og frue, udført af »B.A.S.V.« o. 1749. Motivet med krone, fremholdt af engle, evt. med palmegren, genfindes på gravsten nr. 7, samt på to næsten ens gravsten i Sønderho; den ene, o. 1760, signeret »B.A.S.V.«, den anden, o. 1806, »F.B.S.«, sml. gravsten nr. 12.

1922 ved kirkens nordmur, sammen med nr. 2, 6, 7 og 11;⁴⁸ indtil 1983 fjerde sten fra øst.

9) O. 1764. Niels Nielsen af Veldbeck, †1764, 60 år, med hustru Else Pedersdatter, †1755, 42 år (datter af Peder Christensen (Spangsberg) og Anne Jensdatter, sml. gravsten nr. 3). Deres ægteskab varede 22 år, af Gud velsignet med .. sønner og [en] datter, hvoraf den yngste søn, Peder Nielsen, hviler i moders arm. Nederst i skriftfeltet gravvers. Grå kalksten, 199 × 109 cm, med versalindskrift i høj kartouche, der omtrent udfylder stenens bredde. Over kartouchen holder svævende engle en krone, og i stenens nederste hjørner, uden for kartouchens konkavt afskårne hjørner, keruber. Helc udsmykningen kantes af brede rammelister inden

for en med rundstav profileret kant, og på nederste rammeliste læses med fordybte, kursiverede versaler stenhuggerens initialer: »B.A.S.V.« (jfr. nr. 5 og 8). – Indtil 1983 syvende sten fra øst.

10) O. 1766. Else Sørensdatter af Weldbeck, *13. nov. 1741 i Novrup, kom i ægteskab 4. dec. 1762 med ungarl Niels Nielsen i Weldbeck ..., levede kærligt og kristeligt med hinden i 3 år, 8 måneder, 3 u(ger) og .. dage. Velsignet med 3 børn .... Lysegrå kalksten, 199 × 71 cm, med indskrift i reliefversaler, enkelte ord og navne i kursiv. Over skriftfeltet, der udfylder det meste af stenen, tre rocailler, og forneden omslutter en rocaille et nu udslidt indskriftfelt (til gravvers?). Herover forkrænkighedssymboler, timeglas flankeret af slange

Fig. 31. Gravsten (nr. 3, s. 995), o. 1742, over Peder Christensen og hustru, Anne Jensdatter. NE fot. 1984. — Grabstein Peder Christensens und seiner Gattin.

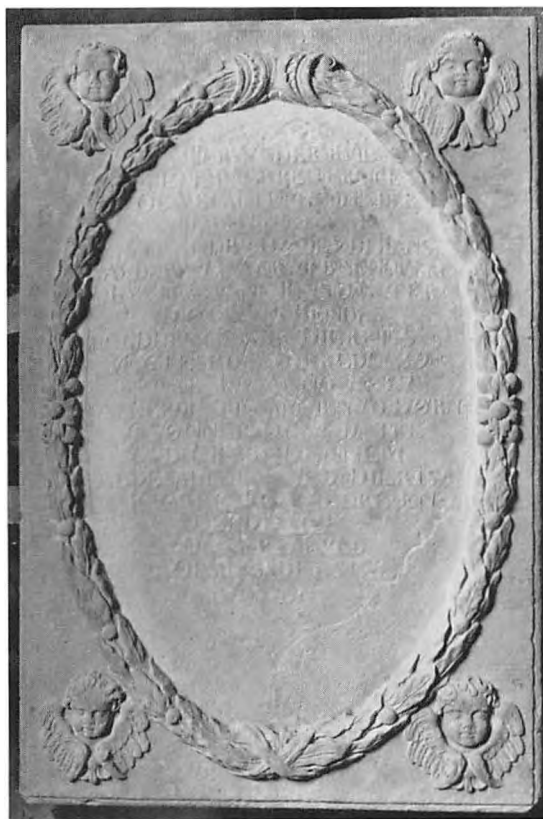

Fig. 32a-b. Detaljer af gravsten (nr. 11, s. 998), o. 1772, over Morten Hansen Spangsbjerg. NE fot. 1984. — *Grabstein Morten Hansen Spangsbjergs, Details.*

(til venstre) og knokkelmand. Omkring timeglasset med fordybet kursiv stenhuggerssignaturen »B.A.S.V.« (jfr. gravsten nr. 5). – Indtil 1983 tiende sten fra øst.

11) (Fig. 32 a-b) o. 1772. Morten Hansen Spangsbjerg, født i Strandby 1715 (27. okt., jfr. gravsten nr. 2 over hans forældre, Hans Christensen Spangsbjerg og Edel Christensdatter), hvor han også boede. Kom i ægteskab med Kirsten Pouls Datter (jfr. gravsten nr. 8), avlede med hende en søn og to døtre (jfr. gravsten nr. 7), blev enkemand 1754. Kom atter i ægteskab 1760 med Ide Sophie Rodrigucz, hans nu efterlevende enke. Med hende avlede han 5 sønner og 1 datter. På sin rejse mellem Hierding og Strandby natten mellem 3. og 4. febr. 1772 blev han i is og vand henreven fra det ganske land; han havde levet 3 måneder over 56 år.

Grå kalksten, 202 × 72 cm, med reliefversaler på høj kartouche i stenens bredde. Øverst (fig. 32a) fremholder svævende engle en lille mand – den afdøde – med krøllet hår, knælang frakke med store ærmeopslag, knæstrømper og sko med kraftige hæle. Stenen er i opbygning og ornamentik nært beslægtet med de B.A.S.V.-signerede sten nr. 7-10, særlig sidstnævnte, hvis rocailleer genfindes forneden (fig. 32b), og denne – usignerede – sten må antages ligeledes at være udgået fra samme værksted (sml. nr. 5).

1922 ved kirkens nordmur, sammen med nr. 2 og 6-8,⁴⁸ indtil 1983 ottende sten fra øst.

12) O. 1779. Over ungkarl Søren Nielsen af Bollisager, født sammested 27. ... 1743, t... 1779, 36 år mindre 4 mdr., 1 uge og 1 dag (søn af Niels Mortensen og Johanne Sørensdatter, sml. gravsten nr. 13). Gravvers. Grå kalksten, 186 × 74 cm, indskrift med reliefversaler på kartouchefelt, der næsten udfylder stenen. Foroven og forneden rocailleornamenter.

I midten, forneden ses stenhuggerens *signature*: »F.B.S.« (?). Denne signatur, der må anses for at dække over en efterfølger i »B.A.S.V.«-værkstedet, sml. gravsten nr. 5, læses også på nr. 13, ligesom den genfindes på gravsten o. 1790 – over et medlem af slægten Spangsbjerg – i Guldager kirke (Skast hrd.); på en gravsten, dateret 1791, i Årre (Skast hrd.), samt på to gravsten, henholdsvis o. 1806 (sml. gravsten nr. 8) og o. 1816, i Sønderho, Fanø. Jerne-, Årre- og den ene Sønderho-sten har endnu »B.A.S.V.«s rokokopræg, medens Guldager-stenen, o. 1790, og den ene Sønderho-sten, o. 1816, er klassicistiske.

Indtil 1983 tredje sten fra øst.

13) O. 1789. Niels Mortensen af Bollisager, født i Rørkier 24. okt. 1701, død i Bollesager 25. ... 1766, 64 år, 4 uger og 1 dag, med hustru Johanne Sørensdatter, født i Rørkier 19. ... 1721, død i Bollesager ... 1789, 68 år (datterdatter af Peder Christensen (Spangsbjerg), sml. gravsten nr. 3). De levede sammen i 24 år og blev af Gud velsignet med 4 børn, 2 sønner (sml. gravsten nr. 12) og 2 døtre. Grå kalksten,

209 × 103 cm, med reliefversaler på stort, svejftet indskriftfelt, omgivet af rocaillcornamenter. Forneden i midten stenhuggersignaturen »F.B.S.«, jfr. gravsten nr. 12. – Indtil 1983 niende sten fra øst.

Gravkapel. Det nuværende sakristi ved korets sydside tjente tidligere som kapel (sml. s. 978) for provst Maturin Castensen og dennes slægtninge. Her henstod fire *kister* – to voksens- (nr. 1 og 3) og to barnekister – der 1891 ned-sænkedes under tilbygningens gulv, hvor de ifølge indskriften på en marmortavle i sakristiet 1911 blev dækket af en muret hvælving. Kisterne, der er utilgængelige, vides at have indeholdt²⁴ 1) Maturin Castensen, †1747 (jfr. kisteplade og epitafium); 2) Tobias Bøtcher, søn af Castensens søstersøn og efterfølger, Johannes Bøtcher og hustru (jfr. muret begravelse og kirkegårdsmonument nr. 1 og 2); 3) Ingeborg Johansdatter Bøtcher, *1752, †1779, søster til Tobias B. (nr. 2), og 4) Johannes Lang, søn af Ingeborg Bøtcher og Niels Lang, der 1776 afløste svigerfaderen som sognepræst.

Kisteplade, 1747. Magister Maturin Castensen, som efter at han i Riibe 30. aug. 1669 havde taget sin herkomst af en højfornem ægte-seng, i 47 år havde været en tro tjener i Guds hus, i 9 år en retsindig provst i Schads herred og i al sin levetid enlig og ugift i sit eget hus. Endte dette liv 7. nov. 1747 og begyndte et andet, som skal være uden ende.

Højoval blyplade med tunget kant, indskrift med graveret kursiv. Siden 1911 ophængt på tavle af egetræ i sakristiet – det tidligere gravkapel.

I den s. 973 omtalte oldtidshøj i kirkegårdens sydvestre hjørne er i en *muret begravelse* o. 1792 nedsat pastor Johannes Bøtcher (†1792, jfr. kirkegårdsmonument nr. 1; søstersøn til provst Maturin Castensen, sml. epitafium og kisteplade) og hustru, Anna Lethe, f. Bruun (†1806, jfr. kirkegårdsmonument nr. 2).⁵²

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1792. Såkaldt »bondegravsten« for Hr. Joh(annes) Bøtche[r], præst i Jerne, *1719, †1792 (sml. kiste nr. 2 og 3). Rødlig granit, 57 × 29 cm, 14 cm dyb, med fordybet skriveskrift på plan indskriftside.

Rejst på gravhøjen (sml. s. 973), hvor ægteparret er gravsat (jfr. ovenfor).

2) O. 1806. Mad(am) A(nna) Bøtcher, *1726, †1806. Pendant til ægtemandens sten (nr. 1), 60 × 28 cm, 11 cm dyb. Placering som nr. 1.

3) O. 1828. Mathilde Helene Hjort, født Hy[off], *2. okt. 1778, †7. sept. 1828. Citat fra Matt. 5,8. Højoval sandsten, 71 × 48 cm, med profileret kant. Indskrift med fordybet skriveskrift. Rejst på gravhøjen bag nr. 1 og 2.

4) O. 1835. Søren Spandet Hjort, sognepræst til Jerne og Skads, *8. febr. 1765, †21. marts 1835. Citat fra Sl. 119,2. Udformning, størrelse og placering som nr. 3.

I et buskads på gravhøjens vestside står otte *støbejernskors* fra 1800'ernes midte, af hvilke følgende kan læses:

1) O. 1860. Sognefoged og gårdmand Hans Pedersen ... Indskrift med delvis ulæselige re-

Fig. 33. Detalje af Maturin Castensens epitafium (jfr. fig. 27). NE fot. 1979. — *Detail des Epitaphs für Maturin Castensen.*

Fig. 34. Kirken set fra nordøst sommeren 1890, året før den gennemgribende restaurering. Blyantsskitse af kgl. bygningsinspektør J. Vilh. Petersen. Privateje. — *Die Kirche im Sommer 1890, im Jahr vor der durchgreifenden Restauration, von Nordosten gesehen. Bleistiftskizze.*

liefversaler på det 47 cm brede kors med fligede korsarme.

2) 1863. Gårdmand H. Mortensens afdøde hustru Anc Christensdatter, født i Boldersager 5(?) febr. 18.., gift 1833(?), død i Gammelbye .. juli 1863(?). Indskrift med skriveskrift, korsarmene afsluttes i trepas. Bredde 49 cm.

3) 1863. Gårdmand H. Mortensen, født i Darum 30. sept. 1810, gift i Gammelby 1833(?), t.. nov. 1863. Indskrift med skriveskrift på 47 cm bredt kors med fligede korsarme.

Af de øvrige fem kors er de tre uden indskrift. Flere *fstøbejernskors* ses på foto o. 1900.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1961ff. — *LA Vib.* Skast herreds tingbøger 1653 og 1668 (B 83A).

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker III, 1886, s. 352f. — *Notebøger.* Søren Abildgaard X, s. 1. — *Indberetninger* ved Jacob Helms 1873 (bygning, inventar og gravminder), J. Magnus-

Petersen 1891 (kalkmalerier og middelalderligt inventar), Niels Termansen 1915 (epitaf), 1915 (altertavle), Georg N. Kristiansen 1942 (altertavle), 1944 (prædikestol), 1964 (inventar).

Tegninger og opmålinger. *KglBibl.* Tegning af kirken ved J. G. Burman Becker o. 1860 (KB 2°+ 63). — *Privat* (ark. Knud Lehn Petersen, Odense). Skitse af kirken ved J. Vilh. Petersen 1890. — *NM2.* Opmåling og forslag til istandsættelse af prædikestol ved Axel Møller 1892. Opmåling og tegninger af alterstage, døbefont, prædikestolsfag, korbuckragbånd, gravsten og Morten-figur fra gotisk *altertavle ved E. Rondahl 1896. Opmåling af gotisk *altertavle ved H. Lønborg-Jensen 1925. Beliggenhedsplan og plan og snit af kirken med forslag til ændringer ved Aage Bugge og P. Riis Olsen 1941. Skitser med farveangivelser af altertavlens staffing samt kalker af altertavlens og lydhihlens indskrifter og ornamentter ved Georg N. Kristiansen 1942. Plan og snit ved Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1978.

Litteratur. Valdemar Andersen: En stolestadestrid i Jerne kirke, i *ÅrbRibe* 1975, s. 25-35. — Jesper Madsen: Magister Maturin Castensen, i *ÅrbRibe* 1906, s. 51-112. — L. Spangsberg: De gamle Gravsten paa Jerne Kirkegaard, i *ÅrbRibe* 1922, s. 63-45. — Niels Thomsen: En gravhøj og et kirkedige. *Kronik i Vestkysten*, 18. april 1953.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning og kalkmalerier ved Niels Jør-

gen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Henrik Larsen. Redaktionen afsluttet jan. 1985.

¹ Præsteindberetninger til Ole Worm, I, 1970, s. 244.

² DiplDan. 2 rk. VI, 36 og 453.

³ Troels Dahlerup: Det danske sysselprovsti i midaldertiden, 1968, s. 107-19.

⁴ Kronens Skøder II, 631.

⁵ RA. DaKanc. A 29. Efterretninger om kirkecejerne 1726-97.

⁶ DiplDan. 2 rk. III, 342.

⁷ RA. Reg. 108A, nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker.

⁸ DaSagn. III, 218.

⁹ DaFolkemSaml. 1930/5 2633.

¹⁰ Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. NM6. FP 1417.

¹¹ Kirketårnet ses i horisonten på Em. Bærentzens litografi »Parti på stranden ved Fanø«, efter maleri af C. Frederik Sørensen, udstillet på Charlottenborg 1852.

¹² Jfr. Niels Thomsen: En gravhøj og et kirkedige. Kronik i Vestkysten, 18. april 1953; Olaf Olsen: Hørg, hov og kirke, 1965, s. 269.

¹³ Under anlæggelsen af Esbjerg havn i 1870'erne tilbød entreprenøren at opføre en ny kirkegårdsmur imod at måtte bruge kampestenene til havnen.

¹⁴ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti 1828-91 (C 44.3-5).

¹⁵ LA Vib. Skast herreds tingbog 1653 (B 83A); syn indført under 15. marts.

¹⁶ LA Vib. Skast herreds tingbog 1668 (B 83A); syn indført under 5. maj.

¹⁷ NM2. Indb. ved J. Helms 1873.

¹⁸ F. Uldall: Om de danske landsbykirker, III, 352 (1886). NM2.

¹⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1792 (C 4.189-90).

²⁰ NM2. Indb. ved J. Magnus-Petersen 1891.

²¹ Dateringen blev foretaget af tidsskriftet Skalk, Højbjerg. Rapport i NM2.

²² LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti 1828-. Kirker og præstegårde i Skast hrd. 1877-1900 (C 44.8).

²³ RA. Ældre lokalarkiver. Ribe kapitel 1216-1662. Anders Sørensen Vedels regnskabsbog for Varde syssel.

²⁴ Jfr. Jesper Madsen: Magister Maturin Castensen, i ÅrbRibe. 1906, s. 51-112.

²⁵ Jfr. korrespondance i NM2.

²⁶ Jfr. indb. 1891 (note 20) samt Magnus-Petersen: Kalkmalerier s. 4 med tavle XXVIII, 4.

²⁷ Således nævnt i indb.; ifølge bogen, jfr. note 26, var det versene 17-20.

²⁸ Indb. af Georg N. Kristiansen 28. marts 1942 i NM2.

²⁹ NM2. Indb. af Niels Termansen jan. 1915 og Georg N. Kristiansen 28. marts 1942. – LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti 1828-91 (C 44.3-5).

³⁰ Bestemmelserne hviler hovedsagelig på C. A. Jensens iagttagelser. Jfr. indb. af Erik Moltke under Løgumkloster kirke; i NM2.

³¹ NM2. Søren Abildgaards notebog X, s. 1.

³² NM2. Korrespondance mellem kirken og Nationalmuseet.

³³ Ole Faber og Bo Bramsen: Varde Sølv. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870, Varde 1983, s. 55, mærket JHa.

^{33a} Varde Sølv (jfr. note 33), s. 114f., 150f. samt fig. 252.

³⁴ Se Kaj Uldall: Gammelt tin, 1966, med fig. 27. – På en seddel i skuffen er noteret, at flasken er fundet i dødsboet efter provst Michael Assens, kirkens præst 1858-1880.

³⁵ Indb. af Georg N. Kristiansen 17. sept. 1944 i NM2.

³⁶ Jensen: Snedkere, s. 36f.

³⁷ Jfr. Marie-Louise Jørgensen: Lektorieprædikestole i Østdanmark. I Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 89f.

³⁸ LA Vib. Ribe stiftsprovsti og Ribe købstadsprovsti, synsprotokol for kirker og præstegårde m.m. 1808-11 (C 36A. 13).

³⁹ Tegninger i NM2. Af den første fremgår bl.a., at stolen før 1892 ikke havde nogen frise under fodlisten, og at opgangspanelet kun havde ét fag, formentlig som følge af afkortning. Endvidere ses den nævnte støttestolpe.

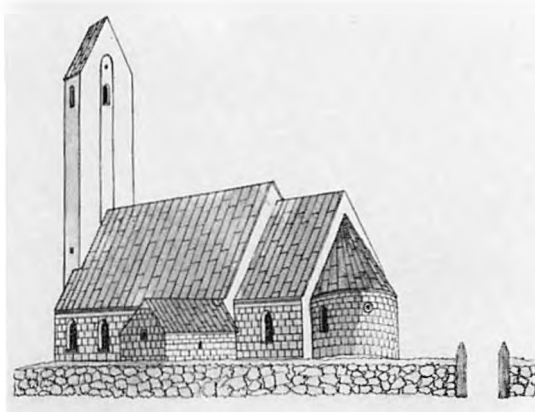

Fig. 35. Kirken set fra sydøst o. 1860. Tegning af J. G. Burman Becher. KglBibl. Tårnets funktion som sømærke er tydeliggjort, og gengivelsen er også på andre punkter unøjagtig. — *Die Kirche um 1860, von Südosten gesehen. Die Wiedergabe ist in mehreren Punkten ungenau.*

⁴⁰ Valdemar Andersen: En stolestadestrid i Jerne kirke, i ÅrbRibe 1975, s. 25f.

⁴¹ LA Vib. Ribe bispearkiv: Indberetninger. Kirke- og præstegårdssyn 1803-4 (C 4.706).

⁴² Organist- og Kantoremedererne, 4. udg. 1927.

⁴³ Yderligere oplysninger findes i Den danske Orgelelregistrant.

⁴⁴ Synsprotokol 1961f. Ved embedet.

⁴⁵ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 360.

⁴⁶ Jacob Helms (jfr. note 17) omtaler epitafiet som pompøst, »i en outreret rokokostil med tykke englebørn i flagrende særke«.

⁴⁷ Ved opstillingen beskar man højens fod.

⁴⁸ Om slægten og nogle af gravstenene, se L.

Spangsberg: De gamle Gravsten paa Jerne Kirkegaard, i ÅrbRibe 1922, s. 634-35.

⁴⁹ De personallistoriske oplysninger til supplerung af gravstenenes indskrifter er venligst meddelt af Fritz Schönwandt, der ligeledes takkes for sin beskrivelse af stenene.

⁵⁰ Søren Christensen Spangsberg og hustru Mette Sørensdatter var part i den stolestadestrid, som omtales s. 990, jfr. note 40.

⁵¹ Hun havde været husholderske for provst Maturin Castensen (†1747, sml. epitafium og kisteplade), efter hvem hun arvede indtægten af Spangsbjerg mølle, se Jesper Madsen (note 24).

⁵² Jfr. Niels Thomsen (note 12).

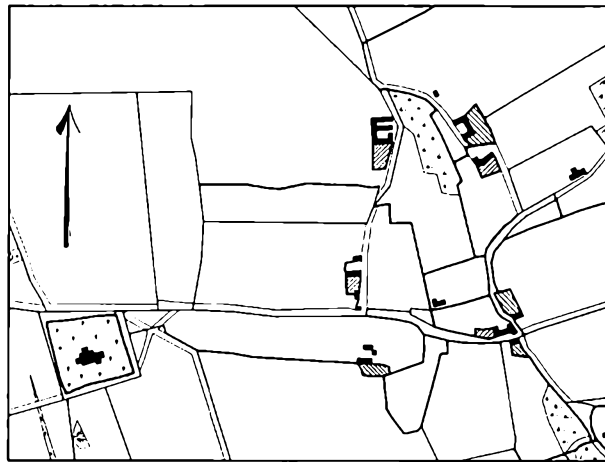

Fig. 36. Matrikelkort 1:10000. Målt 1820, omtegnet 1865.
— *Katasterkarte 1:10000. Vermessen 1820, umgezeichnet 1865.*

Fig. 37. Vor Frelsers kirke, set fra sydvest. Fot. o. 1920 i Nationalmuseet. — *Erlöserkirche, von Südwesten gesehen.*

VOR FRELSERS KIRKE

Esbjergs første kirke (fig. 48, 1), på hjørnet af Skolegade og Kirkegade, er opført 1887 efter tegning af arkitekterne Schytz (Schiøtz) og Axel Møller.¹ Det er en tidstypisk, nyromansk bygning af røde mursten med bæltter af grå sten over en glat sokkel af granit. Kirken bestod oprindeligt af langhus med kor og apsis i øst og indgang gennem tårnet i vest. Ved en udvidelse 1896 (ark. Axel Møller) tilføjedes korsarme med pulpitter i syd og nord, så kirken fik korsform; der blev herved plads til i alt 800 mennesker mod tidligere 400. Facaderne smykkes af lisener og rundbuefrise med tandsnitgesims. Før udvidelsen var skibets langsider op-

delt i fire fag, hvert med et rundbuet støbjernsvindue. Korsarmenes bredde svarer til de to midterste fag. Gavlene i syd og nord har trekoblede vinduer, og tårnets klokkestokværk tre rundbuede åbninger, adskilt af romaniserende søjler. De tre portaler, i tårnet og tværskibet, sidder i dybe, trekantafdækkede murefremspring og har søjler af poleret granit med kapitæler og fodstykker af sandsten. I apsis er en præstedør. Tagene er tækket med skifer, der også beklæder det opskalkede pyramidespir, afsluttet med kors og vejrhane. Apsiden samt småbygningerne mellem skib og tårn (venteværelse og trappeopgang) har dog tage af kobber, tidligere zink.

Skibet dækkedes fra første færd af et tøn-

Fig. 38. Vor Frelsers kirke. Interiør, set mod øst. NE fot. 1983. — Erlöserkirche. Interieur, gegen Osten gesehen.

hvælv, delt i fire fag og hvilende på tre brede gjordbuer på fremspringende vægpiller, korresponderende med de udvendige lisener. Ved udvidelsen 1896 blev korsarmene hvælvet på tilsvarende vis, så de to hvælv skærer hinanden i et grathvælv. Over apsiden er en halvkuppel, i koret et tøndehvælv. Forhallen i tårnet har fladt bjælkeloft. — Indtil en nyordning 1928 havde korbuen og apsisbuen i hver side små, romansiserende søjler med terningkapitæl, svarende til

de indfældede søjler i hvælvpillerne. Orgelpulpituret i vest flankeres af tvillingåbninger i rundbuet spejl med søjler af kalksten. To varmegitre i skibets østsvæg, på hver side af korbuen, er tilmuret efter indlægningen af fjernvarme.

Kalkmalerier. 1928 udførte maleren Ole Søndergaard (1876-1958) en kalkmalet udsmykning: i apsishvælvet Korslammet omgivet af bibelcitat (Joh. 3, 16), på korets nordvæg Jesus

Fig. 39. Vor Frelsers kirke. Interiør, set mod vest. NE fot. 1983. — Erlöserkirche. Interieur, gegen Westen gesehen.

velsigner de små børn, på sydvæggen Den fortabte søns hjemkomst, på korets tøndehvælv Kristi monogram indfældet i kasetteværk og på triumfvæggen Korsfæstelsen med grupper af tilbedende mennesker på hver side af koråbnin-gen. Gjordbuer samt apsis- og korbue har imi-teret kvaderstensmurværk. — Før 1928 var hvælvene malet som et stjernespredt tæppe; på buerne var der medaljoner og over korbuen en indskrift: »Hvo som har Sønnen har Livet«.

Inventaret stammer i hovedsagen fra 1887 og 1896. Altersølvet: kalk, disk, oblatæske og alterkande samt alterstagerne er ifølge indskrif-ten på en lille sølvplade bag et krucifiks af iben-holt² skænket kirken af Wilhelmine Juliane Niedlich i mindet om forældrene, juvelér Johan Kristian Niedlich, *2. juli 1779, †24. okt. 1850, og Sophie Magdalene Niedlich, *8. april 1779, †5. juni 1853, samt broderen juvelér Johan Karl Ludevig Niedlich, *2. juli 1819, †23. febr.

Fig. 40. Vor Frelsers kirke. Dåbsfad o. 1887, med relieffer af L. Vieth efter tegning af Lorenz Frølich, 1857 (s. 1006). Esbjerg Museum fot. — *Erlöserkirche. Taufbecken um 1887, mit Reliefs von L. Vieth nach Zeichnung von Lorenz Frölich, 1857.*

Fig. 41. Vor Frelsers kirke. Romansk døbefont (s. 1006). NE fot. 1983. — *Erlöserkirche, Romanische Taufe.*

1858. Altertavlens store maleri, Emmaus, er ifølge signatur udført af Ole Søndergaard 1928 samtidig med kalkmalcrierne. Indtil da bestod alterudsmykningen af en zinkkopi af Thorvaldsens Kristus (skænket af proprietær P. S. Breinholt), stående i stor opbygning med rundbuet niche og trekantgavl, inspireret af C. F. Hansens portalramme i Vor Frue kirke, København. Et krucifiks, 1887, på skibets sydvæg, er skåret af billedskæreren A. Fjeldskov (sml. Oksby og Mosevrå, Vester Horne hrd.).

Døbefonten (fig. 41) består af en ophugget, romansk granitkumme, som før 1887 stod i Jerne præstegårdshave. Langs randen løber et reliefhugget, profileret bånd, der fire steder har en lille, halvrund krumning med palmette og lille, trekantet hoved – et karakteristisk træk, som genfindes på fonten i nabosognet Brøndum (Mackeprang: Døbefonte s. 167). De to granitfonte er formodentlig hugget af det samme værksted. Fodstykket er nyt.

Dåbsfadet (fig. 40) er af galvanoplastisk forselvet messing med relieffer, der ifølge signaturer er moduleret af billedhuggeren L. Vieth efter tegning af Lorenz Frølich 1857. I bunden Kristi dåb, på randen evangelisttegnene mellem fire scener, som kommenteres af bibelske citater: Syndefaldet, Syndfloden, Maria med barnet og Pinsunderet. Tvm. 69 cm. Fadet kendes tillige i flere kirker i København og Frederiksborg amter (DK. Frborg. s. 2462), samt i Horne og Tistrup kirker, Øster Horne hrd.

Prædikestolen, et pænt snedkerarbejde med hjørnesøjler, udskåret gesims og himmel, var opstillet i skibets sydøstre hjørne, indtil den ved udvidelsen 1896 blev flyttet til korsskæringens nordøstre hjørne. Støleværket, fra 1887 og 1896, med trekantafsluttede gavle, er samhørende med et omløbende, lavt vægpanel. Korsarmenes store pulpiter bæres af svære træstolper med klassicerende kapitæler. Tre lyskroner i skibet, den midterste ifølge indskrift skænket 1896 af P. S. Breinholt. En klokke i tårnet bærer indskriften »Audite! Voco vos ad gaudia vitae!« (Hør, jeg kalder jer til livets glæder).

Orgel, bygget 1929 af Marcussen og Søn,

Åbenrå; mindre omdisponering 1944. 34 stemmer, tre manualer og pedal. Nybarok orgelfacade, udført af billedskærer Erik Pedersen. På nordre pulpitur. *Orgel, bygget 1887 af Frederik Nielsen, Århus. Otte stemmer, to manualer og anhangspedal; senere udvidet til ni stemmer. På orgelpulpituret i vest. Stod til 1974 i Vojens kirke, Haderslev amt; opbevares nu i Det danske Orgelselskabs magasiner.³

¹ F. Uldall: Om de danske landsbykirker, VII, 52-54 (1889), NM2, håndskrifter; avisreferat 17. dec. 1887, Esbjerg byhistoriske arkiv. – Axel Møller (1862-1943), senere stadsbygmester i København, tegnede 1894 kapellet på kirkegården ved Gormsgade (jfr. s. 1015) og 1898 tillige kirken i Løkken. – Håndværkerarbejdet udførtes af muremester Petersen, tømrermester Christensen og malermester Hjerminde. Grundstenen blev lagt 10. maj 1887 og kirken indviet 18. dec.

² Sølvpladen er signeret »J. Holm« for guldsmed Johan Georg Holm, København.

³ Yderligere oplysninger i Den danske Orgelregistrant.

ZIONS KIRKE

Kirken på Nygårdsvej (fig. 48, 2) – søfolkenes særlige kirke – er opført 1912-14 af arkitekt, kgl. bygningsinspektør J. Magdahl Nielsen (1862-1941).¹ Det er en teglhængt bygning af røde mursten, bestående af langhus med tredelt afsluttet kor i øst, sideskib i syd samt et højt tårn ved det sydvestre hjørne og et lavt, ottekantet trappetårn i hjørnet mellem kor og sideskib. Sidstnævnte, der er delt i to etager, åbner sig mod hovedskibet med rundbuede arkader og fremtræder udvendig som to kapeller med selvstændige trekantgavle. Nordfacaden er ved stræbepiller inddelt i fem fag, hvert med et vindue. Hovedindgangen er i vest med orgelpulpitur over forhallen.

Ligesom Vanløse kirke, København, bygget under ledelse af samme arkitekt 1907-09, er kirken typisk for sin tids forsøg på sammenblanding af forskellige stilarter. Formsproget er i hovedsagen senromansk med rundbuede åbninger og vinduer, men med barokke elementer i tårn og spir. I planudformningen samt i

tårnets placering og sideskibets gavle fornemmes slægtskabet med Martin Borchs Andreaskirke i København, rejst 1898-1901, og med Solbjerg kirke, Frederiksberg, opført 1908 med K. Varming som arkitekt. Tårnet, der afsluttes med ottekantet spir over afskårne hjørner, er inspireret af klokketårnet i Fåborg og i slægt med Godthåbskirken, Frederiksberg, tegnet 1910 af Gotfred Tvede. Den nederste del er teglhængt, den øverste, udformet som en lanterne, er klædt med kobber. Trappetårnet dækkes af et kobberklædt løgspir.

Koret, der åbner sig mod skibet i hele sin bredde, er hævet syv trin over skibets gulv for at give plads til et underliggende sakristi. Mellem sideskib og tårn er et lille dåbsværelse; fonten, en granitkumme i jugendstil, står dog nu i koret. Hovedskibet dækkes af et højt spændt tøndehvælv, hvilende på svære gjordbuer; sideskibet har fladt træloft.

Fig. 42. Zions kirke, set fra vest. Fot. o. 1920 i Nationalmuseet. — *Zionskirche, von Westen gesehen.*

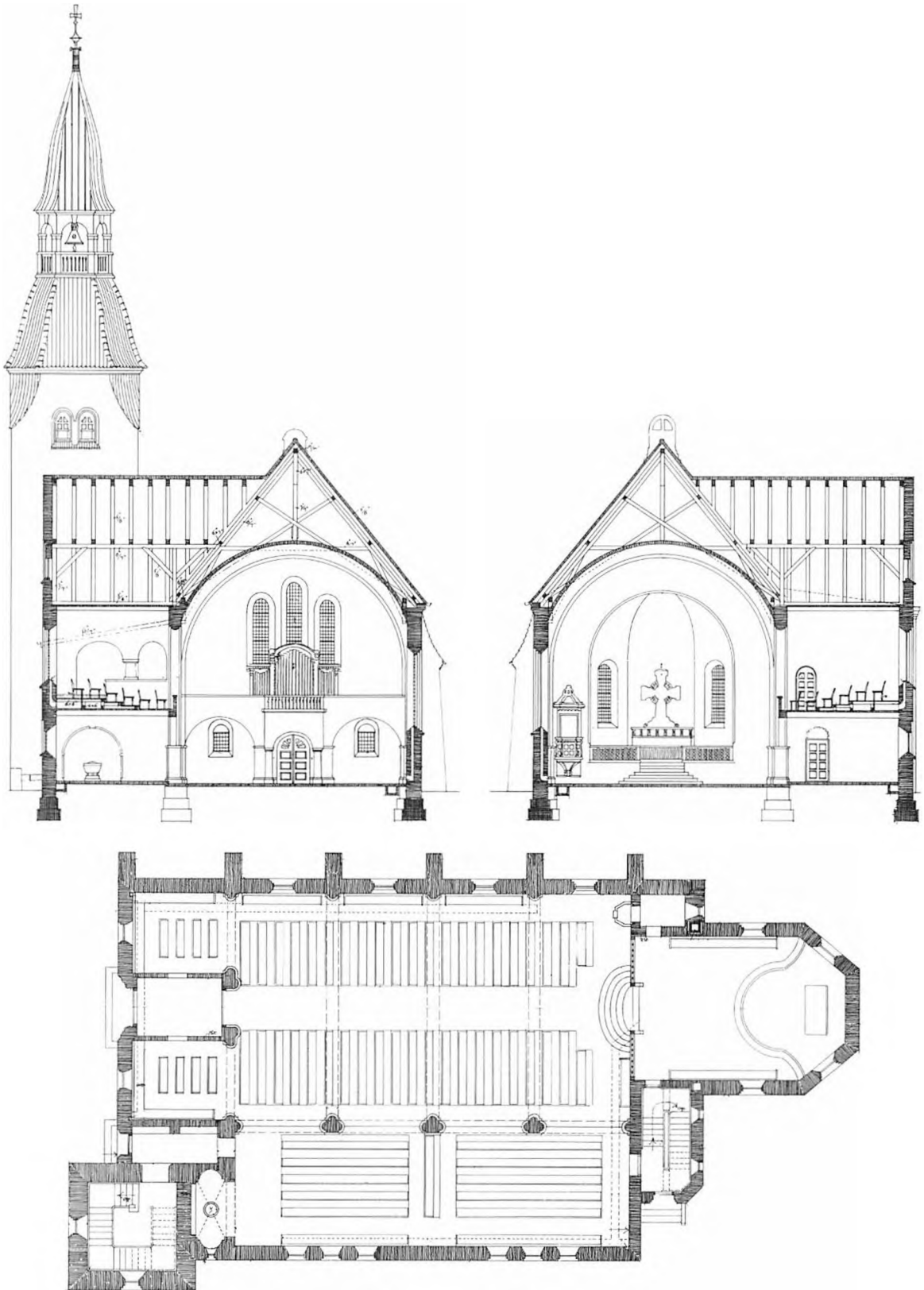
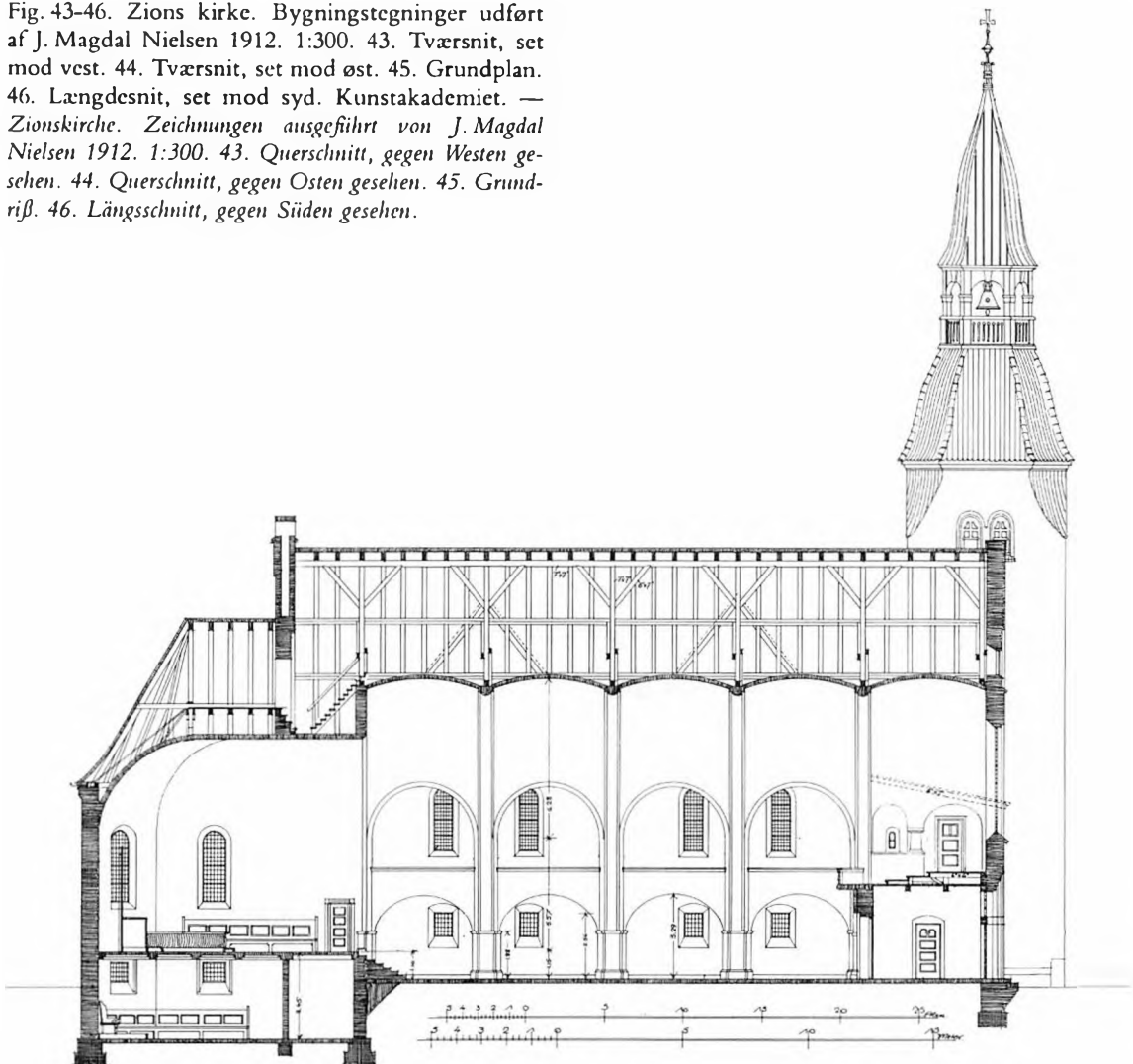

Fig. 43-46. Zions kirke. Bygningstegninger udført af J. Magdal Nielsen 1912. 1:300. 43. Tværsnit, set mod vest. 44. Tværsnit, set mod øst. 45. Grundplan. 46. Længdesnit, set mod syd. Kunstakademiet. — Zionskirche. Zeichnungen ausgeführt von J. Magdal Nielsen 1912. 1:300. 43. Querschnitt, gegen Westen gesehen. 44. Querschnitt, gegen Osten gesehen. 45. Grundriß. 46. Längsschnitt, gegen Süden gesehen.

Inventaret i det enkle, hvidtede rum med gulv af ølandsfliser, er i hovedsagen samtidigt med kirkens opførelse. Altertavlen er et stort maleri, Stormen på Geneserat,² udført af Kræsten Iversen 1930, monteret i kraftig ramme med baldakin, og opstillet i kirken 1939 (sml. hans altertavle i fødebyen Holsted). Tidligere tjente et forgyldt kors som alterudsmykning. Det er nu ophængt på sydvæggen og bærer indskriften: »Frygt ikke, Zions datter, se din konge kommer til dig« (Joh. 12,15). Prædikestolen er udført i mønstermurværk med adgang fra koret via et lille sakristi ved nordsiden. Det solide stoleværk giver plads til i alt 900.

Orgel, bygget 1950 af Troels Krohn, Hillerød med genanvendelse af ældre pibemateriale. 41 stemmer, tre manualer og pedal. †Orgel, bygget 1921 af Th. Frobenius & Co., ombygget 1942 af samme firma. 20 stemmer og én transmission, to manualer og pedal.³

¹ De originale bygningstegninger findes i Kunstakademiets samling. — Et foreløbigt udkast, muligvis udarbejdet i samarbejde med svogeren, arkitekt Thorvald Jørgensen, viser et lidt kortere kor samt firekoblede vinduer i syd.

² Sml. maleri med samme motiv, 1930, i Vejle Kunstmuseum.

³ Medelt af Th. Frobenius & Sønner.

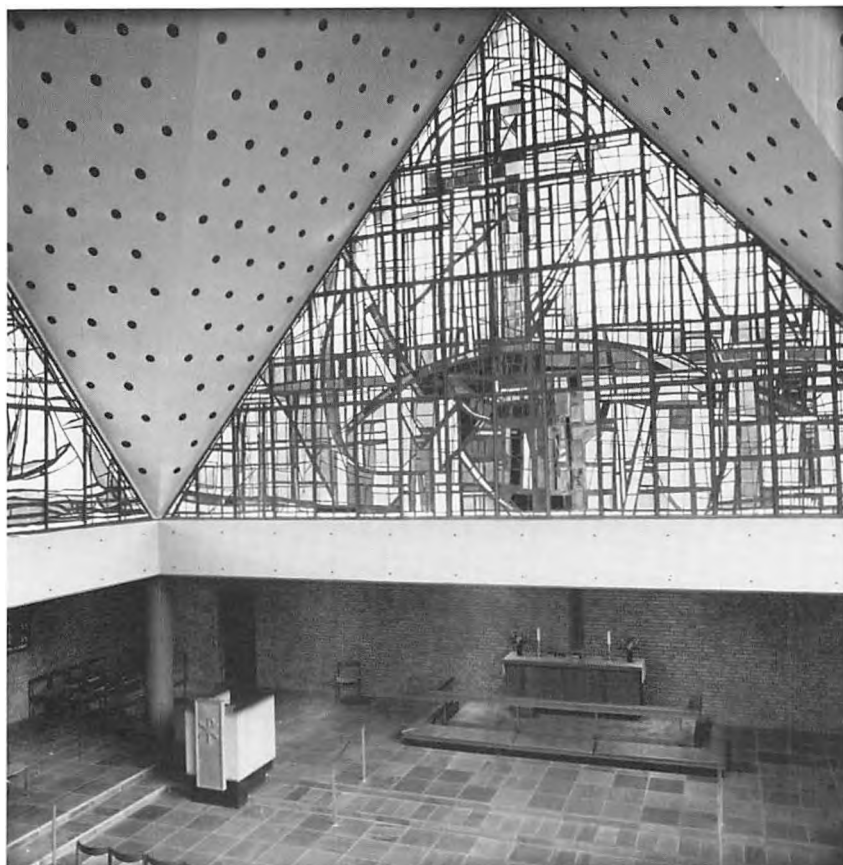

Fig. 47. Treenighedskirken. Interiør, set mod øst. NE fot. 1983. — Dreifaltigkeitskirche. Interieur, gegen Osten gesehen.

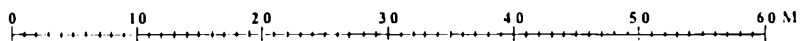
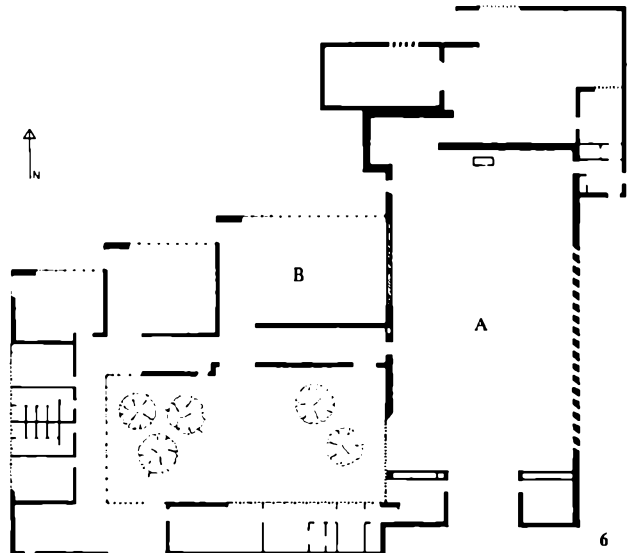
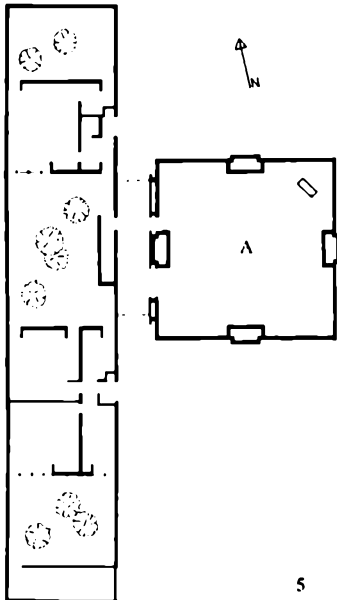
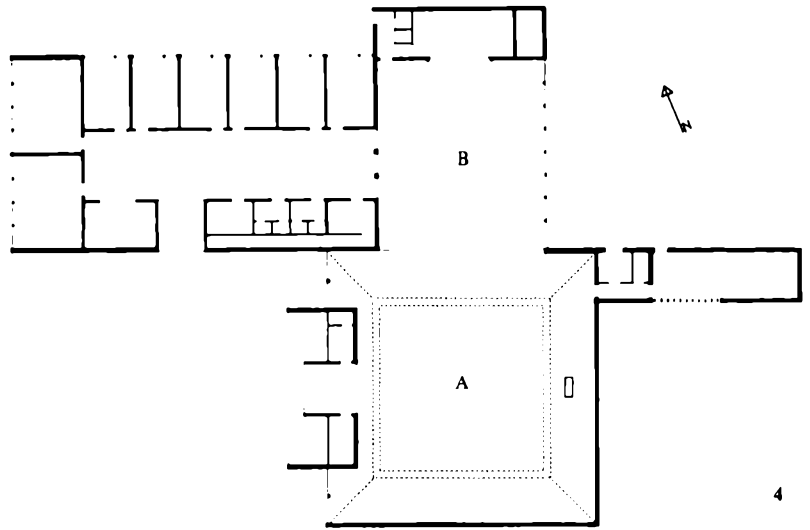
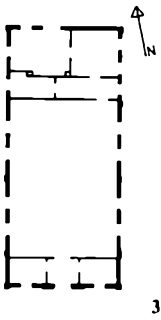
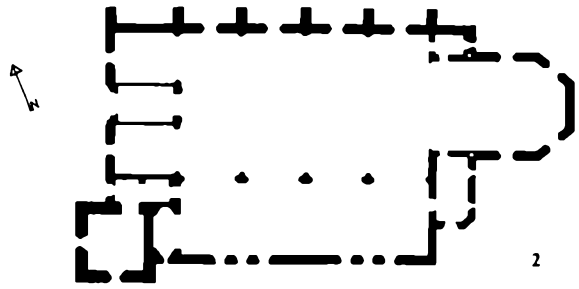
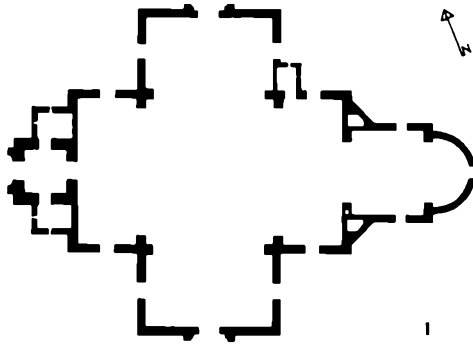
TREENIGHEDSKIRKEN

Kirken (fig. 48, 4), beliggende ved Grådybet, er opført 1959-61 af arkitekterne Erik Flagstad Rasmussen og Knud Thomsen, Esbjerg, efter en konkurrence blandt byens arkitekter. Kirkecentret består af kirkesal, tilsluttelig menighedssal og studiefløj samt kapel og fritstående klocketårn, en høj galge. Selve kirkesalen er et kvadratisk rum af gule mursten, afdækket med et lavt, ottedelt spir med fire trekantgavle i glas og beton.

Gavlene smykkes af nonfigurative *glasmosaikker*, udført 1961-67 efter forlæg af Jens Urup Jensen. Mosaikkernes tema er: Jul (nord), Påske (øst, over altret) og Pinse (syd); det fjerde billede, der indrammer orglet i vest, fremstiller »Livets vand«. Vinduerne i nord og syd er kølige i farven, mens motiverne i øst og vest har en varmere farveholdning.¹

Indvendig står væggene i blank mur; gulvet er af ølandsfliser. Over alterbordet hænger et enkelt kors af egetræ; også døbefonten er af eg, prædikestolen af beton. Løse stole. Tre klokker, ophængt i klocketårnet 1971, er støbt hos Whitechapel Bell Foundry, London.

Fig. 48. Nyere kirker i Esbjerg. Grundplaner 1:600, tegnet af MN 1985. 1. Vor Frelzers kirke 1887, korsarmene tilføjet 1896 (s. 1003). 2. Zions kirke 1912-14 (s. 1007). 3. Metodistkirken S. Johannes 1895 (s. 1012). 4. Treenighedskirken 1959-61 (s. 1010). 5. S. Nikolaj kirke, katolsk, 1969 (s. 1013). 6. Grundtvigskirken 1968-69 (s. 1012). A: kirkesal. B: menighedssal. — *Neuere Kirchen in Esbjerg. Grundrisse 1:600.* 1. Erlöserkirche 1887, Kreuzarme 1896 hinzugefügt. 2. Zionskirche 1912-14. 3. Methodistenkirche zum Hl. Johannes 1895. 4. Dreifaltigkeitskirche 1959-61. 5. Sankt-Nikolaj-Kirche, katholisch, 1969. 6. Grundtvigskirche 1968-69. A: Kirchensaal. B: Gemeindesaal.

Orgler. 1) Bygget 1966 af Troels Krohn, Hillerød; ombygget og udvidet 1978. 22 stemmer, to manualer og pedal. Facaden tegnet af arkitekt Knud Thomsen. 2) Korpositiv, bygget 1974 af Bruno Christensen og Sønner, Terkelsbøl. Fire stemmer.

¹ Jens Urup Jensen: Glasmosaikkerne i Treenighedskirken. Dansk Kunsthåndværk 1967-68, s. 177-79.

GRUNDTVIGSKIRKEN

Kirken (fig. 48, 6) på hjørnet af Ribegade og Grundtvigs Allé er opført 1968-69 af arkitekt Ole Nielsen, Lyngby, efter en offentlig konkurrence 1958. Anlægget består af kirkesal med tilstødende, lave menighedslokaler mod vest, der lukker sig om en indre gård, samt en lukket gård i nord med ligkapel. Materialerne er røde mursten med brede fuger og rødt teglag. Det rektangulære kirkerum langs Grundtvigs Allé, med altret i den nordre kortende, afsluttes i det nordvestre hjørne af et lavt, tværstillet tårn, forskudt bag altervæggen. Kirkens v-formede tag stiger mod tårnet, mens en kort tagflade rejser sig over orglet i kirkens søndre ende.

Indvendig brydes de store, murede vægflader kun af tolv smalle og dybe vinduesspalter mod øst. Der opnås hermed en kontrastvirkning i forhold til det langt lysere tårnrum, der åbner sig mod korpartiet og får lys gennem et

højt vindue i tårnets østside. Det kraftigt stigende loft er beklædt med ubehandlede brædder. Gulvet, som falder ned mod alterpartiet, hævet med tre trin, er belagt med hvide marmorfliser. Alterbord og prædikestol er af mursten. Over altret hænger et enkelt trækors. Døbefonten er en stor granitblok. Løse stole.

Orgel, bygget 1971 af Th. Frobenius og Sønner, Lyngby. 18 stemmer, tre manualer og pedal. Facaden er tegnet af Ole Nielsen i samarbejde med orgelbyggeriet.

En stensulptur, Jesu dåb, udført af Hjalmar Sonne, Esbjerg, er 1971 opstillet på plænen sydvest for kirken.

Arkitekten 1960, s. 185-87. H. E. Langkilde i Hvem byggede Hvad, III, 1971, s. 44-45.

S. JOHANNES KIRKE

Esbjergs næstældste kirke, den beskedne metodistkirke i Norgesgade (fig. 48, 3) er opført 1895 for byens »amerikanske biskoppelige menighed«, organiseret 1893 med pastor C. Nielsen som forstander. Det er en rød murstensbygning med skifertag, vinkelret på gaden. Gavlen indeholder en rundbuet, falset portal i spidsbuet fremspring og prydes af en stigende rundbuefrise. Gavlkammen afsluttes med toptinde.

Esbjerg 1868-1943, 1943, s. 202f.

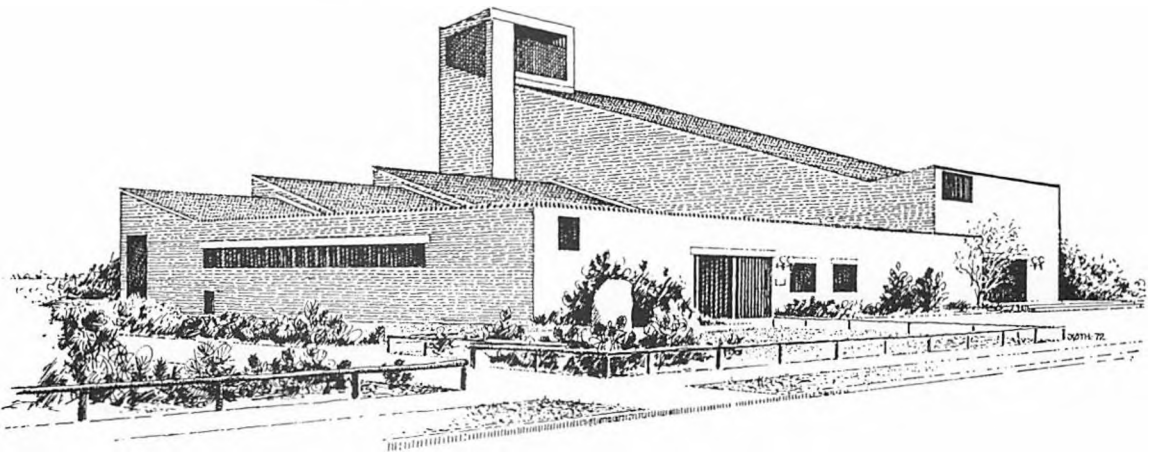

Fig. 49. Grundtvigskirken, set fra sydvest. Tegning 1972. — *Die Grundtvigkirche, von Südwesten gesehen.*

Fig. 50. Grundtvigskirken. Interiør, set mod nord (s. 1012). NE fot. 1983. — *Die Grundtvigkirche. Interieur, gegen Norden gesehen.*

S. NIKOLAJ KIRKE

Den romersk-katolske kirke (fig. 48, 5) på hjørnet af Kirkegade og Nygårdsvej er opført 1969 efter tegning af arkitekt Johan Otto von Spreckelsen. Materialerne er gasbeton, der udvendig står ubehandlet, indvendig er overtrukket og hvidtet. Kirken, der ligger i tilknytning til præstebolig og ungdomslokale, er en høj, kvadratisk bygning, hvis tagkonstruktion, beklædt med zink, bæres af fire piller midt i hver side, i det ydre svagt fremspringende, indvendig aftrappet. De fire hjørnepartier er ført højere op og er ind mod bygningen diagonalt afskåret. Facaderne står helt ubrudte, rummet får alt sit lys fra otte højsiddende glaspartier. Der er adgang via et indgangsparti i vest, der tillige

indeholder sakristi. Det lyse, nøgne kirkerum har gulv af cementfliser. Altret i det nordøstre hjørne består af et enkelt bord. Herover hænger et bronzestøbt krucifiks med kronet Kristus, udført af den tyske kunstner Jacob Werner Korsmeier, Münster. Et lille sakramentskab skyldes Nis Schmidt, mens et keramisk arbejde, Maria med barnet, er lavet af Marianne Rønnow. Døbefonten er en lamineret træblok. Bænke af ubehandlet fyrretræ. — *Orgel*, bygget af Bruno Christensen, Terkelsbøl. Seks stemmer med pedal.

Sydøst for kirken, mod Kirkegade, er opstillet et jernkors.

H. E. Langkilde i Hvem byggede Hvad, III, 1971, s. 47-48.

†KAPEL I S. NIKOLAJ SKOLE

Den katolske skole på hjørnet af Nørregade og Kirkegade er opført 1923-24 af arkitekt O. Berg. Skolen, der ligger i nær tilknytning til S. Josephs hospital, grundlagt 1904 af franske S. Joseph-søstre fra Chambry, indeholdt indtil opførelsen af S. Nikolaj kirke 1969 byens katolske kapel. Det er en murstensbygning i to etager med omløbende kordongesims og teglhængt sadeltag. Den blændingsprydede og kamtakkede gavlfacade mod Kirkegade indeholder en rundbuet portal i kvadersat murfremspring, afdækket med en kamtakket gav. Selve kapellet var beliggende i 2. etage, der nu er omdannet til undervisningsbrug. Det blev ved indretningen 1924 dekoreret af billedhuggeren Chresten Skikkild (1885-1927) under medvirken af malerinden Birgitte West og billedhuggeren Aksel Theilmann. Apsisvæggen i vestenden af det tøndehvælvede rum blev smykket af kalkmalerier: Den gode hyrde, S. Peter og S. Nikolaus samt evangelistsymboler; på triumfvæggens søndre del Maria med barnet. I indgangspartiet fandtes en træskåret, bemalt Pictà. Tre små vinduer her har bevaret deres glasmosaikker: Jesu dåb, Fristelsen og Himmelfarten.

Sct. Nicolaj katolske menighed, Esbjerg 1904-54. 1954. - Peter Schindler: Tilbage til Rom. Livserindringer II, 1959, s. 131f.

Fig. 51. S. Nikolaj katolske kirke, set fra sydøst (s. 1013). NE fot. 1983. — *Die katholische Sankt-Nikolaj-Kirche, von Südosten gesehen.*

Fig. 52. S. Nikolaj katolske skole, som 1924-69 rummede byens katolske kapel. Set fra sydøst. NE fot. 1983. — *Die katholische Sankt-Nikolaj-Schule, in der sich 1924-69 die katholische Kapelle der Stadt befand.*

KIRKEGÅRDE I ESBJERG

1) Kirkegården ved Nørregade, nær Vor Frelseres kirke, er anlagt 1884. Areal: 1,3 hektarer. Den sidste kistebegravelse er foretaget 1972, den sidste urnenedsættelse 1982. Området ligger nu hen som en græsgroet park med store, gamle træer. Et større antal ældre gravminder er bevaret.

2) Kirkegården ved Gormsgade er anlagt 1897 og udvidet 1926. Areal: 7,2 hektarer. Et *ligkapel* på en højnng midt på terrænet er opført 1897 efter tegning af arkitekt Axel Møller (sml. Vor Frelseres kirke s. 1003). Det er en gotiserende centralbygning af røde mursten med udhængende skifertag og lille spir i toppen.

3) Fovrfeld gravlund, i byens nordvestre kvarter, anlagt 1930-39. Areal: 21 hektarer. Et *ligkapel*, tidligere også et krematorium, er opført 1938 af arkitekt Harald Peters.

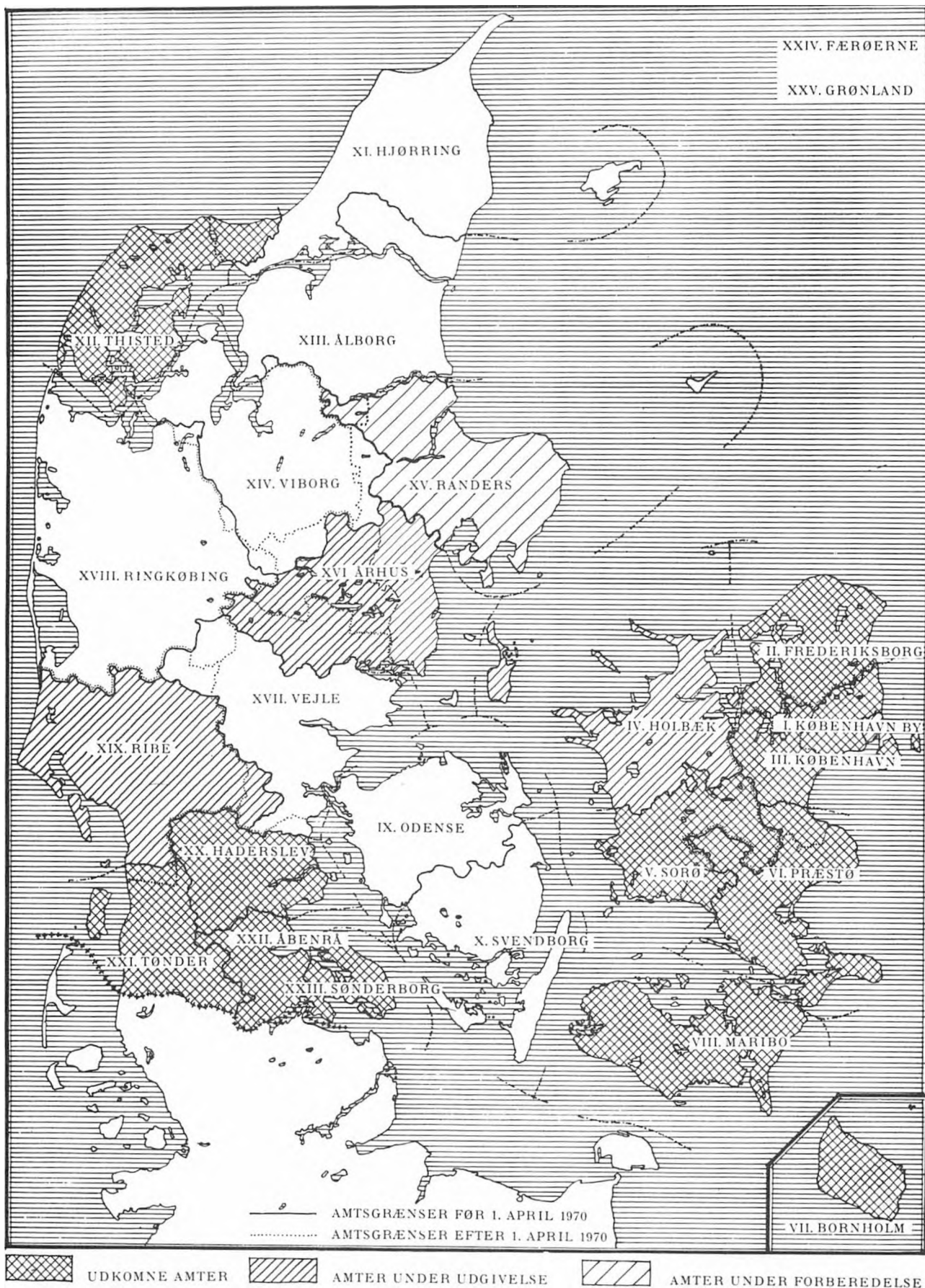
4) Novrup kirkegård i byens østre del, anlagt 1966-78. Areal: 16 hektarer. Første begravelse 1976. Et krematorium med *ligkape*, er 1978 opført af arkitekt Ole Guldbrandsen.

Om Jerne kirkegård, se ovenfor side 973.

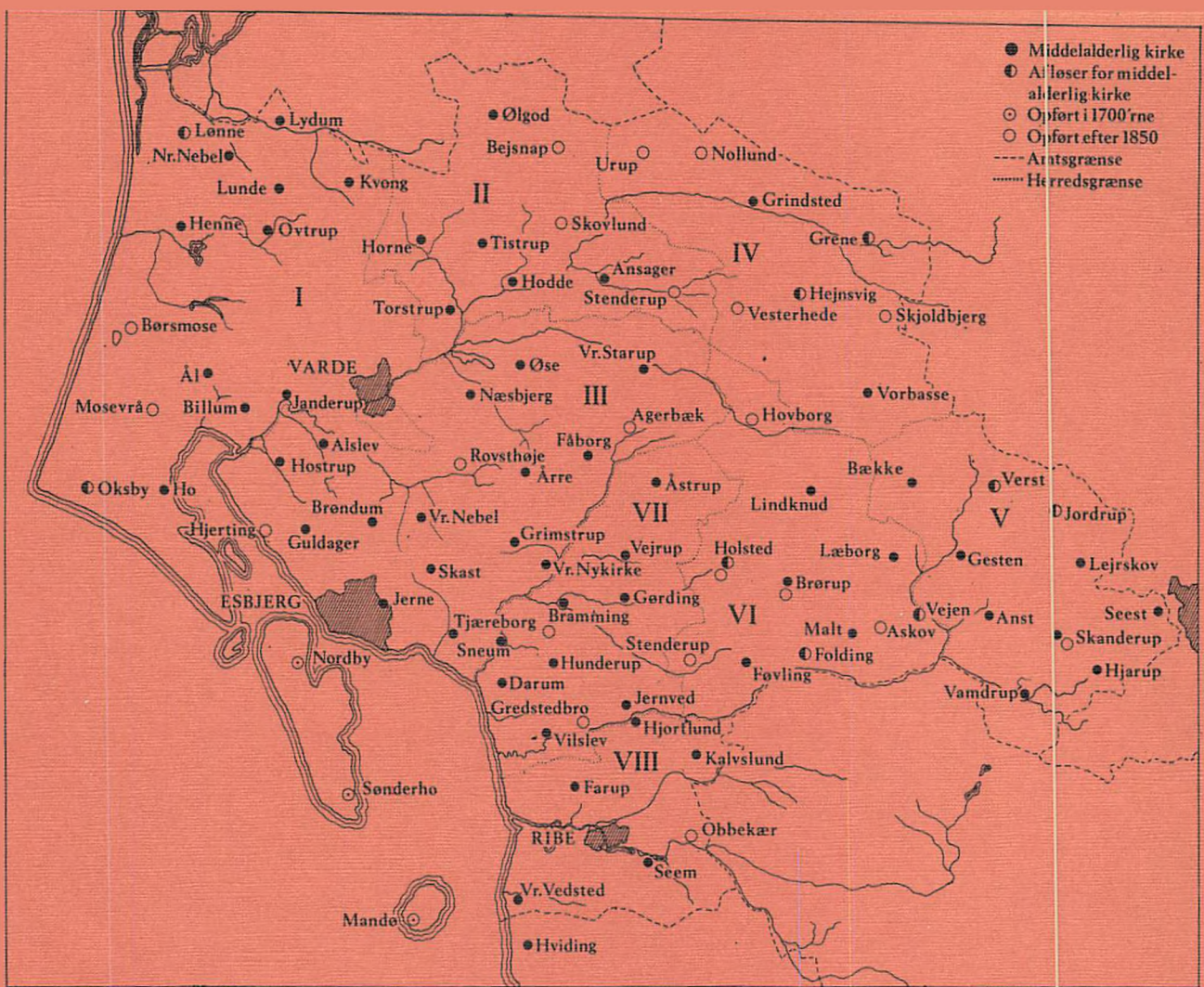

Fig. 53. S. Nikolaj katolske kirke. Interiør, set mod nordøst (s. 1013). NE fot. 1983. — *Die katholische Sankt-Nikolaj-Kirche. Interieur, gegen Nordosten gesehen.*

ROMERTALLENE HENVISER TIL •DANMARKS KIRKERS• AMTSBIND

RIBE AMT før kommunalreformen 1970. Af hensyn til de tidligere amtsudgivelser må DANMARKS KIRKER følge de gamle amtsgrænser, som de fremgår af kortet på omslagets inderside. Ribe domkirke og de øvrige købstadkirker indleder amtsbeskrivelsen, derefter behandles landsbykirkerne i den rækkefølge, som angives af Traps Danmarksbeskrivelse (5. udgave): I. Vester Horne hrd. II. Øster Horne hrd. III. Skast hrd. IV. Slavs hrd. V. Anst hrd. VI. Malt hrd. VII Gørding hrd. VIII. Ribe hrd.

DANMARKS KIRKER RIBE AMT 11-12

ved EBBE NYBORG og NIELS JØRGEN POULSEN

Tryk: Poul Kristensen, Herning
Skrift: Bembo
Papir: Uno-matt 115 g
Reproduktion: F. Hendriksens Eftf.
Forside: Ribe domkirke. Holger Schmidt på grundlag af Theophilus Hansens tegning 1837.

Udsendt af Styrelsen for værket Danmarks Kirker med støtte fra:

Ministeriet for Kulturelle Anliggender
Carlsbergfondet
Ny Carlsbergfondet
Ribe Amtskommune
Statens Humanistiske Forskningsråd
Nationalmuseet

Ribe amt 11-12, hft: ISBN 87-480-0502-9
Ribe amt 11-12, indb: ISBN 87-480-0503-7

I dobbeltheftet 1-2 findes en indledning på dansk-tysk (redaktionsprincipper), en rigt illustreret fagordbog samt for-
tegnelser over arkivalier, litteratur og forkortelser anvendt til kirkebeskrivelserne i Ribe by og amt.

NATIONALMUSEET 1985